

WOLF LEPENIES **Önkritikus modernség**

Új eszményképek a kultúrák kapcsolatában

A francia forradalom jubileumi éve, 1989 a csodák dátuma marad az európai történelemben. Kétértelmű volt az az esztendő. A nyugati piacgazdaságok diadalt ültek, és győzelmük pillanatában nem tudták, hogy rég elérkezett már a nagy kétkedés időszaka. A kommunizmus legyőzése után hiányzott az olyan politikus, mint amilyen Odilon Barrot kormányának a külügyminisztere volt, aki 150 évvel ezelőtt így írt: „Diadalmaskodtunk, mindazonáltal én tisztában voltam azzal, hogy most jön csak a neheze. [...] Ameddig veszély fenyeget, egyedül ellenségeinkkel állunk szemben, és győzelmet aratunk; ám a győzelem után egyszeriben önmagunkkal kerülünk szembe, a saját lágységunkkal; a saját büszkeségünkkel és azzal a csalfa bizonyossággal, amelyet a győzelem hoz magával. És legvégül aztán mégiscsak elbukunk.”¹ Az idézett külügyminiszter neve Alexis de Tocqueville volt.

A kommunizmus bukását és ennek lehetséges következményeit a Nyugat nem utolsósorban azért becsülte fel tévesen, mert nem volt kellő betekintése esemény és struktúra összefüggésébe. Engedte, hogy az események struktúraromboló ereje messze kiható téves következtetések levonására és elsietett, a vágyak birodalmába tartozó elképzelések megalkotására ragadja. A struktúrát megőrző erőről viszont, amelyet az események úgyszintén kifejthetnek, minden jel szerint, keveset tudtunk. Csalóka magabiztosságunkban a Kelet változásait az eseménytörténet rövid lélegzetű perspektívájában értelmeztük, miközben a magunk intellektuális restségét a hosszúéletűség érinthetetlen méltóságával ruháztuk fel. A nyugati modernség átfogta a világot.

Ennek a diadalmasságnak megfelelt egy filozófia, amely nemcsak a nyugati demokrácia politikai, hanem kulturális önképét is általános érvényű eszménnyé emelte. E filozófiára rányomta bélyegét az a felvilágosító elképzelés, amely szerint a történelem előrehaladtával az emberek egyre erősebben hajlanak túlhaladott viselkedési beállítottságuk és partikuláris identitásuk feladására, hogy egyetlen civilizációban egyesüljenek, amelyben az együttélést az értelem irányította erkölcsiség határozza meg. Most, mindössze hat esztendővel 1989 diadala után, eljött a kérdőjelek ideje.

Az alapvető problémák azonban, amelyekkel az ipari társadalmaknak szembe kell nézniük, nem középtávúak. Hosszú távú gondok ezek, amelyek aligha oldhatók meg mélyreható mentális szemléletváltás nélkül. Az európaiak nem lesznek képesek megfelelni a posztkommunista korszak kihívásainak, ha a régi módon cselekednek, és ragaszkodnak megszokott gondolkodásmódjukhoz. A látványos események mögött kezdjük felismerni Francis Bacon által „wheeles of custome”-nak nevezett mentális struktúráink restségét. A világtársadalomban kénytelenek leszünk megtanulni, hogy rugalmasabban viszonyuljunk saját kulturális önképünkhöz, anélkül, hogy feladnánk identitásunkat. Az egyes törvényhozási és választási ciklusok szakaszhatárain túlmenő, hosszabb távú politikára van szükség, a mentalitások politikájára.²

A világméretű migrációs mozgások rá fognak bennünket kényszeríteni - Németországban is, ahol még mindig behunyjuk szemünket azon tény előtt, hogy hazánk régóta a bevándorlók országa -, hogy megtanuljunk pluralizálni az idegen kultúrák eszményképeit, mert csak így teremthetjük meg az előfeltételeit annak, hogy társadalmunk mindennapjaiba hatékonyan integrálódhassanak. A drámai demográfiai változások megújító társadalomjogi szabályozásokat kényszerítenek ki, mindenekelőtt azonban a generációk közötti igazságosság új formáit igénylik, amelyek társadalmunk gyors előregedésének tényéből végre levonják a régóta esedékes következtetéseket.³ Tekintettel az alap-munkanélküliségre, amely nemcsak a

recessziók, hanem a fellendülések idején is egyre nő, fel kell tennünk a kérdést: a hagyományos keresőmunka marad-e az ipari társadalom értékmagja, avagy el tudjuk képzelni, hogy a munka „értékteleníthető”, s ezáltal a munkanélküliség elveszítheti drámai jellegét?⁴ A szegénységi határok előrenyomulása okozta döbbenetünkben meg kell találnunk az eszközöket ahhoz, hogy elejét vegyük társadalmunk újrafeudalizálódásának⁵, amelyben a válságtól megkímélt és a válság sújtotta szektorok egymástól egyre távolabb alakulnak ki. Végezetül társadalmunk ökológiai átalakítása aligha valósítható meg széles lakossági rétegek beállítottságának és viselkedésének jelentős megváltozása nélkül, s ez új mobilitási minták kialakulásához és együttélésünk megújult ethoszához vezet.

Önkritika és a modernség meghatározása

A modernséget főként négy folyamat jellemzi: világiasodás, tudományosodás, iparosodás és demokratizálódás. E folyamatok eltérő sebességgel és helyi jellemzőkkel rendelkeznek; ugyanakkor keresztezik és világszerte kölcsönösen befolyásolják egymást. Amennyiben a modernséget e folyamatok eredményeként definiáljuk, láthatóvá válik, hogy éppen fordulóponthoz értünk. Ha a tudományok által produkált felismerés mennyiséget többé nem tekintjük a körülményektől függetlenül gazdagodásnak, hanem lehetséges fenyegetést látunk benne; ha a hagyományos keresőmunka fokozódó csökkenése révén a munka társadalmának értékmagja felpuhul; ha a részvétel és a részesség nem lesz többé politikai életünk magától értetődő cselekvési motívuma, s ezáltal a részvevők demokráciájából a tartózkodók demokráciája válik; s végül ha századunk nagy világi vallásainak, a sztálinizmusnak és a fasizmusnak a rémtettei azt valószínűsítik, hogy Isten bosszújáról van szó- akkor valójában orientációs válságot élünk meg, amely gazdasági és társadalmi cselekvésünk valamennyi eszményképét érinti.

Hogy ez a válság pontosan miben áll, nem világos. Példának okáért vitatható, hogy napjainkban valóban eltűnően van-e a hit, avagy csupán a hivatalos egyházi intézmények vonzereje csökken, a láthatatlan egyházé viszont növekszik. Diagnosztizálhatjuk a tudományos rendszer orientációs teljesítményének csökkenését, egyszerre rámutathatunk azokra az alternatív felismerési formákra, amelyek egyre nagyobb mértékben irányítják cselekvéseinket. A pártok okozta növekvő bosszúsággal szembeállíthatjuk a szabadon lebegő politikai mobilizálás anarchista örömét. A hagyományos keresőmunka szerepvesztését is feldolgozhatjuk, hiszen a munka, elsősorban a szolgáltató szektorban, mind jobban projektként szerveződik, rugalmassá válik, és némelykor a tradicionális művészi produkció vonásait ölti. Röviden szólva: minden katasztrófa-szenáriummal egy kompenzációs foratókönyvet állíthatunk szembe.

Az mindenképpen vitathatatlan, hogy a modernség eme változásai különösképpen érintik az európai öntudatot: Bármiképpen értékeljük ugyanis a nevezett négy folyamat aktuális következményeit, az bizonyos, hogy e folyamatok Európából erednek. A modernség európai terv, annál is inkább, mivel a késő 19. századig - Jacob Burckhardt szavaival - Amerika külső Európaként fogható fel. Nem azért, mert a modernizációs folyamatok következményei Európát különös mértékben érintik, hanem azon oknál fogva befolyásolják e folyamatok mindenekelőtt Európa kulturális öntudatát, hogy a mi öreg kontinensünkön születtek. Amikor az európaiak a modernség válságáról beszélnek, akkor - eltérően például az ázsiaiaktól - saját értékrendjük legitimációjának fenyegető elvesztéséről szólnak. Az ázsiai ipari társadalmak időszerű strukturális problémái elvileg összevethetőek a Nyugatéival; összehasonlíthatatlanul sürgetőbb viszont a szellemi átértékelés kényszere, amellyel ma az európai társadalmak szembenéznek.

Hibát követnénk el, ha éppen a nyugati társadalmakat vádolnánk azzal, hogy képtelenek a revízióra. Az összes nyugati társadalmak sokkal inkább az önreflexió és az önkritika iránti

hajlamukkal tűnnek ki, a „repli sur soi”-val, amelynek fennmaradásában Jacques Delors az egyesült Európába vezető úton emelkedő legnagyobb akadályt látta⁶. Sem az elbizakodottság, sem az önkritika nem jellegzetesen európai vonás. A kettő állandó váltakozása az, ami jellegzetesen európai.

Az „önkritika” csalóka kifejezés, jelentéscsapdait a kommunista nyelvhasználatban befutott karrierje értette meg velünk. A szó szerénynek tűnik, de könnyen átcsaphat elbizakodottságba, amint a kritika kifelé elhatárolódik, és az Én előjogaként értelmeződik. Az európai önkritikában van némi öntetszelgés, mert hatóköre határait Európa mindenkor önmaga jelölte ki, maguk az európaiak állapították meg, milyen messzire akarnak menni a világ európaizálásában. Éppen azért, mert az önemésztés retorikájának dacára az Európán kívüli kritikával szemben messzemenően immúnissá váltak, az európai társadalmak oktató kultúrák maradtak. Jövőjük nem utolsósorban attól függ, mennyire lesznek képesek és készek elsajátító kultúrákká válni.

A Nyugat fundamentalizmusa

Paul Valéry, az elsők egyike, akik Európa hegemoniáját visszahozhatatlanul eltűnni látták, megfogalmazta, mit jelent az „európaizálás”: „Ordonner á des fins européennes le reste du monde.”⁷ A politikai és gazdasági stratégiához, amely európai céloknak akarta alávetni a világot, a kulturális dominanciára törekvés is hozzátartozott. Ez a dominancia ma gyengülőben van, és ez nem csupán szellemi téren elszenvedett vereség. Karl Marxnak igaza volt, amikor arról beszélt, hogy a világtörténelemben eddig valamennyi eszme nevetségessé vált, ha azt hitte, hogy érdekhez kötődés nélkül elterjedhet. Ma csökkennek Európa termelési előnyei, s ennek következtében, a külső szellemi eszmerendszerek háttére előtt elhalványulnak az európai eszmék is. A gazdaság növekvő nemzetközi összefonódására tett csitító utalások aligha nyugtathatnak meg: az autógyártásban még mindig könnyebb szinkretizmust elérni, mint a világnézetek terén.

A terjeszkedő Európa gazdasági és kulturális piacokra egyaránt számított, de valójában termelőhelyeket kapott. A gazdaságban, akár csak szellemi téren, növekszik az Európán kívüliek versenyképessége. Így aztán néhány software-gyártó, aki már nem tud lépést tartani az indiai programozókkal, végre komolyan veheti Descartes-ot, ezt a rafinált demokratát, aki már az ipari társadalmat megelőző korban kijelentette, hogy a józan ész eloszlása a világon a legegyszerűsebb. Európa volt a modernizáció élharcosa; most azonban fennáll annak veszélye, hogy követővé válik. A politikai és ideológiai bűnbakkeresés egyformán fölösleges, mivel a modernség elbizakodottsága mélyen gyökerező, valamennyi filozófiai iskola által gyakorolt európai ideológia. Marx is makacsul kitartott amellett, hogy az önfelbomlás a régi európai rendszerek sajátja, a nem európai társadalmakat pedig következmények nélküli stagnálásba látta süllyedni.

Az efféle értékorientációk hosszú történelmi folyamat során alakultak ki, s ezért mélyen gyökereznek. Ha megtámadják őket, védekezésül ideológiává válnak. Világosan megmutatkozik ez abban a két jövőképből, amely 1989 óta makacsul jellemzi a Nyugaton folyó vitákat: a „történelem vége” és a „a kultúrák háborúja” felfogásról van szó. Offenzív és kvietista az egyik, defenzív és ideges a másik, de mindkettő analitikusan terméketlen, alapállításuk pedig hamis⁸, ráadásul ódivatúak: olyanok, mint a fafaragás a számítógépek korában. Ugyanakkor viszont mobilizáló erejük van, és nem csupán az Egyesült Államokban jellemzi a „Foreign Affairs”-t. Nincs itt másról szó, mint intellektuális mezbe öltöztetett, a nyugati modernség veszteségei által kiváltott, messzemenően érzelmi reakciókról. Az elitek alakítják ki őket helytartói pózban, oldalról a tömegekre pislantgatva. Másként ezt fundamentalizmusnak nevezik.

A modernizáció klasszikus elméletében a Nyugat olyan jövőképet alkotott, amelyet nyilvánosan ma már senki nem oszt, és amelynek elavultságára titokban sokan panaszkodnak. A modernizációs elméletek azt fogalmazták meg, hogy milyen feltételek között és milyen gyorsasággal szabad másoknak olyanokká válniuk, mint amilyenek mi vagyunk. Pozitív olvasatban: részeként egy nemzetközi művelődési politikának, amely egész társadalmak felemelkedési esélyeit fogalmazza meg. Második pillantásra úgy látjuk, hogy a kvázi-modernizáció elméletéről van szó. A nem európai társadalmak adott feltételek között behozhatnák ugyan fejlődési lemaradásukat, ám ezenközben világos, hogy a Nyugatot teljesen soha nem lehet utolérni.

A nyugati ipar és kultúra veszélyeztetve érzi magát, attól tart, hogy elsősorban ázsiai versenytársai megelőzhetik. Komoly nehézséget jelent számára, hogy gazdaságilag megfelelően, azaz nem munkahelyek exportálásával reagáljon. Leginkább azonban a koncepció hiányzik ahhoz, hogy megfelelhessünk a gazdasági versenyt kísérő szellemi kihívásoknak. Egyik oldalon lélegzetelállító intellektuális rugalmassággal operálunk. A konfucianizmusra például hosszú időn át mint áthidalhatatlan, Ázsia iparosodásának útjában álló akadályra tekintettünk, ma viszont azt kérdezzük, hogy nem éppen a konfucianizmus tartja-e össze a posztmodern ipari kultúrákat, amelyeknek keletkezéséhez protestáns etikára volt szükség. A másik oldalon - mindenekelőtt Japánra kacsingatva - változatlanul abban reménykedünk, hogy az ipari társadalom struktúrája csak felszínesen, amúgy kísérletképpen támaszkodik az ázsiai társadalmakra, s azok komoly belső megrázkódásai majd levetik őket magukról. A metafora tudatos választás eredménye: a kobei földrengést követően egyes nyugati kommentárok szemérmetlen egyértelműséggel reménykedtek a japán önbecsülés összeomlásában s a japán gazdaság ezt szükségképpen követő megroppanásában.

A gazdaságban és a kultúrában a Nyugatnak ugyanarra a kérdésre kell választ adnia: nyerhet-e piacokat termelőhelyek létesítése nélkül. A válasz: nem. Az európaiaknak be kell látniuk többé nem sikerül kikényszeríteniük egyfajta kulturálissorompó-egyezményt, amely kinyilvánítja, hogy a Nyugat a modernitás mely elemeit tartja fenn magának. Ebbéli reményeink is igencsak túlzottak, s ezt az a kulturális túlkompensáció is mutatja; amelyet a Nyugat tanúsít minden olyan társadalommal szemben, amely teljes elképedésére úgy modernizálódik, hogy nem nyugatiasodik el. Míg korábban az idegen kultúrákat hatalomvágyból és intellektuális fölényből mereven különbözőségükkel határozták meg, addig ma ez inkább számító szerénységből történik. Az elismerés retorikájának azonban napjainkban ugyanazok a következményei, mint régebben a kirekesztésének. Az idegent elvi okokból idegenként definiálja, és kizárja a modernség teljes jogú részesei közül. Ennek következménye, hogy az érintettek túlreagálják a dolgot: Abbéli igyekezetükben, hogy bebizonyítsák, képesek csatlakozni a modernséghez, alkalmanként patetikussá válnak, s emiatt a felvilágosodás agresszív ügynökeinek tűnnek, és „the last playboys of the Western World”.

Növekszik a periféria öntudata

A Nyugat újraegzotizáló törekvései rendszerint félresikerülnek. A japanológusok ma már japánabbak a japánoknál. Aki pedig minden autentikus iránti jóindulatú áhitatában egy iskolázott, keresztény hitre áttérni készülő afrikainak azt tanácsolja; hogy maradjon inkább hű kihálás fenyegette törzsi hitéhez; annak ez az afrikai ma - Max Weber *Protestáns etikájával* a kezében és a kapitalizmus szellemével a fejében - hűvösen azt feleli: nem a folklór előli menekülésről s nem a hitről, hanem a gazdasági túlélésről és a társadalmi lecsúszás elkerüléséről van szó.

Önkritikával a Nyugat többé nem teheti magát immúnissá. Régóta a nem nyugati polémia, ironia és káröröm tárgya ez, s a bírálók gazdasági súlyának növekedésével egyre

inkább az ironia kerül túlsúlyba a polémiával szemben. Az afrikai szerzők megnyilvánulásaira egyelőre még a polémia jellemző, amelyet a korábnál sokkal jobban figyelembe kellene vennünk, hogy észrevegyük, milyen mély sebeket és elbizonytalanodást okozott a lekezelő európai magatartás a posztkoloniális időben is. A kultúra gyarmatosítás alóli felszabadulása az afrikai kontinensen, a politikailag évtizedek óta önálló államokban sem ment még végbe. Mais érezhető, a lambarenei sokk utóhatásaként, az önbecsülés alacsony szintje, amely a demonstratív és leereszkedő caritasra válaszképpen alakult ki. Az afrikai ember még Albert Schweitzer számára is mindig csak kisöcs maradt, és a lambarenei kórházban nyugati összehasonlításban következetesen alacsony szintű volt a higiénia.⁹

A Nyugat a káröröm felettébb egyértelmű megnyilvánulásait tapasztalhatja Malajziában és Szingapúrban, ahol élesen kommentálják az európai értékvesztést; saját értéktudatukat viszont annál agresszívebben hangsúlyozzák.¹⁰ Frivol érzése támad a nyugatiaknak egy olyan országban, mint Tajvan, ahol az államelnök a honi demokratikus tradíciók gazdag előzményeit bizonygatja, amelyek állítólag mindenféle európai minta nélkül keletkeztek. A Nyugat számára ironia tárgya, hogy egy európai nyelv világnyelv maradt, amely ma már a periféria felől újul meg és frissül fel.

A legrangosabb angol irodalmi díjat, a Booker Prize for Fictiont 1981-ben Salman Rushdie kapta meg. A rákövetkező tizenkét évben két ausztrálnak, egy-egy félmaorinak, dél-afrikainak, egy lengyel származású írónőnek, egy nigériainak és egy gyermekkora óta Angliában élő japánnak ítelték oda. E jelenség mindennapossá vált, amelyre senki nem figyel oda. Az angol közönség csak akkor kapja fel a fejét, ha „valódi” angol kapja meg a díjat. Egyébként pedig a „the Empire Writes Back” lép érvénybe. Anglia számára természetesen elégtételül szolgálhat, hogy valamikori gyarmatai politikailag ugyan emancipálódhattak, nyelvileg azonban nem. Ennél is nagyobb elégedettséget válthat ki viszont a „bennszülöttek” körében, hogy egykori uraikat épp ott múlhatják fölül, ahol kultúrájuknak - valamennyi kultúrának - a lelke van: a nyelvében. Mára kialakult egy olyan irodalom, amely nem vezethető vissza többé a jól begyakorolt nyugati olvasási és írási hagyományokra. Új fajtája ez a határokat átlépő „creative writing”-nak, amely afféle irodalmi bevándorlóként a perifériáról behatol a Nyugat centrumaiban; az angol-amerikai megavárosokba és az agresszíven vegyes kultúrájú nemzetek fölötti metropolisokba: New Yorkba, Torontóba, Londonba. Az új irodalom egyetlen mondattal meghatározható: Goethe „világirodalmából”, a Nyugatnak ebből az oly szelíd és barátságos leereszkedéséből erőszakos „World Fiction” lett.

Ázsiában növekvő ironiával veszik tudomásul azokat a kísérleteket, amelyek a nyugati értékek épületét alapzatának becementezésével vagy hozzáépítéssel igyekeznek vonzóbbá tenni. Miközben a Nyugat azon spekulál, hogy értékrendjének mely szegmensét cserélje ki vagy újítsa meg, Keleten ezeket a szegmenseket különösebb körülményeskedés nélkül beillesztik egy nagyobb értékészletbe. Ennek az értékbeli eklekticismusnak magas fokú rugalmasság felel meg az interpretáció terén.

Ez a rugalmasság-a vallások jól rögzült szinkretizmusára támaszkodva - Japánban rendkívül magas fejlettséget ért el. Nem okoz nehézséget a japán kultúrának a családban megalapozott közösségi beállítottságát hangsúlyozni és egyszersmind nem minden büszkeség nélkül azt állítani, hogy az individualizmusnak - legalábbis a „szolid” fajtájának - Japánban megvannak a maga gyökerei, amely ezáltal megfelelő kulturális legitimitációt nyer.¹¹ Egyik oldalon, a nihonjinron iskolához hasonlóan, hangsúlyozhatjuk a japán kultúra csálhatatlanságát, miközben kiemeljük művi és konstruált vonásait.¹² A protestáns etikát felfoghatjuk az európai szellem egyik sajátosságának, s egyúttal megfelelőjének nevezhetjük a IX. századi Kínában fellépett világi, a gazdaság fejlődését segítő aszketizmust. A nyugati modernség mindjobban elbizonytalanodó tagját szédülés fogja el, akár a mesebeli nyulat, amelyet versenyfutásban állandóan legyőzött a sün. Azaz legyőztek a sünök, hiszen közismerten ketten voltak.

Hogy van „az iszlám” többes száma?

Ezzel kimondatott a kulcsfogalom: a kultúrák pluralizálása. A nyugati modernség e téren jelentősen lemaradt, és az alkalmazkodás terén is van behoznivalója. A „clash of civilizations” rémképe nem utolsósorban éppen azért talál sok hívőre, mert az egyes szám ideológiájának felel meg. Az Európán kívüli kultúrákat és vallásokat egységes mássággal ruházza fel, amely elvi jellegű idegenségben hagyja őket, s ezáltal megkérdőjelezi, hogy képesek csatlakozni a modernizációhoz. Különösen érvényes ez az iszlámra. Azok a kísérletek, amelyek igyekeznek egzotikusságától megszabadítani és historizálni ezt a vallást, Nyugaton még mindig elkeseredett ellenállásba ütköznek - és nem csak a politika körében.¹³

Eközben legfőbb ideje, hogy fogalomkört váltsunk, és megtörjük ezt a kultúrát gyarmatosító mentalitást, amely az európai önértékelésben és politikában a 19. század óta meghatározó szerepet játszik. E váltás ellenzése mélyen gyökerezik. A történeti iszlámtanulmányokat még Franciaországban is egyre inkább filológiai kontextusba szorítják be, s ezáltal semlegesítik. A középkori Egyiptom egyik szakértőjének például egyeteme történelemtanszékén csak latin nyelvi kurzust szabad tartania, saját szakját az arab nyelvek fakultásán kell képviselnie. A muzulmán Kelet történelmének tanszékét átalakítják a nyugati középkort kutató tanszékké.¹⁴ Konkrét példákat kell megneveznünk, hogy szemléltethessük, milyen nagy mértékben jellemzi még mindig az etnocentrizmus a magát büszkén a világra nyitottnak valló Nyugat világlátását. Ezt a védekező mechanizmust, amelynek megvannak a maga patológus vonásai, ma okcidentizmusnak nevezzük. Ebben az összefüggésben ugyanis félrevezető lenne eurocentrizmusról beszélni, hiszen Európának csak egy részére, történelmének és geográfiájának csupán egyetlen metszetére szűkítenénk le a látóhatárt. Ugyanakkor nem szabad megfélekednünk az iszlám középkorban a Földközi-tengernél érvényesülő hatásáról.

Európa belső történelmében magától értetődő lett a kultúrák és a nagy értékrendek pluralitása. Európán kívüli kontextusban visszariadunk ettől. A németeket még a nyelvük is segíti ebbéli habozásukban: hogy van az iszlám többes száma? Ideje lesz felismerni, hogy a kultúrák kontaktusában az egyes számhoz ragaszkodni nemcsak súlyos történelmi ferdtést, hanem politikai diszkriminációt is jelent. Ebben az összefüggésben feltűnő, hogy az iszlám meghatározta országokban immár politikailag kihasználják Európa szellemtörténeti divergenciáit, és mintegy kijátsszák egymás ellen a vallásellenes francia meg a vallásbarát német felvilágosodást.¹⁵

Mivel a nyugati modernség vezéreszméiként propagálja a meggyőződések és az értékrendek pluralitását, világossá válik, milyen motivációból vitatjuk más kultúrák plurális jellegét. Meg kívánjuk kérdőjelezni ezzel, hogy képesek csatlakozni a modernséghez, vagy legalább a gyakorlati ellenőrzést szereznénk a magunk számára biztosítani e csatlakozás fölött. Ha például egyszer már magasztalnunk kell az iszlámot, akkor ezt - politikusként is - inkább a filológia megnyugtató közegében tesszük, mint a politika nyugtalanító médiumában. Ha pedig választás elé kerülnénk, hogy a Nyugattól idegen és távoli iszlám nyugati hívét avagy a moderniszlám mozlim képviselőjét tüntessük-e ki, akkor nem esne nehezünkre a döntés: a távoli és az idegen mellett döntenénk. Csalatkozunk azonban, amikor azt hisszük, hogy ilyen alacsony áron megvásárolható a kultúrák közötti béke.

A „modernizáció” hosszú időn keresztül európai privilégium volt, és az európai előjogok közé tartozott a nem nyugati modernségpotenciál ellenőrzése, illetve saját haszonra fordítása. A művészettörténet nagyszerű példát kínál erre. Az afrikai művészet a század elején kezdett komoly befolyást gyakorolni az európai modernségekre. E befolyás szimbóluma a Fang-maszk, amely 1905-ben egyaránt lenyűgöz olyan művészeket; mint Maurice Vlaminck, André Derain, Henri Matisse és Pablo Picasso, s amelyet a modernnek

műkereskedője, Ambroise Vollard bronzba öntet. A többi már művészettörténet, azaz a nyugati művészet története.¹⁶ A Fangmaszk ugyanis azóta sem tartozik a modernség leltárkészletébe: a nyugati modernség csupán felhasználta saját megújulásához. Az aktuális művészetpolitika emlékeztet erre az epizódra. Berlin-Dahlemban most például megint szét kell szakadnia a képtárnak és az etnológiai múzeumnak. Az előremutató átmeneti állapot ismét hagyományos rutinná válik. béget ér az európai és az Európán kívüli művészet szimbiózisa.¹⁷ Az európai művészet önmagát ünnepli - az Európán kívül született műalkotások, amelyek nem többek leletnél; visszatérnek etnográfiai gettójukba.

Sokan vállrándítással elintézik ezt az eljárást, amely leleplezi az etnikai tisztogatás tendenciáját, ami mélyebben jellemzi nyugati társadalmainkat, mint azt be akarnánk magunknak vallani. Az USA-ban így tanulságos számbűvészkedést figyelhetünk meg azoknál a szerzőknél, akik meg kívánják fosztani drámai jelentőségétől a társadalmi konszenzusbomlását és a fennálló értékrend szétesését. Ha a bűnözési statisztikákban különválasztjuk a fehéreket a feketéktől, akkor egy egyszerre egészséges és gyógyíthatatlanul beteg társadalom kettős képe jön létre: létezik egy jó és egy rossz Amerika.¹⁸ Hasonló tisztogatási gyakorlat folyik egész Európában, Németországban is.

Oktató és elsajátító kultúrák

A „globalizálás” jelszava egy mindjobban egységesülő világ képét rajzolja föl. Miközben azonban az egyetlen világ felszíne mind egyformábbnak hat, addig a mélyben minden korábbinál hevesebben csapnak össze a különböző életvilágok. Ezek semmiképpen sem egységes természetűek, hanem mindig vegyes formákat alkotnak: már csak hibrid kultúrák léteznek. Önmagában ez a tényállás is elég ahhoz, hogy a „clash of civilizations” jóslata valóságtól idegennek tűnjék. Ez a prófécia politika és kultúra összetévesztésén alapszik. Az egykori Jugoszláviában nem a kultúrák s nem a vallások csapnak össze, sokkal inkább arról van szó, hogy a politikai csoportok használják fel őket céljaik eléréséhez.

A hasonló felhasználások lehetőségének csökkentése érdekében is a korábbiaknál sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tennünk a kultúrák lefordítására. Valamennyi kultúrára érvényes, amit Claude Lévi-Strauss leszögezett: nem a hasonlóságok hasonlítanak egymásra, hanem a különbözőségek. A világtársadalomban sok múlik majd azon, hogy a kultúrák között mind több tanulóközösség alakul-e ki; és ezáltal megnőnek-e az innovációs potenciálok. A második világháború után szerzett tapasztalatainkból tudjuk, milyen fontos szerepet játszott az Egyesült Államok és Európa közötti avagy az Európán belüli közös tanulás. 1989 után viszont nagy esélyek szalasztódtak el, mert - nem utolsósorban Németországban - a Nyugat oktatói orgiában tobzódott, ahelyett hogy a gazdaság és a politika új, hallatlan kihívásaira tekintettel, közös tanulásba fogott volna a Kelettel.

Hogy mindenekelőtt a távol-keleti és a nyugati országok között kialakulnak-e ilyen tanulóközösségek - nyitott kérdés. Kísérleteket kell tenni ebbe az irányba. Egyszersmind fokozni kell a nagy, nemzetek feletti intézményekre kifejtett nyomást, és az eddiginél sokkal jobban kell használni a hazai tudás- és *szakértői* rendszereket. A lokális ismeretkultúrák világméretű erősítése a jövő egyik sorsdöntő feladata. Ehhez meg kell vizsgálnunk és élesítenünk kell az eszközeinket. Amikor egy olyan intézmény, mint a Világbank, kizárólag neoklasszicista közgazdászok tanácsaira támaszkodik, nem kell csodálkoznunk, ha kudarokat vall az úgynevezett „fejlesztési politika” terén.¹⁹

Meg kell fordítanunk intellektuális késztetéseink irányát, továbbá más irányt kell adnunk külső kultúrpolitikánknak. A kultúrában még kevesebb keresnivalója van a merkantilizmusnak, mint a gazdaságban. A Nyugat ipari társadalmainak, amelyek hagyományosan oktató társadalmaknak fogták fel magukat, elsajátító társadalmakká kell válniuk.

A külső kultúrpolitikában régóta túlhaladott az export primátusa, most az importorientált kultúrpolitika erősítése a feladat. Eközben az a kérdés is felmerül, hogy diplomáciai utánpótlásunknak nem kellene-e a jogi szabályozási kompetencia mellett a korábban szokásosnál sokkal erősebben antropológiailag megalapozott értelmezési kompetenciát szereznie. Ha idegen társadalmakról és emberekről van szó, akkor nemcsak örökösen őket kellene kutatni, hanem mindinkább velük együtt kellene folytatni a kutatásukat. Világossá kell tenni annak az intellektuális botránynak a mértékét, amely abban áll, hogy egyetemeinken tucatnyi hallgató foglalkozik Indiával, s jó esetben félszáz Kínával és Japánnal, miközben ezrek szentelik magukat a túltáplált népek szociológiájának és pszichológiájának.²⁰

Országunkban talán különleges esélyei vannak az importorientált kultúrpolitikának. Önhibájából, amelyből komoly előnyei származtak, Németország, legalábbis a nyugati része, a második világháború után gyorsan hibrid kultúrává vált. A német tradíciók már csak vegyes formákban léteztek, ám éppen ennek révén tettek szert gyorsan nagy nemzetközi alkalmazkodóképességre. Ebből kellene motivációt merítenünk az erősebben importáló művelődéspolitikához. Nemcsak a német művelődéspolitikára, hanem a Nyugatra általában is érvényes, hogy el kell szakadnia az oktatás hagyományától, a korábnál jobban oda kell figyelnie másokra, és tanulnia kell másoktól. Amikor Johann Georg Hamann megint egyszer és joggal - úgy érezte, hogy félreértették, így írt Immanuel Kantnak: „Engem kell kérdeznie, nem saját magát, ha meg akar érteni.” Az Európán kívüli társadalmakkal kapcsolatban a nyugati modernségnek a lehető leghamarabb követnie kellene ezt a tanácsot.

JEGYZETEK

- 1 Lásd Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Párizs 1978. 316.
- 2 Lásd 1994. IX. 28-án Lipcsében, a 40. Német Történeztalálkozón tartott előadásomat: A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. Buksz 1995. VII/2. 198-206.
- 3 Vö. Laslett, Peter - Fishkin, James S.: *Justice Between Age Groups and Generations*. New Haven/London 1992.
- 4 Vö. Lepenies, Wolf „Wäre ich König, so wäre ich gerecht.” Gerechtigkeits: Ein Schlüsselbegriff in den gesellschaftspolitischen Auseinandersetzungen der Gegenwart [„Ha király lennék, igazságos volnék.” Igazságosság: korunk társadalompolitikai vitáinak kulcsfogalma]. In: *Arbeitslosigkeit und soziale Gerechtigkeit* [Munkanélküliség és társadalmi igazságosság]. Frankfurt, a. M. Leo Montada 1994. 9-33.
- 5 Ehhez lásd francia szemszögből, de sok tekintetben általánosíthatóan: Joffrin, Laureat: *La Régression française*. Paris 1992.
- 6 Delors, Jacques: L'Avenir invisible. *Le Monde* 1993. XI. 9. Az írás Alain Minc: *Le Nouveau Moyen Age c.* könyvének (Paris 1993) recenziója.
- 7 Vö. Lepenies, Wolf *La Fin de l'utopie et le retour de la mélancolie. Regards sur les intellectuels d'un vieux continent*. Székfoglaló előadás. Párizs, Collège de France 1992. II. 21.
- 8 Lásd. a remekül idevágó írásokat in *Commentaire* 1994. 66.
- 9 Vö. Achebe, Chinua: An Image of Africa: Racism in Conrad's Heart of Darkness. In: Achebe: *Hopes and Impediments: Select ed Essays 1965-1987*. London 1988. 7-8:
- 10 Ezzel kapcsolatban jegyezte meg Ian Boruma ugyancsak ironikusan a következőket: „It is in new, insecure, racially mixed states, such as Malaysia and Singapore, that you most often hear officials talk about Asia or Asian values, or the Asian Way. Indeed, the phrase 'Asian Values' only really makes sense in English. In Chinese, Malay or Hindi, it would sound odd.” Buruma: *The Singapore Way. The New York Review of Books* 1995. X. 19. 67.
- 11 Vö. Yamazaki, Masaku: *Individualism and the Japanese. An Alternative Approach to Cultural Comparison*. Tokió 1994.
- 12 Erre különösképpen Florian Coulmas és Kenichi Mishirna hívta fel a figyelmet. Referátumaikat a Bundeszentrale für Politische Bildung kelet-nyugati kollégiumának egyik rendezvényén ismertette Christoph Müller-Hofstede, *Zusammenprall der Kulturen? Ostasien und der Westen in den neunziger Jahren* (Kultúrák összecsapása? , Kelet-Ázsia és a Nyugat a kilencvenes években) címmel. Köln, *Nord-Süd aktuell*. Konferenzberichte 1995. 2. negyedév. 298-300.

- 13 Vö. Al-Azmeh, Aziz: *Islams and Modernities*. London 1993.
- 14 A példákat abból az anyagból veszem, amelyet a Sorbonne egykori tanára, az iszlámkutató Mohammed Arkoun készített az Európai Unió számára: *Contribution de la civilisation islamique a la culture européenne*. Párizs 1991. Hasonlóan drámai angliai példatárként vö. Irwin, Robert: *Burying the Past. The decline of Arab history and the perils of occidentosis. The Times Literary Supplement* 1995. II. 3. 9-10. Az írás a Nancy Elizabeth Gallagher által kiadott *Bandes Approaches to the History of the Middle East, Reading* 1994 recenziója.
- 15 Vö. Niewöhner, Friedrich: *Gefährliche Begegnung. Eine tunesische Debatte über Spinoza und Averroes (Veszélyes találkozás. Tunéziai vita Spinozáról és Averroesről)*. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995. IV. 5.
- 16 Vö. itt is Achebe 9. pontban idézett művét. 11.
- 17 1994-1995-ben a berlini Tudományos Kollégiumban lenyűgöző szemináriumot szentelt ennek a kérdésnek Mamadou Diawara és Hans Belting. Vö. Hans: Belting, *Zeit der Hölle (Pokoli idő)*. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995. X 14.
- 18 Daniel Bell ijesztő precizitással hívta fel erre a figyelmet: *The disunited states of America. Middle-class fears turn class war into culture wars. The Times Literary Supplement* 1995. VI. 9. 16-17.
- 19 Vö. Gran, Guy: *Beyond African Famines: Whose Knowledge Matters? Alternatives. Social Transformation and Humane Governance* XI. 2. (1986.) 275-296.
- 20 Febvre, Lucien: *Geschichte und Psychologie*. In: *uő.: Das Gewissen des Historikers (A történész lelkiismerete)*. Kiadta és fordította.: Raulff, Ulrich. Frankfurt am Main 1990. 88.

WOLFGANG LEPENIES

Self-Critical Modernity. New Ideas on the Relationship of Cultures.

Western industrial societies which have traditionally considered themselves "societies of instruction" should become "societies of learners." Through an overview and analysis of contemporary social and cultural transformations the author expresses the view that in the area of international cultural policies (Auswärtige Kulturpolitik) the primacy of export is no longer tenable. There is a need for attitudinal change, which on the one hand should curb the sway of mercantilism in the realm of culture, and on the other hand should create and strengthen an import oriented cultural policy.

CSERESNYÉS FERENC

Migrációs potenciálok és trendek Európában

A gyanútlan szemlélő a 80-as évek elejétől egy újabb világméretű probléma kialakulásának és gyors térhódításának lehet tanúja. A jelenség neve: tömeges méreteket öltő népességmozgás.¹ A két világrendszer elválasztó vasfüggöny megszűnése óta a nyugat-európai bevándorlók éves száma az 1986-os egymillióról közel 3 millióra (1992) nőtt.² A hajdani Német Szövetségi Köztársaságban 1960-ban 686 ezer, 1989-ben 4,8 millió a külföldi. Ma az egyesült Németországban csaknem 7 millió bevándorló él.³

A második világháborút követő európai migráció több fázisból áll. Az első szakaszt, a negyvenes évek második felét a háborús események következtében lakóhelyükről-részben már a háború előtt, illetve alatt-elkerült személyek (Displaced Persons) hazatérése jellemezte. A háborúban vesztes országoknak (Németország, Magyarország) ekkor kellett befogadniuk a szomszédos országokból elmenekült, illetve elüldözött kisebbségeket.

Az 1950-es és 80-as évek közötti, második időszakot Európában a dél-északi irányú vándorlás uralta a magyar, cseh és lengyel forradalmat követő menekültáradat ellenére. Ez az irány az Európán belüli mozgásokra éppúgy érvényes, mint a Harmadik Világ néhány országából Európába érkező migrációra. Először az 50-es évek közepén a függetlenné vált gyarmatok fehér tisztségviselői tértek haza Nagy-Britanniába, Franciaországba, Belgiumba és Hollandiába. Hamarosan követte őket a gyarmati népesség fehér uralomhoz bizonyos mértékig kötődő rétege. Többségük munkát keresett, de utaztak politikai és etnikai menekültek is az egykori gyarmattartók országába.

Igen jelentős ebben a periódusban a vendégmunkás-migráció. Az elüldözöttek és a gyarmatokról hazatérők integrálását követően Nyugat-Európa ipari országai további munkaerőigényük fedezése céljából toborzásba kezdtek a Földközi-tenger menti országokban. A rotációs jellegűnek gondolt munkaerő-rekrutálásba Németország később kapcsolódott be, mert a berlini fal felhúzásáig lehetősége volt (keleti) német munkavállalók alkalmazására. A 70-es évek elejére tehető első kőolajár-krízis hatására azonban az Európai Közösség országai leállították a munkaerő-bevándorlást. A befogadás korlátozására a vendégmunkások végleges letelepedéssel válaszoltak, sőt magukhoz vették addig otthon tartózkodó családjukat is. Ezzel az ideiglenesnek tervezett rendszer csődöt mondott: a vendégmunkások de facto bevándorlókká lettek.

A nemzetközi mobilitás szélsőséesebb időszakot követő harmadik fázisában, a 80-as évek végén megváltozott a migrációs áramlások iránya: mindenekelőtt felerősödött a kelet-nyugati vándorlás. A Szovjetunió és utódállamai, valamint a Balkán bizonyos részei fontos elvándorlási körzetekké váltak. Európa kettéosztottságának megszűnése, a határok kinyílása tette lehetővé a migrációsirány-változást. A kelet-nyugati irányú vándorlás kedvezményezettjei kétségtelenül azok az etnikai kisebbségek, amelyeket anyaországuk erősít (Németország, Izrael, Görögország, Törökország): nem csupán törvényesen áttelepülhetnek, de a felvevő országokban állami beilleszkedési segélyekkel is támogatják őket.

Ez idő szerint a dél-északi irányú vándorlás kissé háttérbe szorult, pedig a dél-európai országokban továbbra is ennek van nagyobb jelentősége. Elsősorban olyan országok gondjairól van itt szó, mint Olaszország és Spanyolország, ahová a 80-as évekig alig történt bevándorlás. Franciaországba szintén többen érkeznek a Maghreb-térség országaiból, mint Európa keleti feléből.

Viszonylag kevés figyelmet kapott a társadalmi, politikai elit bizonyos csoportjainak mára jelentékennyé vált migrációja (tudósok, menedzserek, diplomaták, művészek, nemzetközi szervezetek hivatalnokai). Bár e réteg jóval kisebb asszimilációs készséget mutat,

mint például a nem privilegizált munkaerő-vándorlók, jelenléte mégsem okoz olyan konfliktusokat, mint az utóbbiaké.

A hidegháború időszakában a politikai üldözöttek alkották a menekültek legnagyobb csoportját (magyarok, csehek, szlovákok, lengyelek, keletnémetek). A (polgár)háborúk, etnikai tisztogatások is hatalmas tömegeket képesek megmozgatni (Jugoszlávia: 4,3 millió menekült).⁴ Időközben megjelentek a színen a reménytelen helyzetükből kitörni vágyó, úgynevezett „gazdasági menekültek”. Legújabban találkozhatunk Afrika és Dél-Amerika egyes régióiból származó környezeti menekültekkel is, akiket a környezetkárosodás üldöz el lakóhelyükről. A menekültek számának ugrásszerű növekedése azért szemlélteti jól a várható migrációs tendenciákat, mert mára a bevándorlások-póttrendszereként működnek.

A jogszerű bevándorlás erőteljes korlátozása és eljárási nehézkessége miatt a menedékjog rendszere nemcsak a tényleges menekülteket fedi le, hanem de facto bevándorlási rendszerként is funkcionál. Németországban a menekültek 1985-ös, alig százezres lélekszáma 1992-re megközelítette a félmilliót! Ugyanebben a periódusban az Egyesült Államokban - holott csupán Texas nagyobb egész Németországnál - százezer körül tudták tartani a menedékjogért folyamodók számát. Így történt ez Franciaországban és az Egyesült Királyságban is, ahol összesen ennyien folyomottak a hatóságokhoz menekültstátusért.⁵

A napjainkra tömegessé vált népességmozgásokkal kapcsolatosan jogos kérdésként vehető fel, hogy mennyire vagyunk tisztában a migrációt kiváltó belső társadalmi és nemzetközi tényezőkkel; hogy milyen típusai, értékelési módjai vannak a vándorlásoknak; hogy milyen fontosabb csoportjai különíthetők el az Európai Közösség országaiba bevándorló népességnek, és hogy egyáltalán mit értsünk ma migráció alatt.

A migráció fogalma és típusai

Migrációnak nevezik azt a folyamatot, melynek során egyes személyek vagy csoportok úgy váltanak lakóköznyezetet; illetve társadalmat, hogy ez a váltás időlegeseből tartóssá, huzamosná válik.⁶ A népességmozgás tipikus esete az évszázadok óta szinte észrevétlenül folyó munkaerő-migráció. A munkavállalási szándék mellett számos egyéb körülmény is növeli-növelheti a migrációs potenciált. Ugyancsak évszázados, ha éppen nem évezredes múltat tekint vissza a vallási; etnikai és politikai okokból üldözött személyek migrációja. Az utóbbi időben mind gyakrabban keverednek egymással a migrációs motivációkban a gazdasági és politikai jellegű tényezők. Ennek ellenére a politikai és a jogi megkülönböztetés mellett a vándorlásszociológiában is használatos a két alapesetet elkülönítő fogalomhasználat. A „push”-faktorok a taszítóerőket, a „pull”-faktorok a vonzóerőket foglalják össze.⁷

A gyakran túl általánosnak tartott migráció fogalom konkretizálására és differenciálására több tipológia született.

1. Térbeli szempontból megkülönböztetnek belső (intern) vándorlást - ez többnyire vidékről városba irányul -, valamint nemzetközi (extern) vándorlást. (Az utóbbi esetben további elkülönítési lehetőséget jelent a kontinentális és az interkontinentális kategória.)

2: Időtartam szempontjából megkülönböztetnek korlátozott vagy időszakos vándorlást (ilyen például a szezonmunka) és tartós vagy folyamatos vándorlást. Ez utóbbihoz sorolódik természetesen a ki-, illetve a bevándorlás és a letelepülés.

3. A végső soron egyéni migrációs döntés kiváltóokaira vonatkozóan megkülönböztetnek önkéntes vándorlást (mint amilyen például a munkaerő-vándorlás) és kényszervándorlást. Az utóbbi csoportba elsősorban az eltérő háttérü üldözések és a negatív diszkrimináció tartoznak. Egyes esetekben nehézséget okozhat e szempontrendszer szerint osztályozni a népességmozgásokat, mert magának a migránsnak távozás melletti döntésében is keverednek egymással - váltakozó arányban - a saját elhatározások a külső kényszerekkel. A vándorlók motívumai ugyanakkor egyben mindig politikai-morális értékelések tárgyai is: amennyiben

az üldözés, az egzisztenciakárosodás ténye nem „elégé” nyilvánvaló, a befogadó társadalom közvéleménye azonnal a menekültstátussal járó kedvezmények megkérdőjelezése felé hajlik. (A nyugatnémet társadalomban hosszú vita folyt arról, hogy a volt NDK-sok gazdasági menekültek-e vagy sem!)

4. Terjedelem szempontjából megkülönböztetnek egyes vagy egyéni vándorlást, valamint csoportos vagy kollektív migrációt. Az utóbbi esetben - társadalmi méreteknél - beszélnek tömegvándorlásról is. De a választóvonalak ebben a vándorlási típusban is képlékenyek. Sokan egyéni vándorlóként szerepelnek a statisztikában, holott valójában egész család, rokonság kitelepülésének a láncszemei ők, akik a célországban ismét együtt kívánnak élni. A vándorlások mintaképe a modern társadalmakban gyakran minősül individuális vándorlásnak. Mindenesetre a hagyományos megkülönböztetésnek „klasszikus” bevándorlás és munkaerő-migráció között a mai vándorlási folyamatokban alig maradt érvénye. Az Egyesült Államokban a bevándorlás például sok esetben időszakos marad, miközben Európában sok vendégmunkás tartósan letelepül, és gyakorlatilag bevándorlóvá válik.⁸

A migrációt előidéző tényezők

A migráció kiváltóokai sokfélék. Az Európai Közösség országain belül például szabadon mozoghat a munkaerő. A globális méretűvé szélesedett nemzetközi gazdasági munkamegosztás egyfelől munkaerőhiányt idézett elő a fejlett ipari országokban, másfelől bizonyos régiókat a perifériára szorított, s ezekben munkaerő-felesleget hozott létre. Kissé másként fogalmazva úgy is mondhatnánk, hogy óriási gazdasági és társadalmi szintkülönbségek alakultak ki Nyugatról Keletre haladva, amelyek még nagyobbak, szinte áthidalhatatlanok Északról Délre tekintve. A nehézségeket fokozta az úgynevezett fejlődő országok túlnépesedése, a Föld egyes régióiban bekövetkezett demográfiai robbanás. Ehhez társul a ma már kiterjedt kommunikáció, amely megkönnyíti az emberkereskedők számára, hogy bevándorlókat toborozzanak a gazdag országokba.

A háborúk, etnikai konfliktusok gyakori kísérőjelensége a legyőzöttek, a kisebbségek üldözése, olykor elűzése. Az elvándorlást kiváltó primer taszítóerőkre - a push-faktorokra - tekintettel törekszik az ENSZ 1980 óta megelőzni a menekültáradat kialakulását. Ennek a tevékenységnek a keretében állapították meg, hogy az emberi jogok megsértése a világ 130 államában mindennapos gyakorlat. További elsődleges vándorlást előidéző tényezőként tartják számon a kisebbségek fenyegetettségét, a háborúkat és a polgárháborúkat, valamint a teljes elnyomorodást és a növekvő környezeti problémákat. (Az erőziót és a vízhiányt.⁹)

Elsődleges migrációt motiváló tényezőnek minősítette a nemzetközi szervezet azt a fajta gazdasági perspektívatlanságot is, amely nem okoz közvetlen egzisztenciakárosodást. Ilyen jellegű például a kelet-európai migráció. 1992 nyarán, egy EK-körkérdés tanúsága szerint, a volt szocialista országokban és a volt Szovjetunió utódállamaiban körülbelül 13 millió polgár gondolt arra, hogy Nyugat-Európában keressen magának menedéket. Minden tíz oroszországi német közül kilenc Németországba kívánt áttelepülni. Ez több mint kétfélmillió személyt jelentett. A kilencvenes évek elején - bár ezek a feltételezések azóta jórészt módosultak - a térség egyes országaiban gazdasági összeomlásokkal és a nemzetiségi konfliktusok kiéleződésével számoltak.¹⁰

A menekülés és a migráció posztmodern megindulásának alapja az a tény, hogy a világ több régiójában az emberek növekvő mértékben gyökértelessé válnak. Ennek sok előidézője van; különösen fontos az említett régiók gazdasági eltartóképességének csökkenése, illetve megszűnése. De maga ez a gazdaságtalanná válás is különböző, egymást kölcsönösen erősítő folyamatoknak az összegződése. Közülük ötnek van jelentősége.

1. Szétestek azok a multikulturális és többnemzetiségű birodalmak, amelyek a 16. század óta a nemzetközi rendszer központi elemét képezték. Területeiken számtalan új nemzetállam

alakult ki több egymást követő függetlenedési folyamat eredményeként. Itt mindenekelőtt az Oszmán Birodalomról és a Habsburg Monarchiáról, később Nyugat-Európa államainak hatalmas gyarmatbirodalmairól, legutóbb pedig a Szovjetunió, az orosz gyarmatbirodalom utódállamának a széteséséről kell említést tenni.

2. A tudományos-technikai forradalom bázisán kialakult - a 16. századtól kezdődően - modern világgazdasági rendszer és a belőle kifejlődő ipari termelési mód.

3. Ennek a világgazdasági rendszernek a következményeként a környezet jelentős része egyre növekvő mértékben pusztul. A folyamat előidézésében nagy szerep jutott, többek között, a természeti környezet kirablásának, a fejlett országok növekvő életszínvonalának, a magas fegyverkezési kiadásoknak, a környezetet tönkretévő káros anyagok túlzott kibocsátásának stb. E tényezők halmozódása megzavarja a kényes ökológiai egyensúlyt, gyakran jóvátehetetlen kártokoz.

4. Migrációt előidéző negyedik folyamatként említhető a higiénés és egészségügyi feltételek javulásának következményeként a Föld népességének robbanásszerű növekedése. Nagyságrendekkel csökkent a szegényövezetek hagyományosan magas halálozási rátája, miközben az ugyancsak magas termékenységi, illetve születési ráta csökkentésére tett kísérletek jóval szerényebb eredményeket hoztak. Az ENSZ Népesedési Bizottságának számításai szerint a Föld lakossága a jelenlegi 5,4 milliárról 2025-ig 8,5 milliárdra növekszik. Közülük azonban csak 1,4 milliárd személy él majd az úgynevezett jóléti övezetekben, 7,1 milliárd ember a krízisövezetekben, a lepusztult régiókban küzd a mindennapi túlélésért. (Amennyiben helyben marad természetesen.)

5. Az ötödik processzus, amely minőségileg új migráció elindítója lett, a hagyományos világnézetek, értékminták és életstílusok eróziójának a követő kezménye. Helyükbe új emancipációs és fogyasztásorientált életstílusok és életminták léptek, amelyek a nyugati ipari államokban fejlődtek ki, és amelyek a modern kommunikációs eszközök révén terjedtek el széles körben.¹¹

Mind az öt folyamat, amelyek még néhányal kiegészíthetők, szoros okozati kapcsolatban áll egymással. Különösen érvényes ez az utóbbi kettőre, amelyek a modern világgazdasági rendszer továbbfejlődése miatt nehezen, illetve alig láthatók át. Így mindenekelőtt az első három folyamat következményeinek a sora jelölhető ki, amelyek összhatásukban a Föld egyes régióinak már előbb említett hasznosíthatatlanságát idézték elő, továbbá az itt élő emberek „feleslegessé válását”, elgyökértelenedését okozták.

Az impériumok szétesése és a területeiken képződő új államok harca a belső és a külső elhatárolódásért az államokon belüli és az államok közötti háborúk sokaságához vezetett. A folyamatot üldözések, etnikai tisztogatások, vallási homogenizálások, az emberi és kisebbségi jogok megsértése kísérte. A migránsok azon csoportjai tartoznak ide, akik tágabb értelemben politikai üldözöttek tekinthetők. Nem csupán azok; akik a Genfi Konvenció (1951) és a New York-i jegyzőkönyv szerint menekültek, úgynevezett konvenciók menekültek számítanak; hanem az, úgymond, belső menekültek, a polgárháborúk és az államközi konfliktusok áldozatai is. Számuk az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának statisztikái szerint a 80-as évek közepe óta nő, ma már megközelíti a 30 milliót.

A modern világgazdasági rendszer erős munkamegosztásra épülő egy évszázados fejlődése a glóbusz nagy részének részben erőszakos, részben önkéntes összenövéséhez vezetett, s a Föld további régióinak a gazdasági marginalizálódását idézte elő. Számos állam gazdasági perifériára szorulásának és elnyomorodásának az lett a következménye, hogy kormányaik már nincsenek abban a helyzetben, hogy alapvető feladataikat teljesítsék, és népességeiket a legfontosabb közjavakkal - munka, élelem, víz, egészségügy - ellássák. Az életfeltételek rosszabbodása időközben több mint egymilliárd emberre terjedt ki, közülük milliók készülnek maguknak új életkörülményeket teremteni valahol másutt. Ez a migrációs áramlás nagyrészt országon belüli vándorlás formájában már folyik, és a fejlődő országok

villámgyors városiasodásához vezet. Becslések szerint a vidékről városba tartó belső migrációban évente 40 millió személy vesz részt. Másik része ennek a népességnek regionális és kontinentális vándorlás formájában keres magának megélhetési lehetőséget. Csak nagyon csekély részük éri el - legalábbis egyelőre - interkontinentális vándorlással a gazdag Észak országait. A migráció ezen típusának résztvevőit nevezik összefoglaló kifejezéssel „szegénység”-menekülteknek.¹²

A migráció vonatkozásában a modern világgazdasági rendszer másik fontos aspektusa az, hogy új gazdasági növekedési pólusok alakulnak ki a világ több részén. Ezek munkaerőt vonzanak magukhoz, azonban véletlenül sem a „szegénység”-menekült kategóriába eső személyeket, hanem azokat, akiknek a munkavállalás élet- és munkafeltételeik relatív javulását hozza (brain drain). Itt tehát gyakran kvalifikált munkaerőről van szó, akiknek elvándorlása a válságövezetektől rendszerint gyengíti hazájuk fejlesztési potenciálját, korlátozza fejlődési folyamatait, és ezzel újabb migrációt gerjeszt. Mindkét csoport - „szegénység”-menekült, „brain drain”migráns - a „gazdasági menekült” gyűjtőfogalomba sorolható. Becslések szerint együttes számuk jelentősen meghaladja a 100 milliót.

A környezet túlterhelése a gazdaságilag hasznosítható területek tartós értékcsökkenéséhez és fogyásához, a labilis gazdasági rendszerek destabilizálódásához és ezzel több millió ember életterének a veszélyeztetéséhez vezetett. (A Föld atmoszférájának a felmelegedése csak egyetlen példa a globálissá vált környezetkárosodásra.) A veszélyeztetett körzetekből ilyen hatásokra elinduló migráció a 80-as évek elején még nem volt jellemző; de egy évtizeddel később a „környezeti”-menekült kategória már százmilliókra terjedt ki. Az egyes folyamatok által kiváltott migrációfajták mennyiségi összehasonlítása azt mutatja, hogy a gazdasági menekültek számát, amely időközben messze túlszárnyalta a politikai menekültekét, hamarosan túlhaladja a harmadik kategória, a környezetkárosultaké.

Megjegyzendő, hogy a menekültek e három alapkategóriájának módszertanilag tiszta elhatárolása a gyakorlatban alig lehetséges. Ennek igazolására álljon itt a mozambiki példa. A kétmillió - részben országon belüli, részben azon kívüli - mozambiki menekültet a 90-es évek elején egyformán sújtotta az aszály, a szegénység és a polgárháború. A három említett terület egyikén sem mutatkozik jelenleg kedvező perspektíva.

Bár a Kelet-Nyugat konfliktus vége jelentősen csökkentette a nemzetközi konfliktuspotenciált, megszűnt a menekülést előidéző regionális konfliktusok sora - éppen az egykori Jugoszlávia területén -, a politikai menekültek száma mégis alig csökkent. Ennek oka a tartós konfliktusok mellett az új összeütközések kibontakozásában keresendő. További potenciális veszélyt jelent a Balkán mellett az egykori Szovjetunió területén kialakult helyzet, ahol egy sor nyílt és latens konfliktus parázslik.

A világgazdaság hosszú távú strukturális trendjei és a népességszaporulat tendenciái nem utalnak sem „Dél” és „Kelet” több régiójának a gazdasági felemelkedésére, sem pedig a szintkülönbségek csökkenésére „Észak” és „Dél, valamint „Nyugat” és „Kelet” között.

Az 1992. júniusi riói környezetvédelmi konferencia eredményei szintén baljós jövőt jósolnak. A legfontosabb ipari államok nem mutattak készséget arra, hogy strukturális és környezetvédelmi politikájuk rövid távú megváltoztatásával vagy a fejlődő országok nagyobb pénzügyi és technológiai támogatásával hozzájáruljanak azok ökológiailag elviselhetőbb fejlesztéseikhez. De ugyanígy elmaradtak a fejlődő országok _ kötelezettségvállalásai is, például a demográfiai növekedés korlátozása vonatkozásában. Tekintettel az információk bővülő körére és a csökkenő szállítási költségekre, növekszik a valószínűsége annak, hogy a világ szegényebb régióiból a gazdag államokra gyakorolt migrációs nyomás középtávon növekszik abban a reményben, hogy ott a Föld koldusai és üldözöttjei biztos gazdasági egzisztenciát és az üldözések elől védelmet kapnak.¹³

Klasszikus és új befogadók

Mind relatív, mind pedig abszolút összehasonlításban Európa fontos bevándorlási régióvá vált. Olyan klasszikus befogadó országokkal összevetve is, mint az Egyesült Államok, Kanada vagy Ausztrália. Az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában a népesség 8 százaléka született külföldön, míg Franciaországban 11, Svájcban 17 százaléka!

A klasszikus befogadó országokban a bevándorlás pozitívan rögzült a nemzettudatban, a bevándorlási mítoszok és legendák a nemzeti öntudat szerves részeivé váltak. Ezzel szemben Európa új befogadó országai nagyon nehezen alakítják át önképüket és identitásukat az új szituációban. Itt egészen más elképzelések és félelmek rögzültek a kollektív tudatban: félelem a túlnépesedéstől, amelyet a 19. század malthuziánus tanai fogalmaztak meg; félelem a 20. század első felében attól, hogy túl kevés élettér marad, és ezért vagy hódításokra, vagy pedig kivándorlásra van szükség a megélhetés érdekében; s végül a 20. század második felében megjelentek az ökológiai jellegű félelmek is.

Franciaország kivételével a második világháborút követően minden európai ország kibocsátó ország volt. Egyedül Németországból 600 ezer személy vándorolt ki az Egyesült Államokba 1950 és 1990 között. De ekkor még Olaszország és Hollandia is támogatta a kivándorlást abban a reményben, hogy ez megoldja munkaerőfelesleg és túlnépesedés okozta problémáit. Szemben a hagyományos befogadó országokkal a „melting pot”/olvasztótégely vagy az „etnikai mozaik” eszméjének Európában nem sok hagyománya van. Bár vándorlás és népességmozgás akadt itt is elég az elmúlt évszázadokban (például vallási okok következtében a reformációt követő időszakban, gazdasági alapon a 19. és a 20. században), a befogadók nemzeti identitása mégis a mindenkori ország és nép legtöbbször ősrégi és megváltoztathatatlan hagyományaira épül. Több országban egekhez biológiai konnotációk csatlakoznak, melyek nemcsak a nemzetiszocialista vagy fasiszta szélsőségeseknél jelentkeznek, hanem példának okáért az Egyesült Királyságban is. Thatcher miniszterelnök asszony a nyolcvanas években szívesen és többször hivatkozott a brit származásra és annak különleges minőségi hatására.¹⁴

A fenti okok következtében Európában a bevándorlást mindig visszafogottan szemlélték. Franciaország kivételével - ahol a németeket demográfiailag ellensúlyozandó, fontos politikai szempont volt a bevándorlás támogatása - az 1929-es gazdasági világválságot követően felerősödött az európai szkepszis a bevándorlással szemben. Az 50-es, 60-as évek gazdasági konjunktúrája idején jelentékeny munkaerőhiány lépett fel a nyugat-európai országokban. Lehetséges megoldásként akkor sem a bevándorlás merült föl, időszakos munkaerő-toborzásokkal kívánták pótolni a hiányt. Azaz csak a munkára tartottak igényt, de az olyan személyekre, akiknek egyéb járulékos szükségleteik is vannak, mint például szociális és kulturális igények, valamint egyéb politikai jogi támogatások - nem. A folyamat tulajdonképpen most is tart.

A mindenkori nemzeti gondolkodási struktúrákat és elképzeléseket a felhasznált szakkifejezések is érthetővé teszik. Svájcban a 70-es évekig idegen munkásokról (Fremdarbeiter) beszéltek, miközben Németországban már - a nem túl távoli világháborús múlt visszahatásaként - vendégmunkásokról (Gastarbeiter) szóltak. E kifejezés hamarosan a szomszédos országokban is (úgy mint: Svájc, Ausztria, Hollandia és Dánia) elterjedt. A hivatalos megjelölés ugyanebben az időben a „külföldi munkavállaló” (ausländische Arbeitnehmer) volt. Ezzel szemben Angliában, Franciaországban és Svédországban kezdettől fogva bevándorlókról (immigrants) beszéltek, ezzel tartósabb maradásukat tételezték.

Németországban és más országokban hivatalos politikai célkitűzés lett, hogy az ország nem válhat a bevándorlók célországává (Einwanderungsland). Pedig Németország az utóbbi évtizedben Angliával szemben sokkal több bevándorlót engedett vagy éppen „szervezett” be. A félelem a bevándorlóktól oly mértékű, hogy a külföldiek számára érthetetlen jelentéskülönbség kezd kialakulni az Einwanderung és a Zuwanderung fogalom között. (Az

utóbbi időkig mindkettő a bevándorlást jelentette, újabban a másodiknak provizórikus [nem tartós] értelme kezd kialakulni.) Természetesen továbbra is használatos a külföldi (Ausländer) gyűjtőfogalom is. Amennyiben sikerül a második vagy harmadik generációnak a német állampolgárságot megszereznie, a fogalom használata legalábbis jogilag- irreálisá válik. Mégis megmaradnak a nyilvánvaló bőrszín különbségeken túli eltérések a „vendégek” és a „honosok” között. Talán ezért is kezdte el 1993-ban egy berlini hivatalnok először használni a „kisebbség” fogalmát, amely Hollandiában már korábban elterjedt, bár az utóbbi években ott is erősen vitatottan. A menekült (Flüchtlinge, refugee) kifejezést természetesen ma is alkalmazzák, azonban közülük a „nemkívánatosok” megnevezésére született egy több ország által átvett pejoratív fogalom: az Asylant/Asylum Seeker. Angliában a „race”, a „race relations” használata is bevett hivatalos gyakorlat.¹⁵

A gazdag országok születési deficitjének következményei

Minden gazdag országban radikálisan csökkent a születési ráta. Az OECD által vezetett „Gazdagok Klubjában” - a strukturálisan kívülálló Írország és Törökország kivételével - olyan alacsony a születések száma, hogy az népességük egyszerű reprodukcióját sem fedezi. Németországban és Ausztriában a születési ráta húsz év óta a reprodukciós szint alatt marad, s ezért bevándorlás nélkül a népesség száma már ma is bizonyosan csökkenne.

A fertilitási ráta (az egy asszonyra eső születések száma) is erősen lecsökkent mindenütt: Németországban, Ausztriában, Olaszországban és Spanyolországban ma 1,3 gyerek jut egy asszonyra.¹⁶ Viszont egyes bevándorló- és kisebbségi csoportoknál - különösen a latin-amerikaiak esetében - az említett ráta még mindig fölötté van a reprodukciós szintnek. Ebben az Egyesült Államokon belüli „Harmadik Világ” kialakulásának a lehetősége tükröződik vissza. Hasonló tendenciák mutathatók ki azonos etnikai közösségekben belül is. Jól illusztrálja ezt a gazdag olasz Észak és a szegény Dél születési rátáinak a különbsége.¹⁷

Mindemellett megállapítható, hogy a negatív természetes szaporodás vonatkozásában homogenizálódik a gazdag Európa. Kelet- és Dél-Európa országaiban ugyancsak jelentősen visszaesett a születések száma. 1990-ben már csak Románia és Albánia tudott pozitív természetes szaporodási rátát felmutatni. A politikai rendszer változása óta azonban ezekben az országokban is csökkent a születések száma. A német újraegyesítés után a volt NDK-ban a születések száma kevesebb mint felére esett vissza! Ezért a migrációs nyomást aligha fogja ebből a térségből a demográfiai robbanás motiválni, sokkal inkább a politikai és gazdasági feszültségek lehetnek az előidézői.¹⁸

A várható migrációs nyomást a szóbeli szándék és a valóságos cselekvés közötti, gyakran túl nagy távolság miatt - a kérdőíves mintavétel¹⁹ helyett - az utóbbi időben inkább a térség országai gazdasági, demográfiai mutatóinak az elemzése révén próbálják az érintettek megbecsülni. A váratlan eseményekkel nem számoló - kétségtelenül objektívebb - módszer elterjedése összefügg a nagy félelmek elmúlásával is. A kelet-európai politikai rendszerváltásokat követően nem igazolódtak be a migrációs aggodalmak. A potenciális migránsok elvándorlásra vonatkozó elhatározásának- miként hamarosan bebizonyosodott- sokkal konkrétabb és összetettebb push- és pull-faktorokra, valamint tényszerűbb és valóságosabb lehetőségekre van szüksége, mint ahogyan azt sokan Nyugat-Európában feltételezték.

Európa a 19. században még tipikus kibocsátó kontinens volt, ahonnan több mint hatvanmillió ember áramlott Észak- és Dél-Amerikába, Ausztráliába. Ennek a hatalmas népességmozgásnak természetesen adottak voltak a gazdasági diszparitások által meghatározott szívó- és tolóeffektusai. Mára a gazdasági különbségek a legszegényebb és a leggazdagabb országok között tovább növekedtek. Minden esély megvan tehát arra, hogy az

ökonómiai szintkülönbségekből adódó „természetes” migráció - akár a demográfiai szituációtól függetlenül is - tovább növekedjék.

A munkaerőpiac problémái

Eltekintve a népességfejlődés születési arányaitól és hosszú távú egyenlőtlenségeitől a gazdag ipari országok két nehezen megoldható probléma előtt állnak. 1. Nagyon nehéz olyan állásokra munkavállalót találniuk, ahol a munkafeltételek kemények, vagy a fizetés nagyon kevés. Ez mindenekelőtt bizonyos alacsony presztízsű fizikai munkákat és gondozási szakmákat jelent. A helyzetet hosszú távon különösen kényessé teszi az, hogy ezeken a munkaterületeken akut utánpótláshiány jelentkezik. 2. Az utóbbi években minden OECD-országban rendkívül magas munkanélküliség alakult ki, amely a külföldi munkaerő alkalmazását legalábbis problematikusá tette.

Sok országban a bevándorlás párhuzamosan folyik a belső munkanélküliség növekedésével. A bevándorlók, ugyanis csak részben konkurensei a hazaiaknak a munkaerőpiac tagoltsága miatt. A hazai munkaerőt azért nem alkalmazzák, mert vagy a képzettsége nem felel meg, vagy túlzottan magas igényei vannak. Ugyanakkor a vendégmunkás szükségszerűen kész rossz feltételek között, rossz időbeosztással, rendkívül alacsony bérért is dolgozni. Bizonyos esetekben azonban a külföldi munkaerő alkalmazása a hazaiak elbocsájtásához is vezet, ahogyan ez például a német építőiparban történt. Gazdasági restriktió idején alakul ki olyan helyzet, amikor a szerződötett külföldi munkaerő béráláigérési versenyt kezdeményez a hazai munkavállalóval, és ezen a terepen nem kis eséllyel tud „felülkerekedni”. Ezek a helyzetek persze többnyire féllégálisan, kényszeralkuk eredményeként jönnek létre. Hogy meddig folytatható e „szürke” tevékenység, az a bevándorláspolitikai minőségétől, az érdekelt felek konszenzuskészségétől, az állami kontroll hatékonyságától és a közhangulattól is függ.

A fenti problémák vitatása során nem a bevándorlásról magáról folyik a szó, hanem szabályozásának a módjáról és mértékéről. Amennyiben a gazdag ipari országok nem változtatják meg alapvetően politikai mintáikat, akkor szaporodási deficittel és társadalmi elöregedésével kell számolniuk. Mivel nem mutatkoznak jelek az eddigi szociálpolitika megváltoztatására, az igény a bevándorlásra megmarad. Bevándorlásra kész emberek pedig csaknem korlátlanul állnak rendelkezésre. A gazdag országok egyelőre abban a helyzetben vannak, hogy meghatározhatják a bevándorlás módját és mikéntjét, amely azonban nem jelenti azt, hogy ez mindig így is marad.²⁰

A bevándorlók kategóriái

A gazdag országok bevándorlást szabályozó törekvései persze gyakran nem úgy működnek a gyakorlatban, ahogyan azokat eltervezték. Előre nem látott hatások, ellentétes erők többször útját állják a szándékoknak. Európa szabályozási politikájának szigorúsága valahol a világ másik két jóléti zónája - Észak-Amerika és Japán - között helyezkedik el. Az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika hagyományosan olyan bevándorláspolitikát folytat, amelynek révén erősíti saját kapacitását. Ezért elsősorban gazdaságilag hasznos, jól képzett munkaerőt rekrutál. A másik oldalon a japánok arra törekednek, hogy ne engedjenek be senkit, ne váljanak a bevándorlók országává, még ha a japán származásúak számára a munkajog de facto lehetővé is teszi a bevándorlást.

Az etnikai rokonok jelvétele. Minden országban az etnikailag rokon bevándorlók jelentik a jogilag és politikailag leginkább elfogadott csoportot. Ennek háttérben területi, történeti, nyelvi vagy más kulturális kritériumok húzódnak meg. A csoport tagjai, gyakran rokoni kapcsolataik révén, gyorsan megkapnak minden állampolgári jogot. Külön programok segítik

beilleszkedésüket, integrációjuk viszonylag zökkenőmentes. Még akkor is így van ez, ha éppen támogatottságuk miatt olykor ellenállást váltanak ki a befogadó társadalomból: Ilyen eset az algériai franciák korzikai integrációja által ébresztett félelem vagy a romániai magyarok tömeges magyarországi beilleszkedését kísérő aggodalmak.²¹

Minden egykori gyarmattartó ország alkotott olyan jogszabályokat, amelyekkel nem csupán a gyarmati igazgatás alkalmazottai és azok hozzátartozói, hanem más, etnikailag rokon csoportok is az anyaországba települhettek. Ilyen volt érvényben az algériai franciákra - akik eredetileg nagyrészt Olaszországból, Spanyolországból és Máltáról származtak, éppen ezért különösen vad nacionalistáknak számítottak-vagy az időközben franciává vált algériai-zsidókra. Ugyanilyen kedvezmények illették meg az egykori gyarmatokon élő hollandokat és belgákat. Nagy-Britannia is megkülönböztetetten nyitott a régi Commonwealth tagjai előtt.²²

A Nyugat-Németországba történő német áttelepülések a 40-es évekről az 50-esetire, majd a 60-asokra húzódtak át. Az ország növekvő gazdagodásával járó munkaerő-szükséglet sajátos és folyamatos bevándorlási minőséget hozott létre. A 70-es években Németország gyakorlatilag „megvette” az akkori lengyel kormánytól a még területén élő németeket. Ugyancsak megvásárolta - a szó szoros értelmében - etnikai rokonait Romániában. Kiutazásonként 100 ezer márkát, ezenfelül magas csúszópénzeket fizetett az erdélyi szászokért és a bánáti svábokért. De megvásárolta az egykori NDK-ban bebörtönzött „másként” gondolkodók szabadságát is. A repatriálást Izrael állam hazatérési törvénye is biztosítja minden zsidó számára. Az egykori Szovjetunió területeiről és Romániából a 70-es és a 80-as évek óta ezzel a lehetőséggel is sokan élnek.

Az OECD-országok jólétének növekedésével egyre nőnek a gazdasági szintkülönbségek, ezért az etnikai rokonoknak elismert csoportok számára a bevándorlás egyre vonzóbb. Latin-Amerika a 60-as években még kivándorlási cél régió volt az európaiak számára, mára gazdaságilag szétesett, és minden további nélkül a Harmadik Világhoz sorolják. Időközben bekövetkezett a keleti blokk széthullása, valamint a volt Szovjetunió békés dezintegrációja is. Mind a két folyamat egyik oldalról vándorlási, illetve vissza vándorlási folyamatokat indukált, másik oldalról védekezési mechanizmusok beindulásához vezetett a potenciális felvevő anyaországok részéről.

Spanyolország és Olaszország például a visszavándorlás lehetőségét az egykori kivándorlókra és gyermekeikre szűkítette le. Olaszország az útlevelek nehézkes, késleltetett kiadásával is igyekszik gátolni a Latin-Amerikából érkező olasz repatriálást. Ebből a régióból nem sok német származású egyén akar visszatelepülni az anyaországba, inkább a volt Szovjetunió területéről „hazatérni” kívánó százezrek befogadása okoz problémát Németország számára, amely igyekszik adminisztratív eszközökkel fékezni a térségből kezdeményezett repatriálásokat.

Az etnikai csoportok többsége ugyanis olyan létszámban távozna az egykori Szovjetunió területéről, amilyenben őket anyaországuk fogadni hajlandó. Jó példa erre a a Fekete-tenger menti, pontoszi görögök teljes gözzel folyó repatriálása vagy a koreai származásúak hazatelepülési törekvése a Szovjetunióból. Ha Németország nem folyamodik korlátozásokhoz, a korábban fennálló szabályozás alapján több mint hárommillió hazatérővel kell számolnia. Bár elvileg érvényben maradt a nyitottság a keleti németek befogadását illetően, a pártok 1992. december 6-i megállapodásának eredményeként a gyakorlati korlátozás irányába tettek lépéseket. Az éves befogadás arányát 220 ezerről 170 ezerre szorították le. A csökkentés érdekében számos más eszközt is bevetettek: az áttelepülési kérelmet az eredeti lakóhelyen kell benyújtani (nem Németországban!); bonyolult kérdőív révén megnehezítették az eljárást, s végül: tervszerűen csökkentették a kérdőívek feldolgozási kapacitását. Az utóbbi intézkedés azt eredményezte, hogy 700 ezer kérelem vár elbírálásra, vagy inkább arra, hogy az érintettek időközben feladják áttelepülési terveiket.²³

A volt gyarmati csoportok befogadása, illetve kiszorítása. Az egykori gyarmattartó országok csaknem mindegyike lehetőséget biztosított a korlátozott mértékű bevándorlásra időközben formálisan függetlenné vált egykori gyarmatairól. A hajdani gyarmattartók befolyásuk csökkenésének az ellensúlyozására megkíséreltek új kötődéseket létrehozni. Franciaország a frankofónia, a francia nyelv terjesztése révén törekszik megőrizni és - ha módja nyílik - bővíteni kulturális és politikai befolyását a világban. A volt gyarmatokról az egykori gyarmattartó országba történő bevándorlás összetételét két tényező határozza meg: egyrészt az egykori gyarmati tisztviselők befogadása, másfelől a befogadó ország munkaadói számára fontos munkavállalók integrálása. Az egykori gyarmatokról betelepült csoportok társadalmi beilleszkedése azonban sehol sem vált olyan mértékűvé, mint az etnikai rokonok esetében, sőt helyenként társadalmi megkülönböztetés, szegregáció merült fel velük kapcsolatban. A kapcsolatok gyarmati jellege mindig is hajlamot, indítást jelent a kirekesztésre, különösen a rasszizmusra. Közülük talán a legtragikusabb azon csoportoknak a helyzete volt, akik a gyarmati felszabadító harcok idején a megszálló hatalmak oldalán álltak, és ezért a harcok végén megalapozott félelmükben elmenekültek, vagy bevándorlási garanciákat kaptak. Ilyenek voltak a molukkerek Hollandiában, a harkik Franciaországban vagy az indiai származású brit állampolgárok Kelet-Afrikában. Néhány évvel befogadásukat követően valamennyien negatív diszkrimináció áldozatai lettek. A befogadó országokban - az állampolgári egyenjogúság ellenére - posztkoloniális rasszizmus jellemzi társadalmi kapcsolataikat. Az egyenjogúsításukat célzó rendelkezések csak korlátozottan érvényesülnek, s olykor kifejezetten ellentétes hatást váltanak ki a befogadó közegben: érveket szolgáltatnak ugyanis az újraeledő rasszizmus számára. Nagy-Britanniában a kisebbségekkel szembeni atrocitások magas száma mutatja az előítéletek és a rasszista beállítódások elterjedtségét. (Az 1992-es német erőszakos cselekmény-csúcsnak évek óta több mint háromszorosát adják.)

Az egykori gyarmatokról érkezett bevándorlók elleni erőszakos cselekmények növekvő száma időközben tartalmatlanná tette az állampolgárság birtoklásának a tényét. Franciaországban régóta érvényben van az a törvény, mely szerint az egykori gyarmatok és Algéria minden lakója Franciaország polgárának tekintendő, és mint ilyet megilletik az állampolgári jogok. Mégis e jog igénybevételét az igazságügyminiszter egyszerűen csalásnak minősítette. Az állampolgárság ilyen jellegű birtoklását különféle viszonylatokban korlátozzák: például nem bocsátanak rendelkezésre megfelelő vízumot. A hollandok erre más megoldást választottak. Suriname függetlenségének a kikiáltása napján megszüntették a közös állampolgárságot, így nincs szükség megszorításokra. Ennek persze az lett a következménye, hogy Suriname lakóinak a fele röviddel a függetlenség életbe lépése előtt Hollandiába költözött. Ez a csoport áll itt is állampolgári jogai ellenére a társadalmilag legkevésbé becsült pozícióban. (Még akkor is, ha a többi országhoz viszonyítva kétségtelenül kevesebb támadás és atrocitás éri.)²⁴

A munkaerő toborzása. Az európai kontinens minden bevándorlóországában, különösen azokban, amelyek nem rendelkeztek folyamatosan gyarmatokkal - úgymint Németország, Ausztria, Svájc és a skandináv államok -, a 60-as években a bevándorlók túlnyomó része toborzott munkaerő. Törökök mentek Németországba, portugálok Franciaországba. A nagystílusú bevándorlópolitika a hetvenes évek elejéig tartott, amikor Svájc (1970), Svédország (1972), Németország (1973) és Franciaország (1974) leállította a munkaerő-toborzást. Az olajválságot követő munkanélküliség miatt többé fel sem merült ez az ötlet.

A munkaerő-rekrutálás kezdeményezői abból indultak ki, hogy a vendégmunkások néhány év eltelte után hazatérnek. Csak a svédek szánták el magukat bizonyos idő után tervszerű állami szociálisintézkedésekre: a felvettek számának korlátozása, a társadalmi integráció támogatása nyelv és tájékoztatói kurzusok révén, három év elteltével kommunális választójog biztosítása, s végül öt év után a teljes egyenjogúsítás. (Később a sajátos kulturális

tradíciók bizonyos szintű megőrzését is támogatták.) A svéd bevándorláspolitikát ma az egyenlőség, a választási szabadság és az együttműködés megvalósulásának tartják. Más országokban is biztosítottak néhány szociális és gazdasági jogot az idegen munkaerő számára, de ott ez hosszú ideig nem vezetett átgondolt integrációs vagy bevándorláspolitikához. Ellentmondásos viszony alakult ki az integrálási és a visszaintegrálási szándék között.

A 70-es évek elején elrendelt munkaerő-toborzási stopnak voltak az eredeti célkitűzéssel (ti. az idegen munkaerő számának csökkentése) ellentétes következményei is. A nem EK-országból érkezett munkaerő hazautazásával egyszer s mindenkorra elvesztette volna esélyét arra, hogy egy gazdag országban éljen. Jól látható ez abból; hogy míg a déli EK-országokból származó munkaerő száma jelentősen csökkent, addig a törököké és az észak-afrikaiaké konstans maradt. Tovább növelte a diszkrepanciát, hogy a helyben maradó munkaerőt hamarosan követte a toborzási stopig otthon, a kibocsájtó országban maradt család. Összességében ez oda vezetett, hogy a külföldiek száma a 70-es években viszonylag stabil maradt. A nem EK-országokból érkezett csoportoké viszont lényegesen megnövekedett. (Németországban elsősorban a törököké, Franciaországban az észak-afrikaiaké.)

A 70-es, 80-as évek fordulóján vita bontakozott ki az EK-országokban a vendégmunkás-státus alapelveiről. Egyedül Hollandiában sikerült társadalmi konszenzussal nyugvópontra vinni a kérdést. (A három alapelv: tartózkodási biztonság, kommunális választójog és az állampolgárság megszerzésének könnyítése.) A német, a francia és a brit konzervatív politikai fordulatok és az azokat kísérő idegenellenes légkör megakadályozták hasonló kompromisszumok kötését, a külföldiek státusának rendezését. Az idegen munkaerő évtizedes jelenléte azonban óhatatlanul és akaratlanul a tényleges integráció felé vitte a vendégmunkás-társadalmakat, s az lépésről lépésre normatív konzekvenciákhoz is vezetett. (Belgium és Svájc megkönnyítette és gyorsította a külföldiek integrációját, lehetővé tette a kettős állampolgárságot is.)

1991. január elseje óta Németországnak is van a külföldiek jogállását szabályozó törvénye, amely szintén megkönnyíti az állampolgárság megszerzését. A hiányzó végrehajtási utasítások miatt azonban egyelőre kevés a gyakorlati hatása. Ennek az ambivalens helyzetnek a fennmaradását szolgálta Németországban, hogy a vendégmunkások szociális és gazdasági helyzete időközben messzemenően rendeződött. Mindenekelőtt a bíróságok alapjogokra vonatkozó döntéseit kell itt megemlíteni. (A családegyesítés tekintetében például.)

A maastrichti egyezményvel az Európai Közösséghez tartozó, főként portugál, spanyol, olasz és görög bevándorlók számára - akik elsősorban Franciaországba, Németországba és a Benelux-államokba törekednek - új feltételeket léptettek életbe. Az EU-polgárjog messzemenő egyenjogúsítást jelent, különösen a kommunális és az európai választójog tekintetében. Még fontosabb az a jogvédelem, amelyet az Európa Bíróság valósít meg. De a Törökország és az EK közötti társulási szerződés is messzemenő jog és státusvédelmet nyújt a török állampolgároknak az EK-ben. Összességében ezek a lépések kétségtelenül a munkavállalók státusának konszolidálódása irányába mutatnak.²⁵

EU-polgárok. A maastrichti szerződés lehetővé tette az Európai Unió polgárainak szabad mozgását a közösség területén. Érdekes jelenség, hogy leszámítva az Unió két székhelyét, Belgiumot és Luxemburgot, jóval több EU-polgár tartózkodik Németországban (olaszok, görögök, spanyolok), mint amennyi német található az EU többi országában. A tendencia az utóbbi időben annyiban módosult, hogy egyre több német költözik például Spanyolországba, így egyfajta kiegyenlítődésként lehetünk tanúi. Hasznos lenne statisztikailag megvizsgálni a közösségen belüli turistamozgásokat is.

Menekültek. Minden nyugat-európai ország aláírta az 1951-ben életbe lépett Genfi Konvenciót. A szerződés megalkotásakor elsősorban azoknak az európai menekülteknek az

ellátására gondoltak, akik a második világháború végén nem kívántak vagy nem tudtak visszatérni kelet-európai szülőföldjükre. A hidegháború éveiben a rendszer jól funkcionált. Magyarok, csehek, szlovákok, lengyelek, de akár vietnamiak is nagyvonalú támogatókra leltek mindenekelőtt Svájcban, Németországban, Franciaországban és Svédországban. Ezekben az országokban belső társadalmi ellenállás a nem antikommunista menekültekkel szemben volt tapasztalható (a déli féltekéről érkeztek), és/vagy ha nagy csoportokban jöttek. A menekültprobléma a 70-es évek végén a belpolitikai csatározások egyik központi kérdésévé vált. Ebben az időszakban jött létre s vált használatossá a pejoratív menekültfogalom, az „Asylanten” kifejezés, amely egyre újabb csoportokat szorított perifériára a befogadó társadalmakban, illetve zárt ki azokból. A latin nyelvű déli EK-országokban az „illegális» bevándorlók robbantanak ki rendre belpolitikai konfliktusokat.

A menekültek társadalmi elfogadása tekintetében három magatartás különböztethető meg: a hidegháború időszakának az antikommunista menekültjeit készségesen fogadták és támogatták; ezzel szemben más politikai menekültek csekély megértésre számíthattak. (A chilei menekültek befogadása csak olyan nagyon progresszív országban nem okozott nehézségeket, mint Svédország.) Egy másik megkülönböztetés: a fehéreket készségesebben fogadják a felvevő országok, mint a „más színűeket”. Az újabb politikai vitákban ezek az álláspontok már kulturális és nem faji jellegű érvekkel hadakoznak, de a háttérben gyakran ott kísért a rasszizmus hagyománya. A harmadik magatartás-meghatározó kritérium a menekültek száma. Tömeges beáramlás esetén érzékelhetően csökken az elfogadás mértéke. Ez érvényes egyébként a szívesen látott csoportokra is, de természetesen sokkal fokozottabban a kevésbé akceptáltakra.²⁶

Nyugat-Európa az utóbbi években egyeztetett vízumpolitikával akadályozta, hogy a Harmadik Világból sokan akár csak menekültstátus kérelmezéséig eljussanak. Egyre inkább védekező, elhárító magatartást tanúsít, és az újabb egyezmények már nem annyira a menedék biztosításának szándékát tükrözik, sokkal inkább jelentik az állami-politikai eszközök koordinálását a távoltartás érdekében. Különösen nyilvánvaló ez az első felvevő ország elvében. Azon ország, amelyik a menekültet beengedi, köteles gondoskodni is róla. Ezt az elvet a schengeni és a dublini egyezményben rögzítették. A nemzetközi jogszabállyal az aláíró országok szabad utat engedtek a (határ)ellenőrzés szigorításának, és ezzel egyre több országot szorítottak a kitoloncolás eszközének felhasználására. Az EK központi fekvésű országai belső határaik megnyitásáért cserébe igényt tartottak a külső határok erősebb kontrolljára.²⁷

Spanyolország Franciaország előtereként működik, és közben mindkét ország sikeresen rávette Marokkót, hogy akadályozza meg a feléjük irányuló migrációt. Olaszország Svájc, Franciaország és Németország védőpajzsának funkcióját tölti be. Németország pedig a többi EK-országot védi keletről, és legfrissebb menekülthatározataival megkísérli a problémát keleti és déli szomszédaira áthárítani. Már ma látható, hogy Ausztria, a Cseh Köztársaság és Lengyelország ennek megfelelően ismét újra keleti szomszédait befolyásolják. Nagy-Britannia 1993 eleje óta alig fogad be menekülteket, még a boszniai polgárháborús területekről sem. A gazdag országokban közben világszerte kollektív pszichózis alakult ki, amely csak részben áll kapcsolatban a valósággal. A félelmek és a védekező mechanizmusok a rasszizmus hagyományaként gyorsan terjednek, alig van értelmes, pozitív koordináló eszköz és koncepció. Az érintett országok illetékesei csak megnyugtatót akarják a jóléti társadalmakat. Ily módon persze nem lehet tényleges befolyást gyakorolni a valós ki- és bevándorlási folyamatokra. Tény, hogy a bevándorlók számát a felvevő országok csak korlátozottan, áttételesen tudják befolyásolni, mivel az elsődleges okok - mint fentebb említettük - magukban a kibocsájtó régiókban keresendők.

A tömeges migráció kezelésének stratégiája

Korunk menekült- és migrációs mozgásainak vizsgálatánál a felületi jelenségek mögött - mint látható - mély történeti folyamatok húzódnak meg, amelyek nem állíthatók le máról holnapra, legfeljebb csak közép- és hosszú távon lassíthatók és befolyásolhatók. Gyors megoldások ezért semmi esetre sem várhatók. A szükséges ellenintézkedéseket két szinten kell megtenni: a menekült- és migrációs mozgásokat előidéző okok szintjén és a következmények szintjén, vagyis maguknál a migránsoknál. Nyilvánvalóan aránytalanul nagyobb a jelentősége a kiváltó okok csökkentésének, mint a gazdag országok migrációs politikája megváltoztatásának. Ez ugyanis csak töredékét érinti a migránsoknak, és gyakran nem a leginkább rászorultakat és a legszegényebbeket.

A tömeges népmozgást előidéző okok megszüntetése három nagy feladatot jelent. 1. Megkell találni a regionális és a globális környezetrombolás megszüntetésének módját. 2. Stratégiát kell kidolgozni a „Dél” és a „Kelet” szegényebb régióiban egy elviselhetőbb és fejlődőképesebb gazdasági és társadalmi rendszer felépítéséhez. Ezekben az országokban különösen nagy és sürgető feladat a népességnövekedés ütemének hatékony korlátozása, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok javítása és a beruházások növelése. 3. Eszközöket kell találni a hatékony regionális és nemzetközi intézmények és rendszerek létesítéséhez az emberi és kisebbségi jogok védelmére és az államok közötti konfliktusok békés feloldására. (E feladatok megoldása természetesen magával hozza, többek között, a szuverenitás és az önrendelkezés elveinek alapvető felülvizsgálatát éppúgy, miként a védelmi célokra fordított nemzetközi kiadások jelentős mértékű csökkentését és a szűk források átcsoportosítását a civil szférákba.)

Tekintettel a problémák méretére és kiterjedésére csak a nemzetközileg kidolgozott és elfogadott stratégiáknak van esélyük sikerre, amelyek az egyes államok minimálisan szükséges intézkedéseit átfogó koncepcióvá integrálják. Ilyen stratégiák ezért csak az ENSZ égisze alatt vethetők fel, dolgozhatók ki és valósíthatók meg, persze a világszervezet alapvető reformját követően, amely jelenleg nem csupán a gazdaság és a környezetvédelem területén mutat jelentős szerkezeti hiányosságokat, hanem a nemzetközi biztonsági szférában is. Reformra szorul a békés és erőszakos konfliktusszabályozásról szóló VI. és VII. fejezet, de alapvető átalakítás szükséges a XII. és a XIII. fejezet esetében is, amelyek a nemzetközi bizalmi rendszerrel foglalkoznak. (A gyarmati felszabadító harcokra kidolgozott koncepciót új tartalommal kell kitölteni.)

A következmények szintjén, azaz a már létező menekült- és migrációs mozgások, a vándorlók problémáinak az enyhítéséhez szükséges intézkedések területén két nagy problémakomplexumra kell koncentrálni:

1. A politikai, a szegénységi és a környezeti menekültek túlnyomó többsége a déli félteke országaiból származik. Különösen fontos ezért olyan pénzügyi és személyi intézkedéseket hozni, amelyek erősíthetik az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának szerepét és tevékenységét. Feltétlenül szükséges volna az igazságosabb tehermegosztás szellemében könnyíteni a menekülteket először - és legnagyobb számban - felvevő országokon. Fontos lenne a szülőföldjükre visszatérni kész menekültek repatriálásának és reintegrálásának a segítése, a visszatérni nem kívánók vagy nem tudók át- és letelepítése az őket fogadni kész országokba és régiókba.

2. A másik problémát az ipari államok jelentik, amelyek időközben ugyancsak növekvő bevándorlási nyomás alatt állnak, ezért bevándorlási és menekültjoguk újraszabályozására készülnek. Itt a nemzetközi menekültügyi jogharmonizáció létrehozása a sürgős feladat, a Genfi Konvenció liberális értelmezésének a bázisán. Szükség van továbbá nagyvonalú és kiszámítható bevándorlási törvényekre és a vándormunkások nemzetközi jogvédelmére.²⁸

Ugyanakkor a felelős kormányzati tényezőknek képessé kell válniuk a korrekt, adekvát döntéshozatalra, a menedékjogi kérelmek gyors elbírálására. Amennyiben a jelenlegi gyakorlat érvényben marad, és a több szinten jogszerűen elutasított folyamodók 80 százaléka

(!) továbbra is az általa kiszemelt országban maradhat, akkor értelmét veszti menekültet és bevándorlót megkülönböztetni, mert a menekültek is bevándorlókká lesznek.

A bevándorlásra nyitott ország állampolgára is rossz néven veszi kormányától, ha átengedi a kezdeményezést a menekültstátus biztosításában a migránsoknak, és nem maga dönt a kérelmek jogszerűségéről, illetve megalapozatlanságáról. Ebben az esetben a befogadó társadalom közvéleménye - nem minden alap nélkül - úgy érzi, hogy visszaélnék a nagylelkűségével. Maga is hajlamos lesz az általánosításra, a törvényes menekültek védelmének megkérdőjelezésére. Csökken bizalma saját kormánya iránt, amiért annak határozatlansága újabb migrációs hajlandóságot ébreszt. Ráadásul a menedékjogi eljárásokkal való visszaélést nem büntetik.²⁹

A szükséges feladatok általános elveiben többé-kevésbé egyetértenek az Európai Közösség tagállamai. Amikor azonban ezeket az elveket be kellene illeszteni gyakorlati külpolitikájuk keretébe, s a konkrét célkitűzéseket egyeztetni kellene) a potenciális partnerekkel, ha cselekvésük nem is fullad kudarcba, de nagyon lelassul. Az Európa Tanács 1992-ben megfogalmazta a bevándorláspolitikai külpolitikai aspektusainak alapelveit. Jellemző, hogy e kezdeményezés nem az ügynevezett bevándorlási miniszterektől indult ki, hanem az általános tanácsból. A problémákat eddig mindig úgy vetették fel, hogy abból a bevándorlási minisztereket kizárták, annak ellenére, hogy a maastrichti munkaprogramban meg lettek szólítva. Az edinburghi alapelvek - mint oly sokszor - a minimális konszenzust tükrözik, értelemszerűen túl általánosak ahhoz, hogy bármelyik államot kellemetlen helyzetbe hozhassák.

A migrációs politika a tagállamok körében és a kívülről nehezen befolyásolható bizottságokban egyaránt képtelen koherenssé válni. Az eddigi tapasztalatok alapján csupán részpolitika lehet. Így aligha fog a migrációs okokra figyelő gazdasági együttműködés, a fejlesztési segély és a humanitárius segély összhangba kerülni egymással. A koherencia hiánya nemcsak szervezeti probléma az EK-ben, hanem a közös érdekek kérdése is. Ezek a közös érdekek pedig még nincsenek világosan és egyértelműen megfogalmazva.

A másik probléma a hatékonyság problémája. Itt mindenekelőtt a formális eszközökről van szó, amelyeket a Közösség és/vagy a tagállamok alkalmazni tudnak vagy akarnak. Amint konkrét kötelezettségvállalásról esik szó (dublini egyezmény), a nemzeti szintű ratifikációs folyamat előtt rögtön végeláthatatlan nehézségek tornyosulnak. Nagyon nehéz ezért abban bízni, hogy a migrációs politika gyorsan „közösségivé” válik.³⁰

Ha Európa kezelni kívánja a bevándorlás területén mutatkozó problémákat, akkor három pontra kell figyelmét összpontosítania. A kritikus megállapodások ratifikálásának késése minden bizonnyal a nyitottság, a nyilvános viták hiányával függ össze. Tehát sokkal jobban be kellene a közvéleményt vonni a bevándorlás és a menedékjog kérdéseinek a megoldásába és elfogadásába. A tagállamok hivatalnokai nem teszik széles körű megfontolás tárgyává a mindennapi életre mélyreható következményekkel járó intézkedéseiket. Az a zárt típusú politikacsinálás, amely mind a dublini, mind pedig a külső határokról szóló egyezmény létrejöttét jellemezte, jelentősen csökkenti a kitűzött célok megvalósításának esélyeit, de az európai demokráciáknak sem válik a dicsőségére.

A koordinációs problémánál részben már érintettem a második kérdéskört. Nemkívánatos kettősségek és átfedések alakultak ki a nemzetközi szervezetek és a nemzeti kormányok tevékenységében. A legnagyobb előrelépést az jelentené, ha az EU eljárásai és intézményei elsődleges európai mintává válnának a bevándorlási politika kialakításában és alkalmazásában. Az államokat azonban nem mindig lehet rávenni a közösségi politikával való jogharmonizációra. Szükséges lenne erősíteni a bevándorlási és menekültügyek biztosának jogkörét, hogy partnere lehessen az ENSZ menekültügyi főbiztosának. De a szorosan vett EU mellett egyéb intézmények (Európai Biztonsági és Együttműködési

Értekezlet, Európai Emberi Jogi Bíróság, OECD) is sokkal többet tehetnének összehangoltan a migrációs feszültségek oldásáért.

S végül feltétlenül el kell kerülnie az Uniónak, hogy erődként zárja el magát a migrációs kihívás elől. A délszláv térség menekültjeivel szembeni európai reakció elég aggasztó példa volt erre. Pedig éppen az ilyen esetek bizonyítják, miért léteznek oly régóta menedékjogi alapelvek, és miért kell azokat továbbra is fenntartani. Az elzárkózással az Unió nehéz helyzetbe hozza a kibocsátó területekkel közvetlenül határos országokat, így Magyarországot is. Ez tulajdonképpen a gyengeségük kihasználása, és nem szolgálja a későbbi gyümölcsöző együttműködést. Mindenesetre mutatkoznak jelek - ha nagyon kezdetiek is - egy működőképes bevándorlási rendszer kidolgozására. Remélhetőleg ennek helyességét - vagy átalakításának a szükségességét - idővel pozitívabban igazolják vissza az érintett befogadó társadalmak közvéleményei.³¹

JEGYZETEK

- 1 Az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja és Világgazdasági Kutatóintézete közösen jelentetett meg 1993-ban egy tanulmánykötetet, amely átfogóan foglalkozik a problémával. Ezenkívül az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoportjának az évkönyvei is rendszeresen elemzik a kérdéskör egyegy aktuális aspektusát.
- 2 Münz, Rainer: Bevölkerung und Wanderung in Europa. In: *Das Manifest der 60.* Deutschland und die Einwanderung. Hrsg.: Klaus J. Bade. München, C. H. Beck 1994. 110.
- 3 Michael Wollenschläger: Migrationspolitik und Einwanderungsrecht. In: *Das Manifest der 60.* I. m. 1994. 199.
- 4 Münz, Rainer: i. m. 111.
- 5 *Amnesty international asyl-info 4/94.* IGC Secretariat, Feb. 1994. 37.
- 6 Treibel, Anette: *Migration in modernen Gesellschaften.* Weinheim und München 1993. 21.
- 7 Delfs, Silke: Ursachen und Formen menschlicher Wanderungsbewegungen in historischer Perspektive. In: *Ausländer in der BRD.* 1993. 42-45.
- 8 Uo. 39-42. Silke Delfs idézi William Petersen általános tipológiáját is. (A General Typologie of Migration. *American Sociological Review* 1958. 266.) Továbbá: Treibel, Anette: i. m. 19-20.
- 9 Mühlum, Albert: Armutswanderung, Asyl und Abwehrverhalten. Globale und nationale Dilemmata. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 1993. 5-7.
- 10 Uo. 8-9.
- 11 Peter J. Opitz: Migration. In: *Handwörterbuch Internationale Politik.* Hrsg.: Wichard Woyke. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1995. 276-278.
- 12 Uo. 279.
- 13 Uo. 280-282.
- 14 Thränhardt, Dietrich: Entwicklungslinien der Zuwanderungspolitik in EG-Mitgliedsländern. In: *Zuwanderungspolitik in Europa.* 1994. 35.
- 15 Thränhardt, Dietrich: I. m. 35-37.
- 16 *Die EG-Staaten im Vergleich.* 1992. 484-486.
- 17 *Annuario Statistico Italiano.* 199.
- 18 Kiss Judit: Nemzetközi migráció: tények, tendenciák és távlatok. Kelet-Európa és a nemzetközi migrációs folyamatok. In: *Új Exodus. A nemzetközi munkaerőáramlás új irányai.* Szerk.: Tamás Pál - Inotai András. Budapest 1993. 52-57.
- 19 1991 februárjában Robert Brym kérdőíves mintavétel felhasználásával megkísérelte megbecsülni Kelet-Európa migrációs potenciálját. Az ezerszemélyes minta alapján 10 és 17 millió közöttire saccolta a térségből Nyugatra távozni kívánók számát. Beismerése szerint azért dolgozott ilyen nagy tőrés határokkal, mert az alkalmazott módszer elmosza a határokat a migrációs szándék és annak megvalósítása között. Robert Miles a glasgow-i egyetem kutatója is úgy találta 1993 áprilisában, hogy az Európai Közösség megbízásából készült, 25 millió kelet-európai kivándorlót jósoló felmérésnek a kérdéseire a nagy-britanniai polgároknak mintegy fele azt válaszolta volna, hogy az adott gazdasági helyzetben mérlegelné a kivándorlást. Úgy tűnik, hogy a kérdőíves módszer elsősorban a saját (gazdasági) helyzettel való elégedetlenség mérésére alkalmas, s arra kevésbé, amire szánták: a tényleges migrációs potenciál szondázására. Vö. Brym, Robert: Csehszlovákia; Magyarország, Litvánia, Lengyelország és Oroszország emigrációs potenciálja. In: *Útkeresők.* Szerk.: Sik Endre. Budapest 1993. 9-17. - Robert Miles felmérésének eredményét közli Thränhardt: i. m. 40.
- 20 Thränhardt, Dietrich: I. m. 42-44.

- 21 Böhm Antal: Előítélet és xenofóbia a helyi vezetők értékrendjében. In: *Útkeresők*. Szerk.: Sík Endre. Budapest 1993. 85-91.
- 22 Thränhardt, Dietrich: I. m. 45.
- 23 Uo. 45-48.
- 24 Uo. 48-51.
- 25 Uo. 51-56.
- 26 Uo. 58-59.
- 27 Scheidges, Rüdiger: Von abgestimmter EG-Politik kann keine Rede sein. *Der Tagesspiegel* 1991. 20. 1.
- 28 Opitz, Peter J.: I. m. 281-282.
- 29 European Community Countries 1993. In: *A Report to the Trilateral Commission. International Migration Challenger in a New Era*. New York-Paris-Tokyo, The Trilateral Commission 1993. 50.
- 30 Degey Manfred: Perspektiven einer um Fassenden Zuwanderungspolitik in der EG? In: *Zuwanderungspolitik in Europa. Nationale Politiken. Gemeinsamkeiten und Unterschiede*. Hrsg: Hubert Heinelt. Opladen, Leske-Budrich 1994. 170-173.
- 31 Németország nagy erőfeszítésekkel törekszik nyitott demokrácia maradni, az állampolgárság leszármazási alapú felfogása irányából elmozdulni a területi elvű felfogás felé. European Community Countries. In: *A Report to the Trilateral Commission* 1993. I. m. 60-66.

FERENC CSERESNYÉS

Potentialities and Trends of Migration in Europe

Since the beginning of the 1980s we are witnessing the worldwide emergence and rapid spread of a new problem. It is the phenomenon of mass population movement. The paper presents an overview of the characteristics of this new wave of international mass migration. After presenting a typology of migration, it discusses the causes of migration as well as the immigration policies of countries which have traditionally been receiving migrants or which have recently began to receive them. The author points out the contradiction between the theory of immigration policies of rich countries and their practical implementation. As the movements of today's refugees and migrants are the consequence of far-reaching historical processes it is very difficult to formulate and operationalize strategies for the handling of mass migration. The paper concludes with an assessment of possible strategies.

KUGLER JÓZSEF

A csehszlovák-magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csanád megyében

Többhónapos kényszerű várakozás után, 1947. március végére elhárultak az utolsó akadályok a csehszlovák-magyar lakosságcsere megkezdése előtt. A csehszlovák kormány ugyanis február 25-én felfüggesztette a felvidéki magyarok november közepe óta tartó deportálását, amelynek során mintegy 40 ezer személyt szállítottak lényegében munkaszolgálatra a cseh-morva országrész egykor németlakta vidékeire.¹ Április 2-án közzétették az Áttelepítési Vegyesbizottság 26. véghatározatát, amely az 1946. február 27-i lakosságcsere-egyezmény szellemének megfelelően szabályozta az ingóságok átvitelét, amelyekkel tulajdonosa szabadon rendelkezhetett. Eladhatta, vagy pedig minden korlátozás nélkül magával vihette azokat új hazájába.² A vegyesbizottság egyébként már korábban (1946 nyarán-őszén) elfogadta az áttelepülés lebonyolításával kapcsolatos véghatározatok nagyobb részét.³

A magyar és a szlovák kitelepítési szervek, illetve diplomaták 1947 márciusában a lakosságcsere első szakaszaként 3 ezer család (mintegy 12 ezer személy) kölcsönös átköltöztetéséről döntöttek. A tárgyalófelek között az áttelepítendő magyar családok vagyoni helyzete, illetve foglalkozási megoszlása okozta a legtöbb nézeteltérést. A csehszlovák küldöttség (hosszas alkudozás után) ígéretet tett arra, hogy a Magyarországra érkező felvidéki családfőknek legfeljebb kétharmada lesz földműves, akiknek családjában az egy személyre jutó birtoknagyság nem haladja meg a 2,37 katasztrális holdat.

Nem lényegtelen epizódja a lakosságcsere körüli huzavonának Jócsik Lajos kormánybiztos lemondása. Jócsik arra hivatkozott, hogy államtitkári megbízatása miatt nem tudja megfelelően ellátni kormánybiztosi hivatalát. A háttérben azonban más okok húzódtak meg. A felvidéki magyarság sorsáért aggódó és kemény tárgyalófélnek bizonyuló egykori íróttól heves támadások érték csehszlovák részről. Jócsik Lajos azért a választotta a távozást, hogy személye ne akadályozza a küszöbönálló magyar-szlovák megegyezést. A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) élére április 11-én Hajdú Istvánt nevezte ki a miniszterelnök. A kétoldalú tárgyalások a csere lebonyolításáról az átköltözések megkezdése után is folytatódtak, és az eredményeket, illetve a magyar kifogásokat a pöstyéni jegyzőkönyvben rögzítették.⁴

1947. április 10-e és 1948. december 21-e között mintegy 23 ezer szlovák (származású vagy nemzetiségű) magyar állampolgár hagyta el a Délkelet-Alföldet. A helyükre érkező felvidéki magyarok száma azonban még a 9 ezret sem érte el. E két évben a kitelepítések majdnem fele Békés és Csanád megyéből történt. A betelepülő magyaroknak pedig körülbelül ötödét helyezték el Délkelet-Alföldön.

A szlovák és a magyar kitelepítési szervek előzetes egyeztetés alapján (az úgynevezett ikresítési névjegyzékek felhasználásával) indították meg a lakosságcserét. Magyarországon április 9-én a tótkomlói körzethez tartozó Pitvaroson és a nyíregyházi körzetben (a várost övező bokortanyákon) megkezdtek a kitelepítettek ingóságainak bevonulását. Ezzel egy időben Szlovákiában a galántai körzet (Nagyfödemes, Nagymácséd), valamint Léva és környéke magyarjai is csomagoltak. Az első magyar, illetve szlovák telepéseket szállító szerelvény április 12-én lépte át az országhatárt.⁵ Május közepén a szarvasi, május végén pedig a békéscsabai körzet is bekapcsolódott a lakosságcserebe. A kondorosi szlovákokat a történelmi levegőjű Nagysallóra, a csabaiakat pedig Érsekújvárra és környékére költöztették. A mezőberényi kitelepülőknek közel fele az első 3 ezer család között távozott a csallóközi

Gutára.⁶ A MÁK a népességmozgás első heteiben szinte kizárólag a magyarországi németek elhagyott ingatlanjaiba telepített felvidéki magyarokat. Mindössze Galánta vidékéről irányítottak hat szerelvényt Nyíregyházára. Térségünkben ugyan már 1946 nyarán 1947 tavaszán is letelepedett néhány menekültcsalád, jelentősebb számban azonban csak május végén érkeztek.⁷ Az érsekújváriakat Tótkomlóra, a június elejétől folyamatosan érkező gutaikat pedig az újonnan megüresedő helyekre (Pitvaros, Kondoros stb.) irányította a kormánybiztosság. Az ikresítési ívek alkalmazásából származó szervezési előnyöket elsősorban a szlovák fél hasznosította.

A hazai hatóságoknak jobbára csak a kitelepítések előkészítésénél voltak segítségére az ingatlancsere-névjegyzékek. A Felvidéket elhagyó családok ugyanis annyi házat, földet hagytak hátra, amennyi elegendő volt a Magyarországról érkező ikervonat utasainak megélhetésére: A hazai (délkelet-alföldi) szlovák falvakban ugyanakkor előfordult, hogy csak 3-4 szerelvény kitelepülő után tudtak egy betelepülőt fogadni. Vagyis 20-30 felvidéki család megfelelő életkörülményeinek biztosítására gyakran 70-80 máz elköltözött család ingatlanjaira volt szükség.⁸

1947 júniusában a csehszlovák kormány újabb 10 ezer család kicserélését terjesztette elő. Még aratás előtt befejeződött a mezőberényiek és a medgyesegyháziak kitelepítése. A békéscsabai földművesek egy része is éppen a legnagyobb nyári munkákat megelőző napokban volt kénytelen lakhelyet változtatni. Ezért a lakosságcsere átmeneti szüneteltetését magyar és szlovák oldalról egyaránt szorgalmazták.⁹

Augusztustól újból a tótkomlósi körzet homogén szlovák lakosságú falvai kerültek sorra (Nagybánhegyes, Csanádalberti, Ambrózfalva). A szarvasi körzetből, Csabacsúdról és Szarvasról távoztak legtöbben az év második felében. Július elején nagyobb lélekszámú komáromi telepes-csoportot helyeztek el Békéscsabán. A galántai körzethez tartozó Negyed és Vágfarkasd lakói közül is sokan találtak új otthonra térségünkben 1947 őszén. De a lévai körzet községeiből is többeket ide irányítottak. Sőt a tótkomlósi kitelepülők „ikerpárjai” közül is sokan Békés és Csanád megyében kaptak állandó lakhelyet. 1947 folyamán a kitelepülni szándékozó békés-csanádi szlovákoknak négyötöde távozott az országból, és ezen időszak alatt mintegy 6 ezer felvidéki magyar letelepítése is megtörtént. A jelentősebb számban szlováklakta helységek közül már csak Szarvason és Békéscsabán maradt áttelepülésre váró magyar állampolgár.

1948 tavaszától a hazai szlovákok egyre kisebb érdeklődést mutattak az átköltözés iránt. Gyakran előfordult, hogy az áttelepülésre jelentkező családoknak még a fele, harmada sem élt az egyezmény nyújtotta lehetőséggel. A szlovák fél viszont az ikresítési ívek alapján egyre-másra jelölte ki és indította útnak a magyar családokat. A paritás elve így teljesen felborult. A magyar áttelepítési kormánybiztos a külügyminiszterrel egyetértésben 1948. június 12-én felfüggesztette a lakosságcserét. A nyár folyamán azonban újból tárgyalóasztalhoz ült a két érdekelt fél. A csehszlovákok természetesen az összes, áttelepülésre váró és e szándéka mellett kitartó szlovák átköltöztetését szorgalmazták. Magyarország pedig 10 ezer további V. cikkely szerinti és családtagjaival együtt körülbelül 5 ezer „háborús bűnös” (VIII. cikkely szerinti) felvidéki magyar befogadását vállalta 1948. december végéig.

1948 őszén elsősorban Békéscsabát és környékét hagyta el jelentősebb számú kitelepülő.¹⁰ A másik két délkelet-alföldi körzetben ekkorra már főként azok maradtak, akiknek átköltözését korábban valamilyen családi vagy szervezési ok megakadályozta. Békés és Csanád megye a népcsere utolsó szakaszában viszonylag kevés családnak tudott otthonteremtési lehetőséget kínálni. A komáromi, V. cikkely szerinti áttelepülőket elsősorban Békéscsabán, a Szlovákia más részeiből érkező, VIII. cikkely szerintieket pedig a még üres helyekkel rendelkező nyolc községben (városban) helyezték el.¹¹

Az első néhány száz család áttelepítése után többé-kevésbé kialakult, gördülékennyé vált az átköltöztetések menete. 1947 áprilisától 1948 júniusáig a ki- és betelepítések alapját a már

ismertetett ikresítési (ingatlancsere) - névjegyzékek jelentették. Április elején egy időben értesítették a háromezer kijelölt magyar, illetve szlovák családot, hogy áttelepülésük a közeljövőben esedékes. Egyúttal felhívták az érintettek figyelmét a hivatalos ingatlan-nyilvántartási iratok beszerzésére, továbbá mellékeltek a 26-os számú véghatározatot is.

Az ingóságok becsomagolása előtt „összeíró bizottság” kereste fel az áttelepülő családokat. A csehszlovák jegyzőkönyvvezető, a megbízott magyar hivatalnok, két összeírási bizalmi és a vagyonátvevő tisztviselő jelenlétében a tulajdonos (ok) meghallgatásával, illetve a hivatalos okmányok (telekkönyvi kivonatok) segítségével számba vette az ingatlanokat. A kétnyelvű (magyar, szlovák) nyomtatványok gyakorlatilag a teljes hátramaradó ingatlanvagyon felvételére törekedtek. Nemcsak a házak, istállók, ólak, pajták építési éve, felhasznált anyaga után érdeklődtek, hanem a porták kerítése és a kertek gyümölcsfaállománya felől is. Az összeírók figyelme kiterjedt az áttelepülő családtagok által birtokolt minden földdarabra (legelőrésze, zártkertekre). Külön kérdőívek foglalkoztak a helyben maradó műhelyekkel, gyárépületekkel. Sőt még az elvégzett mezei munkák összeírásáról (szántás, vetés, trágyázás) sem felejtkeztek el. Egy-egy család ingatlanjait gyakran 25-30 oldalas vagyonleltár rögzítette.

Az összeírás után két-három nappal megkezdődhetett a költözködés. Az előkészített üres szerelvényeket az ügynevezett berakóállomásra irányították. Egy-egy szerelvényen általában 20-30 családot (80-120 személyt) szállítottak ingóságaival együtt egyik országból a másikba. Legtöbb szerelvény egy személyszállító, 50--70 fedett és 5-10 nyitott áruszállító vasúti kocsiból állt, amelyhez alkalmanként egy-két sertésszállító vagon is hozzákapcsoltak. A háztól (tanyától) a berakóállomásig Szlovákiában a magyar állam által bérelt (fizetett) teherautók vitték a családok értékeit, míg a hazánkat elhagyó szlovákokét csehszlovák gépjárművek fuvarozták. Az átköltözés (300-500 kilométeres út) két-három napig tartott, ezért a szerelvényeket úgy állították össze, hogy minden családnak legyen legalább egy saját vagonja, ahol életszükségeit (alvás, főzés) kielégítheti. Ezenkívül további ügynevezett külön vagonokat is (családonként ez akár 5 vagy 6 is lehetett) igénybe vehettek az átköltözők ingóságaik (mezőgazdasági gépek, ipari berendezések stb.) szállítására. Az állatokat (ló, szarvasmarha) közös, e célra kialakított vasúti kocsikban helyezték el. A Felvidékről induló szerelvények nemritkán 20-30 lovat, 30-50 szarvasmarhát, 60-70 sertést, 1500--2000 baromfit hoztak át Magyarországra.¹² A hazai szlovákokat szállító vonatok általában kevesebb vasúti kocsival közlekedtek. A szlovák kitelepülők állatállománya is szerényebb volt. Kevesebb lovat és szarvasmarhát (2-15, illetve 5-15), de több sertést (80-100), baromfit (2000-2500) vittek ki, mint amennyit a felvidékiek magukkal hoztak.

Mielőtt az áttelepülők (akár Magyarországon, akár Szlovákiában) véglegesen elhagyták volna szülőföldjüket, elbúcsúztak közeli-távoli ismerőseiktől, temetőben nyugvó halottaiktól, és istentisztelet (mise) keretében elköszöntek egyházközségüktől, illetve lelkészüktől. Közvetlenül a vonat indulása előtt ellenőrizték a kitelepülő személyek létszámát. Ebben a MÁK és a CSÁB hivatalnokai mellett a helyi közigazgatás képviselői is részt vettek. A Viharsarok tudósítója a békéscsabai pályaudvaron megörökítette az első kitelepülőket szállító szerelvény utolsó perceit: „A felvirágozott vagonok előtt érdeklődő gyermekek, asszonyok és férfiak sokasága áll. Legtöbbjük hozzátartozó, aki a következő csoportokkal indul útnak, de vannak olyanok is, akik csak búcsúzkodni jöttek. A vasúti híd is tele van emberekkel. Bánatosan integetnek barátaik, volt munkatársaik felé. (...) A gazdasági felszerelések a szerelvény utolsó három vagonjában vannak elhelyezve. Tizennégy szarvasmarha, négy ló, 151 vegyes jószág, juh, sertés és kecske hangzavara szüremlik át a vagonok rácsos ablakain. (...) Befejeződik az ellenőrzés, és a várakozók százas csoportja előzönlí a vagonokat. Hosszas ölelések; sírások után megmozdul a hosszú szerelvény.”¹³

Az áttelepülőket szállító vonatokon kísérők (2-4 személy) is utaztak. Feladatuk az adminisztrátori teendőkön túl a ki- és berakodás irányítása, a balesetvédelem és az úton adódó

kisebb-nagyobb problémák megoldása volt. A kísérők kapcsolatot tartottak az egyes állomásokkal, és ők jelölték ki a pihenési időszakot is, amikor egy-két órára valamelyik mellékvágányon leállt a szerelvény. A gazdák ez idő alatt ellátták (etették, itatták, megfejték) állataikat. A betegeket és a könnyebb sérülteket (ha voltak ilyenek) a vonaton tartózkodó vöröskeresztes nővérek részesítették szakzerű gondozásban. A határ átlépésekor (Szobnál vagy Somoskőújfalunál) újból számba vették a betelepülő családokat, és részükre személyi lapot állítottak ki.

A szerelvény utasainak vagyoni helyzetéről és foglalkozási összetételéről a vonatot kísérő tisztviselők a határátlépés után jelentést készítettek, amelyet telefonon vagy táviratilag a MÁK telepítési osztályára továbbítottak. A könnyebb és gyorsabb tájékozódás érdekében hátrahagyott ingatlanuk nagysága, illetve foglalkozásuk szerint osztályozták az áttelepülő családokat (gazdasági egységeket). Hasonló szempontok alapján készítettek felmérést a MÁK, később a Földhivatal szakemberei az elhagyott szlovák javakról, (elsősorban) a lakóházakról.¹⁴ A ki- és betelepülők vagyoni adatainak birtokában azután a Kormánybiztosság Központjának telepítési osztálya jelölt ki letelepedési helyet a szerelvényen utazó magyar családok számára: A németek által hátrahagyott vagy a tőlük elkobzott ingatlanok ilyen típusú osztályozásáról nincsenek egyértelmű adataink. A zavartalan letelepítési munka érdekében azonban szükség volt az említett javak valamilyen rendszerezésére. A felvidékiek általában a határállomáson vagy csak a fővárosban értesültek arról, hogy melyik községbe (városba) viszik őket, miután a betelepítés 1947. május végétől párhuzamosan folyt a volt szlovák, illetve német javakba.¹⁵ (A hazánkból elköltöző szlovákok ellenben pontosan tudták, hogy melyik szlovákiai település lesz az új lakóhelyük. Esetünkben ugyanis [a már ismert okok miatt] jól működtek az ikresítési névjegyzékek.)

Az új otthon megismerésének izgalmát így foglalta össze egy Gutáról Mezőberénybe telepített paraszttasszony, aki 1947-ben 38 éves volt. „Már tán Szolnokot is elhagytuk, amikor megtudtuk, Mezőberénybe visznek bennünket. Még a hírért sem hallottuk ennek a falunak vagy városnak. Közben a vonat Mezőtúr és Gyoma között több órát vesztegelt. Nagyon megijedtünk, hogy ilyen vizenyős helyen raknak ki minket. Mondogattuk is, hogy a Jóisten nem lehet ilyen kegyetlen hozzánk, itt éhen veszünk. A vasúti töltés két oldalán rizstelep volt, mi meg ilyet még soha nem láttunk, azt hittük, valami mocsaras-lápos vidék ez. (...) Mikor megérkeztünk Berénybe, a miénk volt az első betelepülő csoport (június 13-án vagy 14-én történt). Utánunk azután egy hétig szinte naponta jött vonat Gutáról. Sokan voltak kint az állomáson, magyar zászló lengett a vasút épületén. A Himnuszt énekelték először a fogadásunkra érkezett gyerekek Egy berényi tanító köszöntött bennünket. Nem beszélt hosszan, olyasmit mondott, hogy otthonról haza jöttetek, felvidéki magyar testvéreink. A gyerekek meg azt énekelték: itt élned és meghalnod kell. Mindenki zokogott a betelepültek közül. A berényiek (asszonyok, emberek) borral, kaláccsal; süteménnyel kínáltak bennünket.”¹⁶ A magyar családok ünnepélyes fogadásáról beszámolt a korabeli sajtó is: „A csehszlovákiai betelepülők első csoportja ma a déli órákban érkezik meg a csabai pályaudvarra. A város és a politikai pártok köszöntik a betelepülőket. Zászlódíszsel, virágcsokorral, forró szeretettel, ölelésre tárt karokkal várja Békéscsaba a magyarokat.”¹⁷

Az első nagyobb létszámú felvidéki magyar telepes-csoport május végén érkezett Békés megyébe (Tótkomlósrá), majd néhány nappal később a Csanád megyei Pitvarosra. A kormánybiztosság idejekorán megkezdte a telepítési előkészületeket. Március végén (újabb körlevélben fordultak az érintett községekhez (városokhoz), melyben az átmeneti szállások kialakításának fontosságára hívták fel az előjáróságok figyelmét. Várható volt ugyanis (az ingatlancsere-névjegyzékek alapján), hogy a betelepülő magyarok megfelelő ingatlanokhoz juttatása csak nagyobb számú szlovák család elköltözése után biztosítható, s így néhány napig vagy hétig a felvidéki magyarokat átmeneti szálláson kell elhelyezni: Miután a betelepítések 1947 áprilisában szinte kizárólag a korábban németlakta falvakba történtek, a szlovákok által

itthagytak javakat pedig csak akkor vették igénybe, amikor ott már megfelelő telephely állt rendelkezésre, így tömegszállások igénybevételére térségünkben alig került sor. Jobbára csak a békéscsabai Andrassy úti laktanyában éltek hosszabb-rövidebb ideig felvidékiek megfelelő elhelyezésre várva.¹⁸

A községi (városi) elöljáróságokat a kormánybiztosság illetékes kirendeltsége értesítette a ki- és betelepülés várható időpontjáról és a hozzákapcsolódó tennivalókról. Az érintett településeken a pártok, a tömegszervezetek, az egyházak és a közigazgatás képviselőiből fogadóbizottság alakult. A megérkezéskor rövid ünnepség keretében már a vasútállomáson üdvözltek (fogadták) a község új polgárait. A szerelvényeket igen rövid idő (fél-egy nap) alatt ki kellett rakodni. De még így is előfordult, hogy az egymás után érkező vonatok egy-két napig valamelyik szomszédos vasútállomáson várakoztak. (A Pitvarosra tartó szerelvények Mezőhegyesen, a Mezőberénybe irányítottak pedig Békésen vesztegeltek, amíg a célállomáson hely akadt számukra. A kirakodás gyorsítására a helyi közigazgatási szakemberek a földhivatal és a kormánybiztosság munkatársainak bevonásával ideiglenes juttatási tervezetet készítettek.¹⁹ Elsősorban az üres lakóházakat, tanyákat osztották el a felvidéki családok között. A vagonokból lovas kocsikkal és teherautókkal fuvarozták az ingóságokat a családok számára kijelölt házakba, lakásokba. Az ideiglenes juttatások felülvizsgálata, a földek, műhelyek (ideiglenes) birtokba adása a telepítési bizottságra hárult.

A felvidéki magyarok letelepítését az 5300/1947 M. E. számú rendelet szabályozta részletesen. Az új állampolgárok megélhetését két forrásból próbálták meg előteremteni a rendelet alkotói: egyrészt a hazánkat önként elhagyó szlovákok hátrahagyott; másrészt a magyarországi németek elkobzott javait használták e célra, Térségünkben (a nemzetiségi összetételből adódóan) elsősorban az előbbi módon lehetett megoldani a felvidéki családok letelepítését. Eleken és kisebb mértékben Mezőberényben a korábbi német vagyonokból is juttattak az áttelepült magyaroknak. Az említett rendelet egyebek mellett telepítési bizottság létrehozását is előírta.²⁰

A továbbiakban a rendelet jelzi, hogy az ingatlanok és egyéb vagyontárgyak használatba adását ideiglenes jellegűnek kell tekinteni, de a véglegesítés során az „ideiglenes állapotot” nagymértékben figyelembe veszi(k).

A mezőgazdasági ingatlan juttatásának maximumát 15 katasztrális holdban jelölték meg. Ekkora területet azonban csak azok kaphattak, akik ilyen nagyságú birtokot hagytak hátra a Felvidéken. A föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező paraszt áttelepültekre a földreform végrehajtása során az adott településen érvényes juttatás mértékét alkalmazták. (Ez 4-6 hold alap- és családtagonként egy hold kiegészítő juttatást jelentett.)

A Gyulára összehívott értekezlet jegyzőkönyvében egyebek közt megállapították: „Kétségtelen, hogy Békés megyében a földreform végrehajtása során számos községben nagyszámú ki nem elégített földigénylő maradt, és a szociális feszültség ezekben a községekben igen nagy, mégis a fentiek szerint felszabaduló ingatlanoknak a megyén belüli, úgynevezett belső telepítésre való felhasználása az eddig szerzett tapasztalatok szerint nagyfokú belső ellenállásba ütközne, viszont ugyanezen területeknek a szlovákiai magyarság részére való felhasználását (az értekezlet) inkább keresztülvihetőnek tartja. A csehszlovákiai áttelepüléssel érintett Békéscsaba, Kondoros, Csorvás, Szarvas, Mezőberény, Csabacsúd és Tótkomlós községekben az egy Tótkomlóst kivéve a földreform során juttatásban részesültek. Tehát ezen községekben nem indokolt, hogy a kitelepülő szlovákok után felszabaduló földeket a helyi igénylők kapják meg.”²¹

A ki- és betelepítések időszakában nem kis gondot okozott az érintett községi (városi) elöljáróságoknak, hogy a település határának folyamatos művelését (műveltetését) és a talaj termőképességének fenntartását biztosítsa. Békés és Csanád megyében két év alatt körülbelül 20 ezer hold ingatlan cserélt gazdát, illetve állt átmenetileg (néhány hétre vagy hónapra) gazdátlanul. Jóllehet ez a két megye szántóterületének alig 3 százaléka, de ha figyelembe

vesszük, hogy az említett szántók döntő többsége a békéscsanádi löszhához tartozó, igen jó adottságú termőföld, és hogy a hazai gabona- és sertéshústermelésben, az ország lakosságának ellátásában a Délkelet-Alföldnek kiemelkedő jelentősége volt, akkor arányainál jóval nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk a mezőgazdasági termelés folyamatosságának és a művelés hiányából adódó termés kiesésnek.

Már 1946 nyaratól egyre többször kifogásolták a békéscsabai gazdák, hogy áttelepülésre jelentkezett (szlovák) bérlők, harmadosaik nem teljesítik szerződésben vállalat kötelezettségeiket: „Napirend előtt Maczák Mihály bizottsági tag a Független Kisgazdapártban felvett panaszjegyzőkönyv alapján nyújt ismertetést V. Mihály békéscsabai gazdálkodóval kapcsolatban. Jegyzőkönyv alapján V. Mihály előadja, hogy B. András és F. János együtt voltak harmadosok, kik 36 kishold földjét művelték. Mindketten jelentkeztek Szlovákiába való kitelepülésre, a földet egyáltalán nem művelik, azonban az eddig elvégzett csekély munkálatokért 13 mázsa búzát kérnek. B. András a tanyából sem akar kimenni, a helyet nem akarja átadni az új harmadosnak, habár V Mihály lakást is ajánlott fel részére, sőt a tanyának egy részét is átengedné lakásnak. Nevezett (V.) gyenge, beteges ember, aki dolgozni nem bír. Ezért volt kénytelen földjét harmadában kiadni. (...) A N. B. felhívja a termelési bizottságot, hogy ebben az ügyben sürgősen járjon el, s ha kell, rendőrségi karhatalom igénybevételel mozdítsa ki nevezetteket.” A békéscsabai Nemzeti Bizottság hétről hétre kénytelen volt ehhez hasonló ügyekkel foglalkozni.²²

Az áttelepülni szándékozó gazdák (Békés és Csanád megyében) körülbelül 13 ezer katasztrális hold saját és 10 ezer katasztrális hold juttatott földet birtokoltak. Néhány szlováklakta településen (Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós) a földreform során kiosztott ingatlanok 40-60 százalékát azok a Földművesek kapták meg, akik később önkéntes csehszlovákiai átköltözésre vállalkoztak. A Szlovákiába vágyó újjgazdák egy része és a földnélküliek napról napra türelmetlenebbül várták a kitelepülést, ezért nem is igyekeztek huzamosabb ideig tartó munkalehetőség után nézni vagy a juttatott földet óriási erőfeszítések árán megművelni. Békéscsabán több újjgazda mondott le (juttatott) földjéről annak reményében, hogy „vagyontalanként” már 1946 őszén Szlovákiába távozhat.²³

Az első betelepülő csoportok (mintegy 450 család, 1800-2000 személy) megérkezése után, 1947. június 20-án összehívták a Békés és Csanád megyei földhivatali szakembereket Békéscsabára. A telepítési felügyelők nem kevesebbről döntöttek (néhány központi irányelvet figyelembe véve), mint arról, hogy a szlovákok által hátrahagyott, aratásra váró gabonatóblák termése kit illessen, ki végezze el a munkálatokat; és milyen díjazásban részesüljön. A végleges határozat meghozatala előtt azonban az értekezlet résztvevőinek több körülményt kellett mérlegelniük. A felvidéki családok ugyanis éppen az aratás előtti hetekben lépték át a határt. Előző évi gabonatermésüket pedig már régen igénybe vette a csehszlovák közellátás. (Noha a fejadag és a vetőmag kölcsönös áthozataláról megegyezés született, de ennek gyakorlati megvalósítása az említett ok miatt sokszor nem sikerülhetett.)

1946 őszétől a kitelepülni szándékozók számos feles vagy harmados szerződést kötöttek helyben maradó ismerőseikkel, rokonaikkal, s így a bérlők joggal tarthattak igényt az őket megillető részesedésre. Továbbá a nehéz szociális körülmények között élő föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező őslakosság is szeretne volna biztosítani jövő évi kenyerét.

Még az értekezletet megelőzően Tótkomlóson és Pitvaroson, valamint Mezőhegyesen a telepítési felügyelők a telepítési bizottságok döntéseivel egyetértve (az 5300/1947 M. E. számú rendelet alapján) kiosztották a gazdáknak ideiglenes juttatásként a rendelkezésre álló földterületeket. Egy-egy földművescsalád 7-15 katasztrális holdnyi ingatlanhoz jutott, melyből 3-6 holdon volt aratásra váró gabona. Tótkomlóson 1035, Pitvaroson 1300, míg Mezőhegyesen 927 katasztrális holdat adtak át. A kondorosi kitelepülők 770 hold szántót hagytak hátra, hasonló nagyságút; mint a június közepéig elköltöző mezőberényiek. A szántók

30-40 százaléka kalászosokkal volt bevetve, s a műveletlen terület aránya elérte a 20-25 százalékot.

Az értekezleten végül a következő döntés született: „A felvidékiek részére juttatáson felüli hasznóbér címén átadott kalászosokért, ami földalap, nem kapunk hasznóbért, hanem mezei leltáron elszámolás tárgyát képezi. A helyi feszültség levezetése végett, valamint, hogy mégis nekünk legyen tartalékolva gabona a később beérkező felvidékiek részére, ezeknek a hasznóbérbeadható területeknek bizonyos százalékát a helybeliek részére szándékozik juttatni, illetőleg hasznóbérbeadni, vagyis a helyi feszültség levezetése végett másodsorban, hogy mégis legyen gabonánk, amivel rendelkezünk és amiből a felvidékiek részére tudunk juttatni.”²⁴

A földhivatal szakembereinek gyakorlatilag sikerült az érintettek egyetértésével találkozót hozniuk. Az aratásban részt vevő felvidéki földművesek 10-20 mázsa gabonához jutottak, s így legalább a következő évi fejadagjukat és vetőmag-szükségletüket sikerült előteremtteni.

1947 nyarától a békéscsabai elöljáróság 31 körzetre osztotta fel a város több mint 50 ezer katasztrális holdnyi tanyavilágát. A kinevezett körzetvezetők egyik feladata a „gazdátlan” földek számbavétele volt. A termelési bizottság összesítette az adatokat, majd átadta a földhivatalnak, ahol vállalkozó szellemű helyi lakosokkal (általában egy gazdasági évre) felesbérleti szerződést kötöttek. A telepítési bizottság a bérlők által beszolgáltatott terményből látta el fejadaggal és vetőmaggal az aratás után érkező betelepülőket.

A Békés megyei községekben (városokban) tevékenykedő telepítési bizottságok jegyzőkönyvei csak töredékesen maradtak fenn, míg a Csanád megyeiek teljesen hiányoznak. A felvidéki családok megérkezését követően általában egy-két héten belül megalakultak vagy kiegészültek az említett bizottságok. Legtöbb érintett községben ugyanis már a letelepítés megkezdése előtt az elöljáróságok összeállítottak egy fogadó- vagy „hiányos” telepítési bizottságot az előzetes juttatási terv elkészítésére. Később csatlakoztak hozzá a betelepülők képviselői (általában 5 személy), és így a bizottság összetétele már megfelelt a rendeletben foglaltaknak.²⁵ A felvidéki családok többségéből ugyan elkeseredést és apátiát váltott ki a kényszerű átköltözés, akadtak azonban köztük olyanok is, akik a maguk és sorstársaik érdekeinek érvényesítése miatt vállalták a közszereplést. A Tótkomlóra irányított érsekújváriak levélben keresték meg a MÁK 4. számú kirendeltségét: „Ezzel a közreműködésünkkel egyrészt segítségére leszünk a helyi hatóságoknak és az áttelepítés nehéz munkáját végző szerveknek, másrészt önmagunkkal és nemzetünkkel szembeni parancsoló szükségességnek tartjuk jogos érdekeink minden vonalon való megvédését. Azt akarjuk, hogy a sorsunkról nélkülünk vagy éppen ellenünk a kijelölt új hazában ne történhessék semmi, s bizton reméljük, hogy eme jogos törekvéseinket a helyi demokratikus érzelmű és gondolkodású polgártársaink is magukévá teszik annál is inkább, mert az 5300/1947. M. E. számú rendelettel életrehívott telepítési bizottságot egymagában ezeknek a feladatoknak megoldására nem tartjuk alkalmasnak és elegendőnek.”²⁶

A telepítési bizottság Tótkomlóson 1947. június 10-én, Kondoroson június 23-án, Mezőberényben június 25-én, Békéscsabán július végén, Csabacsüdön december 11-én, Szarvason pedig december 14-én kezdte meg tevékenységét.

A jegyzőkönyvek egyértelműen igazolják, hogy a családok általában elégedettek voltak a nekik juttatott termőföld minőségével, határbeli elhelyezkedésével, a parcellák elaprózottságát azonban alkalmanként kifogásolták. A legnagyobb gondot a megfelelő lakóház és gazdasági épületek (istállók, magtárak) megtalálása jelentette. Legtöbb felvidéki család korábban önálló (saját) házban lakott, míg a kitelepülő szlovákok inkább csak házrészeket hagytak hátra. Ráadásul az üresen maradó házak jelentős része (gyakran harmada) lakhatatlan volt. Például Kondoroson 1947 nyarán még 25-30 betelepülő parasztcsalád számára tudtak volna szántóföldet kimérni, de elfogadható lakóház és gazdasági épület egy sem állt rendelkezésre.

Sőt, a községbe irányított 40 gutai család megfelelő elhelyezése is nehézségekbe ütközött. A telepítési bizottsághoz számos házcserérelem érkezett: „B. Mihály felvidéki telepes jelenleg Koridoros tanya 180 szám alatti lakos kérelme, melyben kéri a neki juttatott tanya 833. számú telephelyet kicserélni, mivel az lakásra nem alkalmas. Elnök bejelenti, hogy kint járt a helyszínen és megállapította, hogy B. Mihálynak tényleg igaza van, mert az oly kicsinyre és alacsonyra van méretezve, hogy abban ellakni és berendezkedni nem lehet, ezért javasolja, hogy B. Mihálynak a kért Maczyk féle tanyát juttassa a bizottság.”²⁷

A telepítési bizottságok más községekben is hasonló gondokkal küszködtek. Az elintézendő ügyek számának megfelelően általában hetenként-kéthetenként tartották üléseiket. A több felvidéki telepest befogadó Békéscsabán, Tótkomlóson vagy Mezőberényben egymásfél éven keresztül gyakorlatilag folyamatos volt a bizottság munkája, míg más településeken (elintézendő ügyek hiányában) hetekig-hónapokig szüneteltette tevékenységét. Egy-egy ülésen 8-10, gyakran 25-30 kérelmet, javaslatot is el kellett bírálniuk a bizottsági tagoknak. Előfordult, hogy a panaszok valódiságáról helyszíni szemlén győződtek meg.

A bizottságokban (az ismert jegyzőkönyvek alapján) politikai csatározásoknak alig találjuk nyomát. A máskor hangoskodó pártok, politikai érdekcsoportok (NPP, MKP, UFOSZ) megbízottai ezúttal elfogadták az ülésen hozott döntéseket, és túlzott aktivitásukkal sem zavarták az elhelyezési munkát. Nem ismerjük ugyanakkor például az eleki betelepítéssel kapcsolatos feljegyzéseket, vitákat. Feltehető, hogy a korábbi német ingatlanok elosztása miatt élesebb vita alakulhatott ki a honi és a felvidéki telepesek képviselői között. A dunántúli német falvakban, az Új Otthon közlése szerint, nemcsak az őslakos németek, hanem a hazai telepesek is görbe szemmel néztek a jövevényekre.²⁸

A nagy határú mezővárosokban és községekben (Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény, Tótkomlós, Kondoros) a betelepülő földműveseknek gyakran juttattak tanyát is, mivel kevés volt a rendelkezésre álló megfelelő belterületi lakóház. Továbbá a településeken a gazdasági épületek gyakran a tanyákon vannak. A módosabb parasztszaladók (bár köztük kevés kitelepülő akadt) általában házzal és tanyával is rendelkeztek. A városban alig vagy egyáltalán nem tartottak jószágot, míg a tanyasi istállóknak 6-8 vagy ennél is több állatot helyeztek el. Legtöbb (e városokból) Szlovákiába költöző földművescsalád azonban vagy csak tanya-, vagy csak ház(rész)tulajdonos volt. A kisparaszti tanyákhoz, amelyek a tulajdonosok állandó lakhelyeül szolgáltak, általában 5-10 katasztrális hold szántó járult. A gazdasághoz tartozó földek egy része azonban a külterületi „háztól” gyakran 5-10 kilométerre lévő, fél-egyholdas parcellákból állt. A döntő többségében hármassal elosztású (szoba, konyha, kamra) lakóépülethez egy 2-4 számosállat befogadására alkalmas istálló és néhány ól csatlakozott. Telepítési célokra ezekből a kisebb tanyákból szabadult fel a legtöbb.²⁹ Ha a felvidéki család jó állagú (első vagy másodosztályú) tanyát kapott, akkor ehhez rendszerint csak harmad-nyegedosztályú ház társult. Jó állagú belterületi ingatlanhoz legfeljebb csak nyári szállásra alkalmas tanyát utalt ki a bizottság.

A legtöbb gondot kétségtelenül az iparosok, kereskedők és értelmiségiek elhelyezése, pontosabban életfeltételeinek biztosítása jelentette. Már az előzetes csehszlovák telepítési tervek alapján is nyilvánvaló volt, hogy a felvidéki magyar (magyar többségű) városokból (Pozsony, Érsekújvár, Komárom, Léva, Kassa és kisebb arányban Rozsnyó, Ipolyság, Rimaszombat, Losonc) jelentősebb számú, nem mezőgazdasági foglalkozású személy átköltözése várható. Nem ismeretes, hogy készült-e átfogó terv a kormánybizottság részéről e nagyrészt városi életformát folytató polgári réteg elhelyezésére. Azt sem tudjuk, hogy a MÁK telepítési osztálya 1947 márciusában milyen indítékok alapján irányította Érsekújvár jómódú polgári rétegét éppen Tótkomlóra, e kifejezetten agrárjellegű településre: Amíg az újvári gazdák elégedetten szemlélték a zsíros földű komlósi határt; és panaszuk legfeljebb csak a nekik juttatott házakra, gazdasági épületekre volt, addig iparos- és kereskedőtársaik (mintegy 40 család) életkezdésére alig volt remény. 12 család meg sem

érkezett kijelölt tótkomlósi telephelyére, hanem „útközben” a trianoni országterület más részén próbált szerencsét, vagy néhány hetes komlósi tartózkodás után továbbköltözött.³⁰

Jelentősebb számú iparos és kereskedő elhelyezésére inkább csak a korábban németlakta Budapest környéki községekben és Sopronban nyílt lehetőség. Bár a fővárosból, Miskolcra és Békéscsabától is szép számmal jelentkeztek Csehszlovákiába áttelepülni kívánó, nem mezőgazdasági foglalkozású személyek, önállóműhelye, üzlete azonban csak keveseknek volt.

Tótkomlóson 1947 nyarán-őszén feszült helyzet alakult ki. A szegényebb sorsú helyi lakosok közül többen igényelni szerettek volna a kitelepültek hátrahagyott házaiból. A községben ugyanis rendkívül súlyos volt a lakáshiány. Igen sok őslakos család ötöd-hatodmagával egyetlen szobában húzta meg magát, vagy alig fűthető melléképületekben nyomorgott. „Nemrégiben 200 főnyi tömeg vonult az Áttelepítési Kormánybiztosság mozgókirendeltsége elé - adta hírül az *Új Otthon* 1947 októberében. Voltak a tömegben minden párt hívei. Azt követelték, hogy a megmaradt lakásokat osszák szét a község hajléktalanjai között: A kirendeltség vezetője felolvasta a rendeletet, amely kimondja, hogy a tartalékolt ingatlanokat csak a letelepítendő magyarok között lehet szétosztani. A tömeg széteszlott, két nap múlva azonban a hajléktalanok újabb küldöttsége ment a hivatalba. Követelték a tartalékolt házak kulcsainak azonnali kiadását, valamint annak a tíz reakciós tisztviselőnek azonnali elbocsájtását, akik a kirendeltségen dolgoznak. A község házában nagy tömeg várt válaszra. Ha nem viszik a kulcsokat, a küldöttség nem vállalhat többé felelősséget a történetekért mondták. A küldöttség tagjai erre benyomultak az egyik hivatali helyiségbe, magukhoz vettek 158 darab kulcsot és eltávoztak.”³¹ Végül sikerült a kormánybiztosságnak és a helyi elégedetlenkedőknek megegyeznie, és a kulcsok visszakérültek a MÁK kirendeltségéhez. Más adatok szerint 100 betelepítésre nem alkalmas házat osztottak ki átmeneti bérleményként a komlósi hajléktalanok között. Mind az elégedetlenség szításához, mind pedig annak lecsillapításához nagymértékben hozzájárult az MKP tótkomlósi szervezete. Korábban, a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság propaganda-hadjárata idején éppen a kommunisták igyekeztek lebeszélni a Komlóson (és más településeken) élő szegényebb sorsú néprétegeket a kitelepülésről. A spontán elégedetlenségi mozgalomba való beavatkozás egyrészt a helyi társadalom szegényeit arról kívánta meggyőzni, hogy csak az MKP törődik hétköznapi gondjaikkal, másrészt pedig a kommunisták meg akarták mutatni más pártoknak, szervezeteknek, hogy csak ők képesek kézben tartani a társadalomban felhalmozódó indulatokat.³²

1947 őszén újabb családokat telepítettek le Tótkomlóson, így a felvidékiek elhelyezési nehézségei tovább súlyosbodtak. 1948. januárvégén már 64 betelepült családfő megélhetését nem tudták biztosítani a községben, közülük 30 iparos és értelmiségi volt, 34 pedig földműves. Különösen kilátástalan helyzetbe kerültek az 1947 utolsó hónapjaiban érkező pozsonyvezekényi családok, nekik már föld sem jutott. A telepítési bizottság részint telephelycserékkel, részint pedig az 1948 tavaszától (a kitelepüléssel) felszabaduló ingatlanok juttatásával kívánta az átmeneti nehézségeket megoldani.

Nem volt gondoktól mentes az 1947 júliusában Békéscsabára érkező több mint 100 komáromi (iparos-, kereskedő-, hivatalnok-) család megfelelő elhelyezése sem. Sikerült ugyan többségük számára többé-kevésbé elfogadható megoldást találni. De 10 család néhány napos (hetes) csabai tartózkodás után, a jobb elhelyezés reményében, a Dunántúlra költözött. A volt komáromi iparosok, kereskedők augusztustól-szeptembertől kezdve sorra jelentkeztek a MÁK kirendeltségénél és a városházán is, hogy korábbi tevékenységük folytatásához engedélyt kérjenek. 1947. augusztus elején még mindig 17 (nem mezőgazdasági foglalkozású) felvidéki családfő várt hozzátartozóival együtt arra az Andrassy úti laktanyában, hogy további kitelepülések révén számukra is kielégítő telephely szabaduljon fel.

A lakáshiány Békéscsabán is kisebb feszültséget okozott az őslakosság és betelepülők között. A tótkomlóséhoz hasonló megmozdulásra azonban nem került sor. A csabaiak inkább csak azt szerették volna elérni, „hogy a rokonaik által kivitt házrészbe ne telepítsenek felvidéki magyart”.³³ Kérésük általában meghallgatásra talált a kormánybiztosságnál. Az elhelyezési nehézségek arra ösztönözték a MÁK békéscsabai kirendeltségét, hogy újabb telephelyek után nézzen: 1947 júliusában négy, korábban mezőr berényi németek tulajdonát képező ingatlan igénybevételét kérte a megyei földhivataltól.³⁴ Az eleki német javakat csak 1947. november végétől utalták ki (akkor is korlátozott számban) felvidékiek számára.

A nem földműves felvidéki családok megfelelő elhelyezése országosan is sok gondot okozott. Még lakást úgy-ahogy tudtak biztosítani a honi telepítési szervek az iparosoknak, kereskedőknek és értelmiségieknek, alkalmanként üzletet, műhelyt is találtak számukra, de a termelés (vállalkozás) beindításához szükséges tőkét már nem ikerült előteremteni. A kormánybiztosság által nyújtott néhány száz forintos hitel vagy kölcsön csak a legkritkább esetben volt elég e korábban már nagyrészt kifosztott réteg gazdasági tevékenységének újratevéséhez. Számos, egykor igen jómódú, nagy múltú iparos-, és kereskedőfamilia kilátástalanul és elkeseredetten sodródott a trianoni országterületen Békéscsabától Szombathelyig vagy Nyíregyházától Pécsig a megélhetés reményében.

Avar László kormánybiztos már 1947 nyarán körlevélben kérte a kirendeltségeket: „Mind gyakrabban érkezik hozzám az a panasz, hogy a Felvidékről áttelepült iparosok telephelyükön iparjuktól nem tudnak megélni, és kérik, hogy őket mint földműveseket részesítsem földjuttatásban. Tekintettel arra, hogy ezek az áttelepült iparosok régi lakóhelyükön többé-kevésbé földműveléssel is foglalkoztak-vagy saját vagy bérelt földjük volt -, nem zárkozom el az elől sem, hogy ezen iparosok, akiknek megélhetésük nincs biztosítva, földművesek földjuttatásában részesüljenek, amennyiben a földművesek kielégítése után még földterület rendelkezésre áll.”³⁵ 1947 őszén 18 Tótkomlóra telepített iparos és más foglalkozású személy élt a kormánybiztos által nyújtott lehetőséggel. Volt köztük cipész, géplakatos, kereskedő, sőt, még vasutas is.³⁶ Míg más érintettek határozottabb, az iparosokat, kereskedőket segítő intézkedéseket követeltek: „A legtöbb áttelepített iparos tele munkakedvvel jött új otthonába. A kormánybiztosságon is megvan minden jóakarát. Hol van hát a hiba? Ott, hogy az itteni kormánybiztosságon is azt mondják, mondjon le az iparról az iparos ember, s akkor földművesnek nyilvánítják, és kap földet. Hát ez nem is jótanács, és nem is megoldás!” - írta levelében Strahl Béla mezőmegyeri (volt nagymegyeri) bádogosmester. A levélíró a továbbiakban iparengedélye meghagyása mellett átmeneti időszakra kért iparos társai nevében is néhány hold földet.³⁷

Nem sokkal az első felvidéki telepések megérkezése után, 1947. május elején Budapesten megalakult az Otthon Szövetkezet, amely „a Szlovákiából idekerült magyarok anyagi és szellemi erejét hivatott egyesíteni és hasznosítani”.³⁸ A szövetkezet május 14-től megjelenő hetilapja, az *Új Otthon* hetek alatt az áttelepült magyarok legismertebb újságjává vált. Nemcsak a lakosságcserevel kapcsolatos rendeletekről olvashattak benne az érdeklődők, hanem aktuális magyarországi politikai-gazdasági kérdésekről és az áttelepültek hétköznapjairól is. De nem hiányoztak a hetilapból a hirdetések és alkalmanként a legújabban áttelepült családok névsora sem. A szövetkezet egyéb tevékenységéről kevesebb információval rendelkezünk. 1947. augusztus elején a szövetkezet vezetősége levélben fordult Hajdú kormánybiztoshoz, hogy a Baranyába és Tolnába telepített felvidékiek mindennapi nehézségeit legalább részben orvosolja. A gondok (a lakás és a gazdasági épületek hiánya, rokonok széttelepítése stb.) e megyékben is hasonlók térségünkéhez. De nem kis megpróbáltatást jelentettek a felvidékiek számára az otthonitól eltérő földrajzi környezet (hegy- és dombvidék) mellett a németek összeköltöztetéséből eredő emberi konfliktusok.

1947 ősztől szinte mindegyik településen vagy térségben, ahol jelentősebb számú felvidéki magyar élt, megrendezték az áttelepítettek napját. A szervezők általában azok közül

a betelepült gazdák közül kerültek ki, akik igyekeztek egykettőre túltenni magukat az elszenvedett sérelmeken, és sorstársaik tekintetét is a jövő felé irányítani. Kezdeményezésüket támogatták a községi (városi) elöljáróságok és a politikai pártok is. De bekapcsolódtak a programok szervezésébe és lebonyolításába a kormánybiztosság és az Otthon Szövetkezet munkatársai is. A rendszerint vasárnap tartott ünnepség lovasbandériumok felvonulásával kezdődött, majd szónoklatok következtek. A MÁK, az Otthon Szövetkezet, az elöljáróság és a helyi egyházak lelkészei köszöntötték a megjelenteket. A közös ünnepi ebéd után rövid zenés műsorral mutatkoztak be a felvidékiek. Este táncmulatság zárta a rendezvényt. Az első nagyobb ünnepséget térségünkben 1947. október végén a Csanád megyei Nagybánhegyesen tartották, mintegy 600 felvidéki magyar, több száz helyi és környékbeli szlovák és magyar öslakos részvételével. A bánhegyesi összejövetel célját az *Új Otthon*, többek között, így fogalmazta meg: „Az áttelepült magyarok lelki és gazdasági beolvasztása az egységes magyar demokratikus életbe. Ennek azonban vannak bizonyos magától értetődő lélektani és gazdasági előfeltételei. Ezeket teremtették meg vagy legalábbis kezdték megteremteni Nagybánhegyesen, s ezzel tömegformáló példát adtak az áttelepülő magyarok tízezreinek.”³⁹ 1948 augusztusában pedig Békéscsabára hívták hasonló összejövetelre a szervezők a környék betelepültjeit és a város lakosságát. Az elhelyezési nehézségek, az új életkezdés gondjai arra sarkallták a felvidéki magyarokat, hogy érdekeik védelmére összefogjanak és szövetségbe tömörüljenek.

A Békés megyében élő áttelepültek képviselői 1947 decemberében Békéscsabán tették közzé nyilatkozatukat: „Mi, Csehszlovákiából áttelepített és menekült, Békéscsabán és környékén elhelyezett magyarok elszakítva ősi otthonunktól, gyökértelenül állunk új környezetünkben. Hogy a lehető legkisebb zökkenő nélkül illeszkedjünk be a magyar demokráciába, erőnk egyesítése végett Békéscsabán értekezletet tartottunk, és elhatároztuk, hogy megalakítjuk a Csehszlovákiából áttelepítettek érdekvédelmi szövetségét, míg gazdasági érdekeinket az Otthon Szövetkezeten keresztül akarjuk biztosítani. Célunk a sorsunkat intéző hatóságoknak segítségére lenni, helyzetünkről őket tájékoztatni, hogy érdekünkben minél hathatósabb munkát fejthessenek ki. (...) ...követeljük, hogy a lakáshivatalok a megürülő vagy nem használt üzem- és üzlethelységeket elsősorban az áttelepítettek részére utalják ki. Ha nincs helybeli kitelepített igénylő, akkor a kormánybiztosságon és az *Új Otthon* szerkesztőségén keresztül értesítsék a más vidékén levő áttelepülteket. (...) A Csehszlovákiában hagyott vagyonok elszámolását egyéni és állami érdekből egyaránt sürgősnek tartjuk. (...) Követeljük az áttelepített szakmunkások és értelmiségiek elhelyezését. Kérjük; hogy ügyeink intézésénél a pártpolitikát teljesen kapcsolják ki.”⁴⁰

Toma Ádám, a MÁK békéscsabai kirendeltségének vezetője ígéretet tett a sajtóban, hogy a kormánybiztosság, a földhivatal, a közigazgatás, sőt még a Minisztertanács is megvizsgálja a Békés megyeiek követeléseit, és lehetőség szerint orvosolni fogja az áttelepítettek legégetőbb gondjait.⁴¹ Nincsenek megbízható forrásaink arról, hogy hány Békés és Csanád megyei településen szervezték meg az Áttelepített Magyarok Érdekvédelmi Szövetségének helyi csoportjait. A sarvasi alakuló gyűlésen, amelyet szintén 1947 végén tartottak, 131 családfő vett részt. Ügyvezető titkárrá Bátorfi Emil tanítót választották, és a megjelentek 15 tagú választmány felállításáról is döntöttek.⁴²

1948-ban azonban már a belpolitikai események sem kedveztek az ilyen jellegű spontán mozgolódásoknak. Hajdú István kormánybiztos is elég felemás módon értékelte a felvidékiek önszerveződését: „Elvileg és általában véve nem tarthatnók kívánatosnak, ha valamilyen szeparatista törekvést tükrözne vagy jelentene. A felvidékiek külön életet nem élhetnek. Ez nem azt jelenti, hogy nem tartanák meg életszokásaikat, viszont mint egyéneknek osztozniuk kell a magyarság jó és rossz sorsában, és be kell illeszkedniök annak a közösségnek életébe, ahova sorsuk helyezte őket. Az anyagi vonatkozású érdekközösség azonban fennáll, és csak

helyeselni lehet, ha e kérdések megoldására az áttelepült magyarok szövetkezetbe vagy más szervezetbe tömörülnek.”⁴³

1949-től pedig a trianoni országterület őslakos módosabb iparosait, kereskedőit, földműveseit is elérte a végzet. Az egyre-másra kibocsátott államosítási törvények, rendeletek, kulákperek jelezték a társadalom mozgásirányát.

Az új életkörülmények elviseléséhez, a szétszakított családok megnyugvásához nem kis mértékben járultak hozzá az egyházak, illetve a lelkészek. Az áttelepítettek lelki gondozásának megszervezését az érintett egyházak (római katolikus és református) kezdettől fogva szívükön viselték. A Magyarországra települők vallási megoszlását az Actio Catholica is igyekezett figyelemmel kísérni. A szervezet fővárosi központja levélben kereste meg adatszolgáltatás végett a lakosságcsere által érintett hazái községek (városok) plébánosait, akik a MÁK illetékes kirendeltségének tájékoztatása és saját tapasztalataik alapján készítették el jelentésüket.⁴⁴

„Sokat hallottam a községben arról - írta az *Új Otthon* tudósítója 1948 elején Pitvarosról -, hogy az áttelepített magyaroknak, akik a honvágym miatt napokon át letargiában éltek, először egy fiatal pap csalt mosolyt az arcára. Ez a lelkes pap a 8 kilométernyire fekvő Csanádpalotáról csaknem naponta biciklivel járt be Pitvarosra, hogy az új környezetbe került, szülőföldjüktől elszakadt gazdacsaládok csüggedését, szomorúságát elűzze.”⁴⁵ A korábbi, nagyjából homogén evangélikus szlovák falvakban (Pitvaros, Csanádalberti, Ambrózfalva, Nagybánhegyes) új (katolikus vagy református) egyházközséget kellett szervezni. A földhivatal a kormánybiztosság javaslatára épületet, telket és a gyülekezet (egyházközségek) fenntartására 20-30 katasztrális holdnyi mezőgazdasági ingatlant biztosított. Új templom építésére azonban a gyorsan változó politikai viszonyok miatt csak Pitvaroson került sor, míg más településeken inkább a már meglévő épületeket alakították át egyházi célokra. (Nehéz is lett volna 60-80 család számára az adott körülmények között, jelentősebb támogatás nélkül templomot emelni.) A pitvarosi katolikus templomot 1949 augusztusában, a gutai templom védőszentjének (Nagyboldogasszony) ünnepén szentelte fel a csanádi püspök.⁴⁶

A honi telepítési szervek már néhány héttel a lakosságcsere megindulása után sem tudták maradéktalanul megoldani a betelepülők megfelelő elhelyezését. Az érintett családokban az elesettség közepette még inkább élt a vágy, hogy Magyarországra kerüljön családtagjaik, rokonaik közelébe költözzenek. A kormánybiztosság munkatársai hamar felismerték a lakóhelycsere szükségességét, és már 1947. június elején szabályozták azt. A MÁK 25 500/1947. A K. számú földhivatali engedélye alapján lehetett lakóhelyet változtatni. Pontosabban csak akkor költözhetett át egy felvidéki magyar család (első letelepítési helyéről) az általa kiválasztott községbe (városba), ha az illetékes telepítési szervek igazolták, hogy az új helyen a család megélhetése és elhelyezése biztosítva van.

Az 1940. évi szabályozás kisebb változást jelentett az előző évihez képest. „A telephelycsere elbírálásához a rendelet az áttelepülők két csoportját különbözteti meg. Az első csoportba tartoznak azok az áttelepültek, akiknek a letelepítése még egyáltalán nem történt meg, vagy letelepítésük nem tekinthető véglegesnek. Ide tartoznak azok, akik telephely hiányában nem voltak telepíthetők és ennél fogva szükségelhelyezésben részesültek (iskolák, laktanyák stb.).

De nem tekinthetők véglegesen elhelyezettnek azok sem, akik ház- és földjuttatásban, illetőleg vagy földjuttatásban, vagy házjuttatásban nem voltak részesíthetők, továbbá azok az iparosok, kereskedők és értelmiségiek, akik üzletágukat és foglalkozásukat folytatni nem képesek, és megélhetésüket biztosítani nem tudják.

A második csoportba azon áttelepültek sorolhatók, akiknek a telepítése véglegesnek tekinthető, mivel a telepítés helyén a vonatkozó törvény és rendeletek szerinti ingatlanjuttatásban részesültek, illetőleg a letelepítési helyükön megélhetésüket

megtalálhatják, azonban jobb juttatás; jobb megélhetés, családi kötelek helyreállítása stb. okából kérnek telephelycserét.

Az első csoportba tartozók telephelycserét illető szállítási költségeit indokolt esetben a kormánybiztosság vállalja.

A már véglegesen letelepítettnek tekinthető (a második csoportba tartozó) családok telephelycseréjével kapcsolatosan a kormánybiztosság indokolt esetben csak a vasúti szállítási költségeket vállalja, minden egyéb költségeket az érdekelteknek kell viselniük.⁴⁷

A térségünkbe irányított felvidéki családok 10-12 százaléka (200-250 család) vagy meg sem érkezett a kormánybiztosság által kijelölt településre, vagy pedig rövid időn belül (néhány nap, hét elteltével) elköltözött onnan. Ugyanakkor a véglegesen itt maradó családoknak 4-5 százaléka (80-100 család) más megyékből, más kirendeltségek területéről került önkéntes elhatározása alapján Békés és Csanád megyébe. „Édesapám nem akart a kitelepített svábok helyére menni, és azt mondta: inkább menjünk szlovák községbe. Nagybánhegyesre irányították, de ott sokan voltak már, egy kicsi házacska jutott volna nekünk. Az öregem alaposan szétnézett a környéken, mi 3 napig várakoztunk Békéscsabán a vagonban, míg végre Gerendást alkalmasnak találta a letelepedésre” - emlékezett vissza 1988-ban Petes Gyula egykori mátyusföldi (alsószeli) lakos megérkezésük körülményeire.⁴⁸ Az átköltöztetések lebonyolításán túl még számos egyéb, a lakosságcserevel kapcsolatos feladat elintézése hárult a kormánybiztosságra. A MÁK központja ugyanis 1946 őszén megvizsgálta a magyarországi szlovákok jelentkezési lapjait („Szlovák lap”), és a több mint 42 ezer lap felénél alaki és egyéb kifogást talált: hiányzott a jelentkező aláírása, gyámügyi akadályok merültek fel, érvénytelen volt a jelentkezés stb. A MÁK, illetve a pozsonyi Meghatalmazotti Hivatal munkatársai gyakran már szlovákiai telephelyükön felkeresték a CSÁB megbízottaival együtt az egykori magyar állampolgárokat, hogy a jelentkezési lapjuk adminisztrációs hiányosságaiból eredő félreértéseket tisztázzák.

A legtöbb vitát az áttelepülő szlovákok nemzetiségének megállapítása váltotta ki. Voltak olyan „szlovák” családok, akik ugyan folyékonyan beszélték őseik nyelvét, de magukat a hatóságok előtt következetesen magyarnak vallották. Míg mások nem tudtak egy szót sem szlovákul, de azt hangoztatták, hogy ők szlovákok. (A kvóta, a Magyarországról áttelepülő szlovákok pontos lélekszámának megállapítása fontos honi érdek volt. A szlovák fél ugyanis, az egyezmény szellemének megfelelően, csak annyi magyart telepíthetett át Magyarországra, ahány szlovák önkéntes csehszlovákiai átköltözésre jelentkezett.) A vitát a 39. véghatározat zárta le, amely szerint cseh vagy szlovák nemzetiségű az a személy, aki annak vallja magát, és rendelkezik a cseh vagy a szlovák nyelv minimális ismeretével. A magyar fél által kifogásolt személyeket „ügynevezett nyelvvizsgának” vetették alá, melynek során a magyar és a csehszlovák tisztviselő néhány perces szlovák nyelvű társalgást folytatott a beidézett személlyel. Azok a volt magyar állampolgárok, akik „megbuktak” a vizsgán, kvótán felüli áttelepülőként lettek regisztrálva.⁴⁹

A kormánybiztosság feladata volt még az ügynevezett egyéni cserék törvényesítése is. Az 1946. július 13-án kihirdetett 12. számú véghatározat lehetővé tette, hogy az áttelepülésre jelentkezett szlovák és az áttelepítésre kijelölt magyar családok egymással közvetlenül is kicserélhetik ingatlanjaikat. A megkötött megállapodást (szerződést) a MÁK, illetve a CSÁB központjához kellett továbbítani, és az érintett családokat törölték az ikresítési névjegyzékből. Nem ismeretes, hogy milyen számban éltek az áttelepülők e lehetőséggel. A felvidéki magyarok a kétoldalú csere első heteiben nagyobb számban kívántak egyéni megállapodást kötni, és ajánlották fel ingatlanjukat e célra. A földművesek főleg Békéscsabát és környékét részesítették előnyben. A levéltári anyagban mindössze egyetlen alkalommal bukkant fel a dél-alföldi régióban egyénileg kezdeményezett ingatlancsere. Egy jómódú tótkomlói és egy érsekújvári család állítólagos szerződése került szóba a tótkomlói ingatlanok elosztásakor.⁵⁰

A kormánybiztosság számos feladata mellett igyekezett figyelemmel kísérni az áttelepültek hadifogoly hozzátartozóinak hazatérését is. A MÁK körlevélben tájékoztatta a felvidéki családokat, hogy személyi adataikkal együtt levélben jelezzék, ha van hadifogoly családtagjuk. A kormánybiztosság a Vöröskereszthez továbbította az összeállított névsort, és a hazatérőket a debreceni fogadóállomásról már a trianoni országterületen élő családjukhoz irányították.⁵¹ Így nem kellett hetekig a volt hadifoglyoknak szeretteik után kutatniuk. Nem egy olyan felvidéki volt, aki 1942-43-ban Gután vagy Érsekújvárott búcsúzott el feleségétől, szüleitől, és 4-5 év múlva Pitvaroson vagy Tótkomlóson látták viszont egymást. Az *Új Otthon* is több alkalommal közölt olyan felhívást, amelyben volt hadifoglyok Magyarországon élő hozzátartozóik lakóhelyét keresik.⁵²

JEGYZETEK

- 1 A szlovákiai magyarokon kívül a repatriáló szlovákok egy részét is az úgynevezett Szudéta-vidékre irányították a csehszlovák hatóságok. Sőt önkéntes jelentkezőket Szlovákia és Csehország egész területéről toboroztak a korábban németek lakta településekre, a kiesett német munkaerő legalább részleges pótlására. A magyarok életét azonban megnehezítette, hogy korlátozták mozgásszabadságukat, és hogy elviselhetetlen körülmények között tengődtek.
- 2 Hivatalosan közzétéve: *Magyar Közlöny* 1947. április 10-én - *Hivatalos Lap* 1947. 88. 11-16.
- 3 *A magyar-csehszlovák lakosságcsereire vonatkozó jogszabályok*. 1948. 5-35.
- 4 Az úgynevezett pöstyéni jegyzőkönyvet valószínűleg 1947 júniusában írták alá a tárgyalófelek. A megállapodás értelmében 1440 család kicserélését tervezték havonta a magyar és szlovák telepítési szervek.
- 5 Új Magyar Központi Levéltár - Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (ÚMKL -MÁK) XIX-A-15-d/99. d. és 11. d.
- 6 Békés Megyei Levéltár (BML) Fh. Ir. XXIV. 201 h/140. d. *MÁK 3. sz. kirendeltségének jelentése. Kitelepítési összesítés*. 1947. július 27.
- 7 BML-Fh. Ir. XXIV. 201 h/138. d. *Betelepítési jelentések*.
- 8 ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/99. d. BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/140.d. 141. d. *Kitelepítési jelentések*.
- 9 *Viharsarok* 1947. július 2.
- 10 (1946) BML-MÁK XXIV. 1/1 *Végh Aladár iratai*. (XV. 15., 16., 26., 39.) (1947) BML-Fh. Ir. XXIV. 201 h/140. d., 141. d. *Kitelepítési jelentések*. ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/99. d. *Kimutatások*.
- 11 A lakosságcsere utolsó szakaszában, 1948 őszén települt át Magyarországra az úgynevezett „háborús bűnösök” (VIII. cikkely szerinti) többsége a „D” jelzésű szerelvényeken. Közülük Békés és Csanád megyébe mintegy 100 családot, körülbelül 400 személyt irányítottak. Továbbá ezekben a hónapokban érkezett még néhány „R” és „S” jelzésű család is. Az előbbieket az 57. véghatározat szerint áttelepülő „különgedélyesek”, míg az utóbbiak az úgynevezett „soron kívüli fehérlosok”. Az 57. véghatározat elsősorban a családok egyesítését kívánta előmozdítani. *A lakosságcsereire vonatkozó jogszabályok* 98. Kihirdetve: 1948. november 16. BML-Fh. Ir. XXIV. 201 h/138. d. és 139. d.
- 12 ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d/99.d. *Kimutatások*.
- 13 *Viharsarok* 1947. május 24.
- 14 BML-MÁK XXIV. 1/8. Telephelyek osztályozása (*MÁK körlevél dátum nélkül*). Mit kell tudni a betelepítési bizottságokról? (II. rész) *Új Otthon* 1948. július 24.
- 15 *Új Otthon* 1947. június 1.
- 16 *Párhuzamos vallomások a lakosságcseréről* H. n. 1988.
- 17 *Békés Népe* 1947. július 9. BML-N. B. Ir. 36/1 1947. július 10.
- 18 BML-MÁK XXIV. 1/2 1300-2 K 1947. augusztus 4.
- 19 BML-Fh. Ir. XXIV. h. 201/68. 132 Mezőberénybe telepített, főleg gutai családok számára készített juttatási tervezet. 120 házat, 17 tanyát, körülbelül 1200 katasztrális hold szántót, 15 katasztrális holdnyi kertet osztottak szét a betelepülők között.
- 20 „10 § (1) Az áttelepülők megérkezéskor egyidejűleg minden érdekelt községben telepítési bizottságot kell alakítani. A telepítési bizottság elnöke a kormánybiztos kiküldöttje, tagjai: a járási főjegyző (polgármester) által előzetesen kijelölt egy, valamint a letelepítendőkhöz megbízott öt személy, a járási szociális titkár, továbbá a Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége, a Magyar Parasztszövetség és a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége helyi szervezetének egy-egy kiküldöttje. (2) A betelepítéssel érintett községekben a járási főjegyző (polgármester) köteles községenként egy-egy kellőhelyi és szakismerettel rendelkező személyt a telepítési bizottságba a jelen rendelet hatálybalépése után kellő időben kijelölni s ennek nevét, foglalkozását és pontos lakcímét a kormánybiztossal

- közölni. 11. § (1) A telepítési bizottság feladata a telepítés helyére érkezett áttelepítettek gondozásbevétele és elhelyezése. A telepítési bizottság a leltározó bizottságtól átvett leltár alapján a rendelkezésre álló lakóházakat, valamint ezekkel együtt a gazdálkodás továbbviteléhez szükséges élő és holt gazdasági felszerelést, terménykészletet, továbbá a háztartási, felszerelési és egyéb vagyontárgyakat az áttelepítetteknek - részletesen elkészített terv alapján a rendelkezésre álló mezőgazdasági ingatlanokat a jelen rendelet 12. §-ában foglaltak szerint a letelepítettek birtokába adja. A letelepített a neki használatra átadott vagyontárgyakat a jó gazda gondosságával tartozik kezelni és megőrizni.” 5.300/1947. M.E. számú rendelet. In: *Két hatályos jogszabály.* 120-124.
- 21 BML-MÁK XXIV. 3/1. 142/4 K 1947. április 30.
- 22 BML-N.B. Ir. XVII. 36/1. *Jgykv.* 1946. dec. 12.; Uo. *Jegyzőkönyvek.* (Pl. 1946. júl. 25., 1947. jan. 2., 1947. ápr. 17.)
- 23 BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/137Jgykv. 1948. szept. 2.
- 24 BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/138. *Feljegyzés.* 1947. június 20. 50. BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/137.
- 25 A betelepülő magyarok közül kiválasztották az úgynevezett Ötös Bizottság tagjait. Ha több felvidéki településről érkeztek, akkor igyekeztek úgy összeállítani a bizottságot, hogy mindegyik faluból (városból) legyen benne legalább egy-egy személy. Legtöbbször 8-10 képviselőt is választottak, hogy akadályoztatás esetén az előírt 5 személy megjelenjen a bizottsági ülésen. (*Párhuzamos vallomások.* I. m. 1988.)
- 26 BML-MÁK XXIV. 3/7 i.sz. 34. 1947. május 28.
- 27 BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/138. *A kondorosi Telepítési Bizottság jgykv.* 1947. július 1.(?)
- 28 *Új Otthon* 1948. január 24. Avar József A legkényesebb kérdés: Az áttelepített magyarok és a hazai telepesek viszonya. Vö. Albert Gábor: *Emelt fővel.* Budapest, Szépirodalmi 1983. 220-249.
- 29 Elsősorban Békés megyében (Békéscsaba, Mezőberény, Szarvas, Tótkomlós, Kondoros, Csabacsúd) összesen mintegy 400-420 tanya szabadult fel a szlovák lakosság kitelepülésével (BML-Fh. Ir. XXIV. 201h/140. 141. 142.).
- 30 ÚMKL-MÁK XIX A-15-d/99., illetve ÚMKL-Fh. Ir. XXIV. 201h/138.
- 31 *Új Otthon* 1947. október 11.
- 32 *Viharsarok* 1947. szeptember 14.
- 33 BML-MÁK XXIV.1/2. *Békéscsabai kérelmek.* 1947. június-augusztus.
- 34 „A kitelepülők lakását 45 napig zárom kell, és a bérleményt addig felhasználhatja a MÁK telepítés céljaira. Később, a határidő lejártá után a város lakáshivatalát értesítik az üres lakásról. (BML-MÁK XXIV. 1./2.1244.,1947. augusztus 4. *Toma Ádám, a MÁK 2. sz. kirendeltsége vezetőjének értesítése.*) 72. BML-MÁK XXIV. 1./2. 1947. július 22.; *A prágai egyezménytől a magyarországi kirakodásig.* Hajdú István kormánybiztos beszámolója. 1947. december 25. *Új Otthon.* Az elhelyezés problémái. Uo. 1948. július 31.
- 35 BML-MÁK XXIV. 1./2. 1868-2-K 1947. július 31.
- 36 BML-MÁK XXIV. 1./2. 1888-2-K 1947. szeptember 15.
- 37 *Új Otthon* 1948. augusztus 7.
- 38 Uo. 1948. május 14.
- 39 Uo. 1947. november 1.
- 40 Uo. 1947. december 25.
- 41 Uo. 1947. december 25.
- 42 Uo. 1947. január 24.
- 43 A nyilatkozatot az *Új Otthon* 1947. december 25. számában közölte. (Nincsenek levéltári források az érdekvédelmi szervezetek tevékenységéről.)
- 44 Békéscsabai Róm. Kat. Plébániahivatal 1947/90. (A református egyház hasonló kezdeményezéséről nem találtam hasonló adatokat.)
- 45 *Új Otthon* 1948. február 7.
- 46 *Párhuzamos vallomások.* I. m.
- 47 *Új Otthon* 1948. augusztus 7.
- 48 *Békés Népe* 1988. augusztus 23.
- 49 A 39. számú véghatározatot 1947. június 6. fogadták el, kihirdetésének időpontja ismeretlen. *A magyar-csehszlovák lakosságcsere vonatkozó jogszabályok.* 781.
- 50 BML-MÁK XXIV. 3./7. 87./47. 1947. október 31.
- 51 BML-MÁK XXIV. 1/2. 1294-2-K 1947. augusztus 1. *A MÁK központjának körlevele a kirendeltségekhez.*
- 52 *Párhuzamos vallomások.* I. m. *Új Otthon* 1947. szeptember 20.; 1948. július 24.

The Implementation of Czechoslovak-Hungarian Population Exchange (April 1947 - December 1948)

On April 10, 1947, based on the Czechoslovak-Hungarian population exchange accords of February 27, 1946, the exchange of Hungarian Slovak volunteers and Slovakian Hungarians chosen for repatriation by Czechoslovak committees began. The paper primarily analyzes the problems associated with the allocation of new homes to the repatriated populations. The available homes in Slovak settlements of the Great Hungarian Plain were insufficient in number and often did not satisfy the justifiable minimum demands of Slovakian Hungarians. Due to the unequal conditions of the two minority groups affected by the population exchange, and to the large number of Slovaks who changed their minds about relocation, and the unjustified demands for repatriation by others, as well as to the increasingly obvious differences in financial standing between the two groups the concept of parity became completely illusory by the Spring of 1948 and therefore the Hungarian commissioner responsible for the repatriation suspended the population exchange. The author documents in detail the wealth difference between the two groups, the conflicts and excitement of choosing a new home, and of the first weeks and months of settling down. Many Slovakian Hungarian families finding the housing and land offered unacceptable requested relocation from the Slovakian villages of the Great Hungarian Plain to the German villages of Transdanubia, where they were placed into the houses of deported Germans. Everywhere the repatriation committees attempted to provide the settlers with land and work.

TAKÁCS KATALIN

Kitelepített magyarországi németek Bajorországban

A magyar szakirodalom a második világháborút követően kitelepített magyarországi németek sorsát csak a határátlépésig kíséri figyelemmel. Az 1946-os bajor sajtóban néhány, a beilleszkedés első évével kapcsolatos olyan problémára bukkantam, amelynek révén hű képet alkothatunk a hazájukat elhagyni kényszerült néptömegek integrációjának első fázisáról.

A téma sokrétűségéből adódóan csak áttekintést adhatunk a bajorországi integrálódás fontosabb állomásairól, melyek külön-külön is feldolgozásra érdemes témák lennének.

A második világháború után 20 millió embert telepítettek ki, e 20 millióból 13 millió német volt.¹ Az NSZK 1958-as hivatalos statisztikája szerint a Közép- és Délkelet-Európa területéről kitelepítettek száma a második világháború utolsó évében és a világháború után a következőképpen alakult:

1. tábla

Kelet-Poroszország	1959000
Kelet-Pomeránia	1430000
Kelet-Brandenburg	395000
Szilézia	909000
Baltikum és a Memel-vidék	164484
Danzig	230061
Lengyelország	492237
Magyarország	213000
Csehszlovákia	3000400
Jugoszlávia	297545
Románia	153000
Bulgária	500
Összesen:	9250227 ²

Magyarországon 1945. december 29-én született meg a 12330/1945. M. E. számú, a magyarországi német lakosság németországi áttelepítéséről szóló rendelet.³ Ez a rendelet a kollektív büntetés elítélendő talaján áll, bármennyire is igyekszik a differenciált megítélés látszatát kelteni. Kitelepítésre ítéli a német anyanyelvűeket és a német nemzetiségűeket, azaz minden németet. A rendeletet Gyöngyösi János külügyminiszter fordított eljárásnak minősítette. Korábban ugyanis azt vizsgálták Magyarországon, hogy kit kell kitelepíteni, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) sürgetése miatt azonban lehetlenné vált minden német magatartását külön-külön kivizsgálni. Ezért határozták el minden német kitelepítését, bár az érintetteknek elvben módjuk lett volna igazolni szembenállásukat a fasiszta áramlatokkal, s ezzel mentesülhettek volna a kitelepítés alól. A kitelepítésről szóló rendelet 1946. január 4-én megjelent végrehajtási utasítása minden tiltakozás ellenére érvénybe lépett. A Népjóléti Hivatal (NH) tervezete alapján 449 069 fő kitelepítésével számoltak.⁴ (Ez az adat a mentesítendőket is tartalmazta.) A kitelepítés előkészítéseként gyűjtőtáborokat hoztak létre a 70-90 százalékban németlakta községekben.

2. táblázat

A gyűjtőtáborok helye	A német lakosság	A gyűjtőtáborban
-----------------------	------------------	------------------

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1996. 7. évf. 4.sz.

	aránya (%)	elhelyezettek száma (fő)
I. Budapest környéki		
1. Budaörs	86	
2. Zsámbék	90	
Összesen:		83864
II. Észak-nyugati		
3. Csolnok	70	
4. Mosonszolnok		
Mosonszentjános	70-90	
Mosonszentpéter		
5. Fertőrákos	85	
6. Sopronbánfalva	85	
7. Herend, Városlőd		71-84
8. Lókút	73	
9. Pustavám	83	
10. Etyek	79	
Összesen:		125194
III. Déli		
11. Mágócs,		
Egyházaskozár	70-90	
12. Németbóly		
Babarc	74-90	
13. Hidas,		
Püspöknádasd	90-93	
14. Kőkény, Hárságy	90-92	
15. Kunbaja	85	
16. Vaskút	82	
17. Hajós	80	
Összesen:		138489
18. Mucsi, Tevel	98-99	
19. Dunakömlőd	96	
20 Alsónána, Mórág	98-99	
21. Szulok	78	
Összesen:		88654
IV. Tiszántúli		
22. Almáskamarás	93	
Összesen:		14868
Mindösszesen:		449069

A kitelepítés 1946 januárjában, kegyetlen hidegben kezdődött meg. A kitelepítettek személyenként csupán 20 kilogramm élelmiszert és 80 kilogramm ruhaneműt, valamint a zsebükben elférő értéktárgyaikat vihették magukkal. Bármennyire igyekeztek is a magyar hatóságok eleget tenni a kitelepítési ütemtervnek (1946. június 1-jéig 120 ezer németet telepítettek ki), a SZEB még legalább 130 ezer német eltávolítását tervezte.⁵ 1946 áprilisától-májusától a befogadó nyugati fél részéről kísérletek történtek a kitelepítések ütemének lassítására és a kitelepítendőek számának csökkentésére. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy a kitelepítést a tervezett határidőig (1946 augusztusa) nem lehet végrehajtani. A Németország amerikai megszállási övezetébe folyó kitelepítések 1946 júniusában megszakadtak. A folytatást zömmel technikai és anyagi feltételekhez kötötték, amelyről a magyar és az amerikai kormány megbízottjai 1946 augusztusában állapodtak meg. A 19 pontos megállapodás aláírása után, november 10-től folytatódott a kitelepítések.⁶

1946. szeptember 1 -jéig 136847 német nemzetiségű magyar állampolgár (a tervbe vett 27,4 százaléka) hagyta el az országot. Az év decemberéig számuk mindössze 24789-cel emelkedett, ezzel az amerikai megszállási övezetbe történő kitelepítések lényegében

befejeződtek. A szovjet kormány engedélyével 1947 áprilisától a magyarországi németeket Németország szovjet megszállási övezetébe irányították. Ezzel párhuzamosan megindult a csehszlovák-magyar lakosságcsere is: Az áttelepülő magyaroknak helyet biztosítandó elrendelték a német ajkú lakosság összeköltöztetését. A kitelepítések 1948 szeptemberéig tartottak. A szovjet megszállási zónába 50 ezer ember került, egyes nyugatnémet források 54 ezerről tesznek említést. A magyarországi németiség kitelepítésének ügyét véglegesen a 84/1950.M.T. számú rendelet zárta le. Ennek alapján valamennyi, a németek kitelepítésével kapcsolatos intézkedés 1950. március 20-tól hatályát veszítette.⁷ A magyarországi részadatok összesítése alapján a későbbi NSZK és NDK területére áttelepített németek száma megközelítően 185 ezer. Ezzel szemben Matthias Annabring szerint csak az NSZK területére 178100 személyt telepítettek be, és ehhez hozzászámítja azt az 50 ezer embert, akit az Ungarndeutsche Landsmannschaft a szovjet megszállási övezetbe szállított.⁸ A kitelepítések hivatalos nyugati dokumentációja az alábbi adatokat állapítja meg Németországra nézve⁹:

3. táblázat

	NSZK	NDK	Összesen
Evakuált és menekült	20000	4000	24000
Kitelepített	150000	50000	200000
Összesen	170000	54000	224000
Háborús és háború utáni veszteség			11000
Magyarországi kitelepítettek			235000 (N.o.)
Magyarország háborús és háború utáni német veszteségei			(+15000 Ausztria)

Amint látható, a menekültek és evakuáltak száma - az osztrák területekre telepítetteket is számítva - elérte a 250 ezer főt. Ugyanezzel a számítási módszerrel Johann Weidlein 213196 főt állapít meg.¹⁰ A kitelepítés lelki megrázkódtatása a szülőföldjéhez ragaszkodó és a magyar nemzethez lojális német ajkú honfitársainkat is sújtotta. Ők egyáltalán nem tudták megérteni ezt a sorscsapást, s eltartott néhány évig, míg aléltságukból és letargiájukból felocsúdtak. Még hosszú évekig reménykedtek abban, hogy visszatérhetnek hazájukba. Amikor aztán be kellett látniuk, hogy nem, igyekeztek beilleszkedni az ottani körülmény közé. A Bajorországba kitelepítettek számáról az első összesített információkat egy 1947. február 15-i felmérés adja.¹¹

4. táblázat

Csehszlovákiából	950 076
Magyarországról	47 704
Romániából	28 566
Jugoszláviából	41 353
Ausztriából	27 623
Az Odera/Neisse vonaltól keletre eső német területekről	564 369
Egyéb országokból	57169

A Magyarországról Nyugat-Németországba kitelepített németek számáról és tartományi megoszlásáról az 1950. szeptember 13-i (első háború utáni) népszámlálás ad felvilágosítást:¹²

5. táblázat

Baden-Württemberg	97500
Bajorország (Lindauval)	49300
Hessen	25600
Rajna-vidék-Pfalz	1200
Nyugat-Berlin	200
Alsó-Szászország	1500
Schleswig-Holstein	200
Hamburg	200
Észak-Rajna-Vesztfália	2300
Bréma	100
	178100

Az 1946-os kitelepítések során az alábbi területekről kerültek németek az USA-zónába: „Szinte teljességében kitelepítették a németeket Dél-Magyarország keleti részeiből (Csonka-Bácskából, Arad-Csanád-Torontál és Békés megyéből), Magyarország nyugati határvidékeiről (Moson, Győr, Sopron és Vas megye), a Budai-hegyvidék és a Dunántúl németjeinek többségét, kivéve a vörösvári bányavidéket (Grubengebiet) és a Dunakanyar néhány települését.”¹³

Az 1950-es népszámlálási adatokat a későbbi évekre nézve óvatosan kell kezelni, mivel a más területekről érkező németekkel együtt a Magyarországról származókat is áttelepíthették az arányos lakosságeloszlás érdekében. Az első ilyen akcióra 1949. november 29-én került sor. Ekkor Bajorországból 75 ezer embert költöztettek át Hamburg, Bréma, Észak-Rajna-Vesztfália, Hessen, Rajna-vidék-Pfalz és Baden-Würtemberg tartományokba.¹⁴ 1954-től a szovjet zóna menekültjeit is belevonták az áttelepítési programba.

6. táblázat

A kelet-közép-európai kitelepített németek 1952. évi összeírása

Új lakhely	Magyarország	Jugoszlávia	Románia
Schleswig-Holstein	201	1299	6034
Hamburg	233	400	663
Alsó-Szászország	1535	6803	36563
Észak-Rajna Vesztfália	2326	4142	6468
Bréma	53	101	251
Hessen	25583	10709	6481
Baden-Württemberg	93573	37942	33362
Bajorország	49164	66736	45917
Rajna-vidék-Pfalz	1180	4 669	5218
Baden	869	3161	2662
Würtemberg-Hohenzollern	3100	11532	4977
Az NSZK területén összesen:	177817	147494	148596
Nyugat-Berlin	179	480	909

Amint látható, a magyarországi németek létszáma az 1950., illetve 1952. évi adatok szerint alig változott. A kitelepített magyarországi németek sorsáról részletes feldolgozás nem készült. A határ átlépése után névtelen tagjai lettek annak a tömegnek, amely a háborút követő években Németországba áramlott. Ahogy az Egyesült Államok az általa megszállt zónába érkező német kitelepítettek között nem tett különbséget, úgy a zóna részét képező Bajorország sem különböztette meg sem politikai, sem szociális rendelkezései szintjén az érkezőket, mind elvi, mind gyakorlati síkon egységes tömegként kezelte. Származási

országuktól függetlenül osztoztak abban státusban, amely az idetelepített 47704 magyarországi németnek is osztályrészül jutott. A következőkben a kényszerű honfoglalás első évének (1946) a nehézségeire, problémáira szeretnék rámutatni az adott évi (1946) bajorországi sajtója alapján.

A kitelepítettek befogadásának előkészítése

Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy 1945 után mennyi gondot okozott a menekültek és kitelepítettek beáramlása Bajorországnak éppúgy, mint a maradék Németország többi államának. Bajorországban csaknem 2 millió menekült és kitelepített talált otthonra, köztük 47704 magyarországi német is. A *Süddeutsche Zeitung* december 28-án számolt be a német nemzetiségű lakosság kitelepítéséről rendelkező magyar törvényéről. Kihangsúlyozza, hogy a magyar kormány a német anyanyelvet tekintette mértékadónak. Mintegy 500 ezer magyarországi német nemzetiségű személy kitelepítését prognosztizálja.

Az *Echo* című folyóirat így ír a magyarországi németek kitelepítéséről: „A legkevesebb oka Magyarországnak van a kitelepítésre. A németek többsége 200 évvel ezelőtt vándorolt be ebbe az országba, és szorgalmas munkája révén virágzó kerteket teremtett. Még inkább meglepő, hogy a magyarországi menekültek közt számos olyan gyerek is van; aki vegyes nemzetiségű házasságból származik, és anyanyelve nem német, hanem magyar.”¹⁵

Már a kitelepítéseket megelőzően is menekültek hatalmas tömegei áramlottak be Bajorországba. A potsdami határozat végrehajtása során a háború utáni szorult helyzetben, illetve a menekültek és evakuáltak égető problémái miatt, csak a gondos előkészítés és a körültekintő eljárás kecsegtethetett némi sikerrel: Mindenekelőtt a betelepülőket egyenletesen kellett elosztani a megszállt zónákban. Tájékozódni kellett az eddigi áttelepülésekről és a német területek befogadóképességéről. „Míg ezen jelentések alapján nem hoznak rendszabályokat, a lakosság kitelepítése a már említett három államból (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország) nem lehetséges.”¹⁶ A *Süddeutsche Zeitung* 1945. november 23-i száma 6 millióra becsülte a kitelepítések során „hazatérők” számát. A csehszlovákiai és magyarországi menekültek és kitelepítettek 50 százaléka került volna Bajorországba, 27 százaléka Baden-Württembergbe, és 23 százaléka Nagy-Hessenbe. Az áttelepítést a katonai kormányzat rendelkezése alapján hét hónap alatt kívánták lebonyolítani, a következő ütemterv szerint: decemberben 200 ezer; januárban 100 ezer; februárban 100 ezer; márciusban 200 ezer; áprilisban 400 ezer; májusban 400 ezer; júniusban 400 ezer; júliusban 200 ezer.

Az amerikai zónában egymillió más országból származó német élt, így a lakosság száma a menekültekkel és kitelepítettekkel együtt hárommillióval haladta volna meg az 1939-es lélekszámot.¹⁷ Már 1945 folyamán megtették az előkészületeket az evakuáltak és a háborús menekültek visszatelepítésére, „hogy helyet biztosítsanak az érkező magyarok és csehszlovákok számára”. Az evakuáltak otthontalan tömegeinek hazaszállítása 1946 folyamán végig napirenden volt. Bajorországnak nemcsak saját területének evakuáltjairól, kibombázottjairól kellett gondoskodnia, hanem az egykori birodalomból idemenekített 469 ezer hazai németről is. A sajtó rendszeresen beszámolt a zónák és a szomszédos államok erre vonatkozó megoldási javaslatairól és a hivatalos zónaközi egyezményekről.¹⁸

A tehermentesítés másik eszköze a kivándorlás elősegítése volt. Már 1946 januárjában három magas rangú amerikai hivatalnok érkezett Európába, hogy meggyorsítsa és előkészítse a németországi menekültek Amerikába való áttelepülését. Havonta két hajó indult útra Bremerhaven kikötőjéből New Yorkba.¹⁹ A *Die Neue Zeitung* május 6-i cikkében számol be arról, hogy az ENSZ Menekültügyi Bizottságának londoni konferenciáján a brazil

és a San Domingó-i követek kijelentették, hogy az általuk képviselt országok hajlandók az európai elhurcoltak és kitelepítettek nagyobb tömegeit is befogadni. Elsősorban mezőgazdasági munkásokat várnak. Az United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) korábbi elnöke, Herbert Lehmann felszólította az Egyesült Államokat és minden országot, hogy vizsgálja felül bevándorlási törvényeit, hogy azok revíziója révén segíteni tudjon a 850 ezer hontalan európainak.²⁰

A menekültek, evakuáltak és kitelepítettek problémáját természetesen nem lehetett megoldani az említett próbálkozásokkal. A bajor kormány elsőként még 1945 novemberében megszervezte a menekültügyi közigazgatást, hogy a problémakör egészét szervezett keretekbe foglalja. Az érintettekkel a határátlépéstől a végleges letelepítésig, illetve a munkavállalás megkezdéséig foglalkoztak. A bajor menekültügy igazgatásának vezető tisztségét dr. Wolfgang Jaenicke államtitkár töltötte be. Tevékenysége a környező országok számára is követendő példa lett. 1946. január 10-én a bajor katonai kormányzat parancsára kerületenként fel kellett mérni a menekültek letelepítésének lehetőségeit, hogy a lehető legrövidebb időn belül be lehessen fogadni a kétmillió csehszlovákiai és magyarországi németet. E felmérés eredményei a keleti területek túltelítettségéről tanúskodtak. Ezért telepítési tervezetet készítettek az arányosabb elosztásról. Az 1946. november 6-án keltezett, II/4-296/a számú dokumentum így ír: „Az állambiztos a menekülteket az (akkori) 5 kormányzati kerületbe osztja be, az ezeken belüli bontás az öt kormánybiztos egyéni felelőssége. [...] a további elhelyezést az (akkor 166) városi és területi járásba a helyi viszonyok figyelembevételével az illetékes (helyi) menekültügyi biztos végzi.”²¹

Bajorországban 1945 végére dolgozták ki a letelepítési tervet, amely általános elveket és irányvonalat fogalmazott meg. Az 1946-ra előirányzott kétmillió ember letelepítése Bajorországban nem valósult meg, „csak” 786037-en érkeztek szervezett transzportokban; tőlük függetlenül még 175843 személy jött, köztük olyan elbocsátott katonák is; akiknek lakhelye kitelepítési területté vált. Az 1945 végén nyilvántartásba vett 734021 menekülttel együtt az összlétszám 1947. január 1-jén 1695901.²²

A magyarországi katonák sorsáról így számol be egy szemtanú: „A kitelepítések után a hadifogságból elbocsátott, korábban a német hadseregben szolgálatot teljesítő katonák egyenesen kitelepített rokonaikhoz utazhattak Németországba. A magyar hadseregből - amennyiben a kitelepítések előtt tértek haza - vagy a Szovjetunióba hurcolták kényszermunkára, vagy pedig családjukkal együtt kitelepítették őket. Az orosz hadifogságból Magyarországra érkezett katonák többnyire illegálisan rokonaik után szöktek Németországba. Ha engedélyt kaptak rá, hogy Magyarországon maradjanak és szülőfalujukba visszatérjenek, nem hozhatták haza családtagjaikat, s többnyire a szülői házba sem költözhetek vissza: ott már mások éltek.”²³

A háború után közvetlenül működésbe lépett különböző egyházi segélyszervezetek, missziók a szervezett menekültügyi közigazgatás mellett is folytatták tevékenységüket. Bár a beáramlók tömegeinek ellátására már nem volt elegendő az az improvizatív segítség, amit ők nyújtani tudtak, azonban szociális téren nélkülözhetetlen támaszai maradtak az állami apparátusnak; legelső feladataik egyike a menekülttáborok megszervezése volt. Az erre alkalmas városokat menekültfogadó állomásokká alakították át (Regensburg, Passau, Freilassing, Furth im Walde, Wiesau, BayrischEisenstein, Deggendorf). Ezekben a helységeken 2000-4000 menekültet tudtak fogadni naponta. A barakkok felépítésére külön építőszervezeteket hoztak létre.²⁴ Nézzük meg, milyenek is voltak ezek a táborok, és hogyan folytak a határátlépések, vagy ahogy szaknyelven mondták a „szilipelések”.²⁵

*Furth im Waldé*nek tízvágányos pályaudvara, 40 kisebb-nagyobb barakkja van. Naponta ötször érkezik 1200 menekült (egy főre 2,5 négyzetméter férőhely jut).

A konyha kapacitása 2400 liter; három fürdő-mosdóhelyiségében 80 mosdót és 60 vécét helyeztek el. A betegellátás könnyebbesetekben elsősegélynyújtás, súlyosabb esetekben állandó mentői készenlét (a beteget és egy hozzátartozóját táborban helyezik el, ahonnét 3-4 hét múlva folytathatják útjukat). A tábor 60 ágyas betegbarakkal, gyermekkórházzal és 60 ágyas fertőzőosztállyal (ágynemű csak a kórházi részen van) rendelkezik. Emellett létesítettek csomagmegőrző barakkokat is, ahol csomagjegyeket osztanak (ennek ellenében szállítják a csomagokat továbbutazáskor az állomásra). A célállomást az állambiztos határozza meg. (Telefonon értesíti a határbiztost, az illetékes tartománybiztost és a vasutat. A Hessenbe vagy Baden-Württembergbe tartó vonatokról ugyanígy rendelkeznek az illetékesek). A vonat megérkezése után hangosbemondón keresztül köszöntik az utasokat, és felszólítják őket; hogy sorakozzanak fel a vagonok előtt, míg a Bayerischer Rote Kreuz, Bajor Vöröskereszt (BRK) emberei orvosi vizsgálatra vezetik őket. Ezek után kirakodják a vonatokat, az embereket tetvetlenülítik, orvosi vizsgálat alá vetik, regisztrálják, majd az egészségügyi vizsgálatot igazoló lappal látják el őket. Ezután igénybe vehetik a fürdő- és mosdólétesítményeket, hogy azután folytathassák útjukat. Közben élelmiszer-csomagokat osztanak. Az egész lebonyolításához mintegy 2-2,5 órára volt szükség. Az irányítás végig hangosbemondókon történt.

A határátlépést követően számos olyan probléma merült fel, amelyet jogilag is rendezni kellett: Így született meg még a kitelepítettek áradatának megérkezése előtt, 1945. december 14-én a menekültügyi szükségtörvény, amely felhatalmazta az állambiztost a menekültek helyzetének javítását célzó mindenfajta intézkedés elrendelésére és foganatosítására.²⁶ A szükségtörvényt, amely 1945. december 14-től 1946. július 7-ig lett volna érvényben, július hó folyamán három hónappal meghosszabbították. Ezzel egy időben határoztak arról, hogy a menekültek a helyi lakossággal azonos jogokkal bírjanak köztisztviselőként foglalkoztatásuk, illetve a szabadfoglalkozások engedélyezése során.

1946. április 6-án, a menekültügyi szükségtörvény alapján jelentette meg Jaenicke állambiztos menekültigazolványok kiadásáról szóló rendeletét, amelynek egyrészt az volt az előnye, hogy ennek alapján megállapíthatóvá vált a menekültek és kitelepítettek száma, akikről gondoskodni kellett. Másrészt erre adtak az érintetteknek élelmiszerjegyeket és adózási kedvezményt, állásközvetítés is járt nekik. Emellett a lakcímeik birtokában könnyebbé vált a családok egyesítése. Informálták az olvasóközönséget az igazolvány és az ezzel összefüggésben vezetett kartoték előnyeiről, s arról, hogy mit tartalmaz ez az irat.²⁷

A beáramló tömegek ellátásának megszervezését az is nehezítette, hogy differenciálatlan egységként kezelték őket. Elsősorban nem származási helyük szerint kellett csoportosítani az érkezőket; hanem jövetelük módja szerint. Szükségessé vált az evakuáltak (refugees) és a kitelepítettek (expellees) megkülönböztetése.²⁸ Érdekes a menekültfogalom alkalmazása a szóhasználatban. Sok esetben a fent említett kategóriák szinonimájaként; illetve átfogó gyűjtőfogalomként jelenik meg. (Lásd törvények) Például amikor Franz Josef Strauß arról beszél, hogy a beáramló menekülttömegek a háború utáni első években megoldhatatlannak tűnő terhet és gondot jelentettek. Ebből adódóan az 1946. évi sajtó számtalanszor hangsúlyozza a külföldi segítség, a nemzetközi összefogás szükségességét a menekültek kapcsán felmerülő problémák megoldásához: „A menekültkérdés hosszú távon nemzetközi segítség nélkül nem oldható meg. De Németországnak csak akkor van joga nemzetközi segítséget kérni, ha a menekültek segítségkérése a helyi lakossága körében is meghallgatásra talál.”²⁹

Az SPD lapja nemzetközi segítségkérő felhívást közöl 1946. november 28-i számában; amelyben a világ valamennyi jelentős szocialista pártja, az angol munkáspártok és a nemzetközi szakszervezetek közbenjárását kéri. Ezzel kapcsolatban Hoegner miniszterelnök a következőket nyilatkozta (szavait a *Süddeutsche Zeitung*ból idézzük): „A menekültek; kitelepítettek problémája csak külső, nemzetközi segítséggel oldható meg Bajorország jelenlegi anyagi helyzete miatt.” Nemzetközi támogatáson - fejtette ki Hoegner - élelmiszer-, ruha-, cipő-, gyógyszer- s egyéb szállítmányokat ért. A *Münchener Post* arra is rámutat, hogy a jelen helyzet megköveteli az összes politikai párt légjólisabb együttműködését és az ügy minden pártpolitikai csatározástól való távol tartását.³⁰

Fontos tényező volt a helyi lakosságviszonya a betelepülőkhöz. A sajtó nem kis energiát fektetett abba, hogy a közvéleményt felkészítse a várható problémákra. Az érvelés ideológiai háttérét a közös sors vállalásának erkölcsi szükségszerűsége jelenti: „Elvesztettük a háborút, így sorsközösséget kell vállalnunk. Nem lehet, hogy csak a nép egy része bűnhődjön a múltért.”³¹ A CSU egyik politikusa a müncheni rádióknak adott interjújában kijelentette, hogy a fenti kérdést illetően a bambergi ülés álláspontjára helyezkedik, tehát a német sorsközösség vállalása mellett áll; továbbá a keresztényi és szociális elkötelezettséget emelte ki, amely a párt jellegéből fakad. Az SPD lapja a következő megállapítást teszi: „A kitelepítések a nemzetközi szerződések és a potsdami határozatok alapján folynak, nem egyes népcsoportok ellen irányulnak, hanem ezek olyan háború utáni intézkedések, amelyeknek terheit az egész népnek viselnie kell.”³² A *Münchener Post* arra figyelmeztetett, hogy a szűkös körülmények közepette kell jelentős lakosságnövekedéssel számolni. Továbbá a menekültek beáramlása az egész ország társadalomszerkezetét és az élet minden területét meg fogja változtatni. A változások minden hivatal, közösség, család életében éreztetni fogják hatásukat. A háború következményei egyre jobban érezhetők.³³

A honpolgárrá válás rögös útján

A gondos elkészítés ellenére sem volt a menekültek és kitelepítettek ellátása, illetve beolvasztása a hazai lakosságba zökkenőmentes. A menekültügyi állambiztos teljhatalmú intézkedései a beáramlók tömegeinek szociális problémáin legfeljebb enyhíteni tudtak, megoldást nem hoztak. A sajtó számtalan olyan cikket közölt, amely a helyi lakosság befogadó- és segítőkészségére apellál, de arra is figyelmeztet, hogy a letelepülőknek szerénységet és munkakészséget kell tanúsítaniuk.³⁴ A lakosság és a jövevények közti súrlódások háttérében az állt, hogy a honpolgárok nem voltak igazán tisztában az érkezők helyzetével. Miután tisztázták az alapvető elvi különbséget a kitelepítettek és evakuáltak közt, a sajtó gyakorlati oldalról próbálja megvilágítani az ebből adódó következményeket: „A gyerekek, nők, betegek és öregek hada nemcsak beiramlik, hanem itt is marad. [...] Vagy új honpolgárokká válnak, vagy tartós anyagi és pszichikai problémát jelentenek. Nem lehet, hogy ágyneműnket a molyoknak tartogassuk, miközben házunkban a kitelepítettek a hideg kövön alszanak!”³⁵

A napilapok és folyóiratok szinte minden száma foglalkozik a nincstelenek befogadásának erkölcsi, morális és etikai fontosságával. Hangsúlyozzák, hogy a menekülteknek itt kell újból gyökeret ereszteniük és megbecsüléshez jutniuk. Nem meglepő, hogy a sajtó a döntő többségében katolikus Bajorország lakosságát a felebaráti szeretet és a keresztényi kötelességek gyakorlására buzdítja, illetve próbál lelkiismeretére harci.

„A hontalanokat nem a nélkülözés és a nyomorúságos anyagi helyzet nyomasztja igazán, amelyről tudják, hogy elkerülhetetlen. Sokkal inkább a megértés hiánya, amelyet a lakosság részéről tapasztal, a közöny, amellyel csaknem minden hivatalban találkozik, számos

kerületi tanács és polgármester rövidlátó politikája - amely olcsó népszerűség-hajhászásból próbálja körzetébe a lehető legkevesebb menekültet befogadni - növeli elkeseredésüket.”³⁶

A *Bayerischer Volksfreund*, a kommunisták lapja a jelen kritikája kapcsán így fakad ki:

“Meglepő, hogy ez a főként keresztények lakta ország a gyakorlatban mennyire kevésbé mutat keresztényi magatartást.” A kommunisták szociális agitációja szerint, „ha már híján vannak a keresztényi-felebaráti szeretetnek, akkor legalább legyenek tekintettel az emberi jogokra, kötelességekre, tiszteletre és méltóságra, amelyre előbb-utóbb mindenkinek szüksége lehet”.

A menekültügyi állambiztos, „a modern Sziszüphosz” a hontalanok és nincstelenek szociális helyzetének javítására számos intézkedést fogantatosított. Így például az 1946. február 13-i rendelettel megoldotta a menekültek betegbiztosítását.³⁷ Ellátásuk ügyében számos ülést tartott, amelyen jelen voltak a gazdasági hivatalok (Landeswirtschaftsamt) vezetői, az öt bajor kormányzati körzet kormánybiztosai és a kerületek felelős referensei. Hoegner miniszterelnök 1946 szeptemberében kiadott rendelkezéseiről Jaenicke állambiztos a *Die Neue Zeitung*-nak adott interjújában számol be.³⁸

Számos jótékonyági akciót szerveztek a menekültek megsegítésére: az 1946. december 12-e utáni vasárnapot a menekültek napjává nyilvánították. Valamennyi rendezvény, kiállítás tiszta jövedelmét a menekültek nyomorának enyhítésére fordították. A Landeswirtschaftsamt e napra 50 százalékos áremelést engedélyezett.³⁹ A *Süddeutsche Zeitung* december 10-i száma arról számol be, hogy az amerikai és a brit zóna egyszeri középszegélyt kíván nyújtani a keleti területekről ez évben érkezett kitelepítetteknek - ehhez azonban a katonai kormányzat beleegyezésére volt szükség. A cikk az egységes nyugdíjfolyósítási szabályozással kapcsolatos munkálatokról is beszámol. A külföldről érkezett segélyek közül a lap ugyanezen száma a Nemzetközi Menekültügyi Bizottság december 20-i döntését emeli ki. A bizottság Londonban tartott ülése hárommillió fontot utalt ki az európai hontalanok és menekültek támogatására az elkövetkező hat hónapra.

A legégetőbb problémának a lakáskérdés bizonyult. A határt átlépőket ideiglenesen táborokban szállásolták el, később innen osztották el őket a lakóhelyükül kijelölt községekbe. Ez utóbbi legtöbb esetben kényszerbeköltözéssel volt csak megoldható.

A menekültek és kitelepítettek tábori ellátásának napi költsége 50 pfennig személyenként. A keresettel nem rendelkezők ingyenes ellátásban részesültek. A 600 bajor táborban az állapotok aggodalmat keltőek - írja a *Süddeutsche Zeitung*. Az egészségügyi és morális romlás éppúgy fenyeget, mint a családok széthullásának és az „eltömegesedésnek” a veszélye. Ezért a táborok feloszlását és az emberek közösségbe való beillesztését sürgeti. Az SPD lapja is a tábori élet visszasságairól számol be: „... százezreket, akik eddig is a háború legfőbb terhét viselték, ide-oda tologatnak. Összeterelik és különösen terhes elemeknek tekintik őket. Soraikból próbálják az orosz és a lengyel hadifoglyokat pótolni. [...] Még a halott menekülteket is izolálják: Alsó-Bajorországban külön táborteremtőt kellett létrehozni a más vallású szegény ördögök számára.”⁴⁰ Mindebből nyilvánvaló, hogy a táborok életfeltételei messze elmaradtak még a német lakosság akkori, igen mélyre süllyedt életszínvonalától is. A barakkok egy-egy helyiségében 10-12 vadidegen ember lakik együtt. Kétemeletes ágyak szalmazsákjain alszanak, csak kevesüknek jut ágynemű, legtöbbjüknek meg kell elégednie két pamuttakaróval. Nők, férfiak, gyerekek egyazon szobában. Ezek a körülmények fenyegető morális veszélyt jelentenek a fiatalok számára. Itt a szegényérzet magától kihál. Az emberekre nehezedő gond és szükség feledtetni az ilyen „apróságokat”.

Számos középületet; így iskolákat is, táboroknak rendeztek be. Nem egy esetben hét család (20-21 ember) osztozik egy-egy osztálytermen. Fürdésre négyhetente nyílik lehetőség, a 300 személyes tábornak mindössze egy mosókonyhája van. Sok tábor - főleg

ahol hosszabb ideig tartózkodtak a kitelepítettek-valódi faluvá alakult át, például Moschendorfbán, ahol 100 ezer négyzetméternyi területen 5 ezer személy számára építettek fűthető barakkokat. A menekültek igen gyakran maguk is részt vettek a táborok építésében; illetve irányításában. Csaknem minden táborban volt orvos; gyakran maguk is menekültek. Főként az alultápláltsággal és az ebből eredő betegségekkel kellett megküzdeniük. Jelentős problémát okoztak azonban a tüdőbajosok is (4,5 százalék), valamint a gyerekek, akiknek több mint 25 százaléka volt 3 éven aluli.⁴¹

1945-46 fordulóján politikai viták sora próbálta a kitelepítettek elhelyezését azzal bagatellizálni, hogy majd elfoglalják az evakuáltak helyét. Valójában azonban a keleti területek 734 021 főnyi de jure evakuáltja de facto már kitelepítettnek számított. A belügy- és a munkaügyi miniszter 1946. április 16-i rendelete ehetővé tette az állambiztos számára, hogy lakásokat; lakószobákat foglaljon le a menekültek elszállásolására. (A rendelet 1946. július 9-től szeptember 30-ig volt érvényben.) Jogi alapot a fenti határozathoz az 1945. december 14-i menekültügyi szükség törvény adott.⁴²

Mivel a helyi lakosság számtalan alkalommal ellenállást tanúsított, a menekültügyi állambiztos rendelkezést hozott, mely szerint tízezer márkával vagy öt év szabadságvesztéssel büntethető az a lakástulajdonos, aki megtagadja a menekültek, kitelepítettek vagy evakuáltak befogadását a már lefoglalt szobákba, illetve a lefoglalás előtt vagy után a szolgáltatásokat (fűtés, főzés) lehetetlenné teszi, vagy a szoba berendezési tárgyait elszállítja, esetleg megrongálja. Csak a lakhatósághoz nem feltétlenül szükséges holmikát (emléktárgyakat) lehet eltávolítani. A kormány különböző hitelkezdvényeket is biztosított a menekülteknek, amennyiben saját erőből kívántak építkezni.

A kényszer-beköltöztetések révén a helyiségenkénti laksűrűség 1,2-ről 2-re emelkedett a *Süddeutsche Zeitung* márciusi értesülése szerint. A Belügyminisztérium júniusi menekültügyi referátuma a lakások 37 százalékos túltelítettségéről szól. A lakosság 19,5 százalékát kitevő menekültek elhelyezése egyre nehezebb, egészségügyi problémáik súlyosbodnak. Az 1946. októberi adatok szerint mintegy 750 ezer lakást kellene számukra építeni, s ez a romokban heverő gazdaság mellett szinte lehetetlen. Enyhítené a helyzetet, ha a helyi bizottságok gondoskodnának a lakosság egyenletes elosztásáról, illetve a megrongálódott lakások lakhatóvá tételéről. Azonban ekkor az építőanyag-hiány és az építőmunkások élelmezésének gondjai jelentenének újabb problémát.⁴³ Megoldási lehetőségként számba jöhetett volna a kitelepített parasztek földhöz juttatása (földreform révén) és letelepítése. Bajorországban azonban nem volt hasznosítatlan földterület. A földhöz juttatáshoz a hazai lakosságnak kellett lemondania földje egy részéről. 1946. szeptember 18-án született meg a 48. számú Törvény a telepesföldrök biztosításáról és a földreformról, amelynek első végrehajtási utasításai 1947 februárjában láttak napvilágot.⁴⁴ A reform kimondatlan célja az amerikaiak szemében a nemzetiszocializmus bátyájának számító nagybirtok felszámolása volt. A kimondott cél a kitelepítettek, illetve a hazai nincstelenek földhöz juttatása kisebb telepek és kertgazdaságok létrehozásával. A földreform nem teremtett szabad földeket, hanem lehetővé tette, hogy a bérlők tulajdonossá váljanak. Ekkor kerültek hasznosításra olyan mezőgazdasági földterületek is, amelyek korábban katonai gyakorlóterek, repülőterek vagy más jellegű nemzetiszocialista javak voltak. A földreform által juttatott területek aránya a kitelepítettek származási helyét tekintve így alakult: Délkelet-Európából jöttek 18; szudétánémetek 58; sziléziai és keleti német 18; egyéb 6 százalék. A délkelet-európaiak aránya relatíve azért ilyen magas (bajorországi jelenlétük mindössze 8 százalék), mert a kitelepítettek 55 százaléka volt paraszt.

Másik megoldási lehetőségként az ún. Hausner-terv merült fel. Ennek lényege a tömegtáborok ellátás nélküli lakótáborra alakítása. A pénzreformot követően egyes táborok kezelése a községek, illetve helyi vagyonkezelő intézetek kezébe ment át. Így jöttek létre a szükséges öreg- és gyermekotthonok.

A vázolt nehézségek ellenére elismerésre méltó teljesítmény, hogy az 1,7 millió menekültből és kitelepítettből, akiket a háború végétől 1946 végéig Bajorország befogadott, 1,6 milliót sikerült elszállásolni 1946/47 hideg tele előtt.

Az alapvető fogyasztási cikkek biztosítása, beszerzése sem volt könnyű feladat. A menekültek ellátására számos akcióprogramot szerveztek: 1946 februárjában a ruhaellátási program részeként a katonai készletekből szöveteket és cipőket osztottak, a főzési és fűtési gondok megoldására kályhákat és tűzhelyeket foglaltak le. 1946 karácsonyára egész Bajorországra kiterjedő gyűjtési akciót hirdettek meg. A civil lakosság, a pártok és a különböző segélyszervezetek akciói a menekültek szociális helyzetén javítottak.

Bajorország 1945-1948. április 1. között 518 millió birodalmi márkát költött a menekültekre. Ez az összeg az akkori viszonyok közt igen magas. A külföldi egyházak adományai 1946/47. évben csak 6 millió birodalmi márkát tettek ki. A menekültek ellátásában jelentős szerep hárult a segélyszervezetekre és a jótékonyági egyletekre. A menekültügyi állambiztos szerint a segítségük nélkülözhetetlen a menekültek ellátásában. E szervezetek tevékenykedtek a menekülttáborokban, kórházakban, szülőotthonokban, gyermekotthonokban, a határállomásokon stb.⁴⁶

A szociális intézkedések közül ki kell emelnünk a családegyesítési akciókat. 1946-ban a költözési tilalom megnehezítette a családok újraegyesítését. A CSU lapja rávilágít a családnak mint megtartó erőnek, erkölcsi és nevelési feladatokat ellátó társadalmi egységnek az akkori problémák megoldásában játszott fontos szerepére, és a családok mielőbbi egyesítését sürgeti.⁴⁷

Az egyházak spontán akcióit követően a Länderrat direktórium a tárgyban 1946. december végén a következő döntést hozta: a szétszakított családokat össze kell költöztetni. A házastársak döntsenek az egyesítés helyéről. Lehetővé kell tenni, hogy az egyedülálló nők kiskorú gyermekeikkel és szüleikkel a családfenntartóhoz költözzenek. Az Odera/Neisse vonaltól keletre eső területekről származó, valamint a csehszlovákiai és magyarországi családok egyesítése abban a zónában történjen; melybe az adott család a SZEB telepítési terve alapján tartozik. Az elbocsátott hadifoglyokat az otthonukba telepítsék vissza. Ettől az elvtől eltérni csak a menekültügyi vezetők engedélyével lehet.⁴⁸

Végül, de nem utolsósorban szólnunk kell a katolikus egyház állásfoglalásáról. A sajtó részleteket közöl a főpásztorok leveleiből, amelyek egyrészt a hontalan tömegeket biztosítják együttérzésükről; és lelki vigasztalásukra törekednek („Van még hazátok, amelyet senki nem tud elvenni tőletek: az égi!”), másrészt felszólítják a papokat és lelkészeket, hogy jó példával járjanak elől, tegyenek meg minden tőlük telhetőt, vegyék ki részüket a közös teherből. A jövevényeket az egyházközségek tagjának kell tekinteni. Egy 1946. április 9-i keltezésű főpásztori levél a kitelepítettek bűnösségének kérdését boncolgatja. Az ártatlan gyerekek, csecsemők és aggok példáját felhozva kifakad: ha hibásak is, ez a szörnyű büntetés túlzott és elfogadhatatlan. XII. Pius pápa saját kézzel írt német nyelvű üzenetet küldött a németországi menekültekhez; amelyet a sajtó 1946. szeptember 10-én hozott nyilvánosságra. Az üzenet felszólítja a kitelepítetteket, hogy mostoha életkörülményeik közepette is őrizzék meg az Istenbe vetett hitüket, és Ermland püspökét, Maximilian Kellert bízta meg a menekültek lelki gondozásával.⁴⁹

Gazdasági, politikai és jogi integráció

Az új polgárok zömét a mezőgazdaságban akarták foglalkoztatni. Bajorország egyes területeiről származó jelentések szerint szívesen befogadják őket a mezőgazdasági térségekben. Munkájukat dicsérik. E sajtóhírből azonban nem vonhatunk le messzemenő, általános következtetéseket, mivel a kényszerbetelepítések során nemegyszer éles ellentétek is kialakultak a menekültek és a helyi lakosság közt. Arról nem is beszélve, hogy a menekültek beáramlása a hazai mezőgazdasági munkások helyzetének rosszabbodásához vezetett: számolniuk kellett azzal, hogy helyüket idővel a menekültek veszik át, akik rákényszerülnek, hogy náluk rosszabb feltételek mellett és alacsonyabb bérért végezzék el a munkát.

A sajtó a foglalkoztatottságról és a munkanélküliségről beszámolva kifejti, hogy nehéz a keleti területek mezőgazdaságába munkaerőt közvetíteni, mert a menekülteknek csak 10 százaléka munkaképes, a többi nő, aggastyán és gyermek. A *Die Neue Zeitung* április 12-i cikkében foglalkozik a menekültek munkába állításával. Arra a megállapításra jut, hogy a betelepülők munkaereje nem jelentős. Ezt az állítást látszik alátámasztani a *Heute* április 1-jére keltezett cikke is. Okokként a háborús veszteségeket, a szakmunkások visszatartását az őhazában, illetve a családok szétszakadását sorolja fel.

A lakosság életkor szerinti összetételével foglalkozó szakirodalom megállapítja, hogy a munkaképes férfiak száma jelentősen csökkent. Ez a változás, illetve a nők túlsúlya okozza, hogy Németország- némi túlzással azt mondhatnánk - bár sok szabad munkaerővel rendelkezik, de „rossz helyen”. A demográfiai változásokat úgynevezett korfákkal ábrázolják. A menekültek és a helyi lakosság korfái teljes mértékben fedik egymást. A háború hatása a lakosság összetételére még generációk múlva is meghatározó.⁵⁰

A munkába állítást nemcsak a munkaképes korú férfiak alacsony száma hátráltatta, hanem a bürokrácia is. Tájékozatlanságukból adódóan egyes bajor hivatalok elutasították a menekültek iparendedély-kérelmét, vagy megtagadták alkalmazásukat, mondván, úgyis csak ideiglenesen tartózkodnak a térségben. A miniszterelnök 1946. június 24-i rendelkezése értelmében a menekülteket, kitelepítetteket - nem keverendők össze az evakuáltakkal - közalkalmazottkénti foglalkoztatásnál, szabadfoglalkozás engedélyezésénél, iparendedély kiadásánál egyenjogúnak kell tekinteni a bajor lakossággal.

A jövevények érdekeit képviselő pártok júliusi betiltásáról a *Die Neue Zeitung* augusztus 9-i száma adott hírt. Az intézkedés hivatalos indoklása szerint erre az asszimiláció felgyorsítása érdekében volt szükség, hogy a kitelepítettek, menekültek a helyi politikai erővel működjenek együtt; érdekképviselőtüket a továbbiakban a Menekültek és Kitelepítettek Főbizottsága látta el. (1946. július 11.)⁵¹ A katonai kormányzat a különböző segélyszervezetek feloszlata és a honfitársi egyesületek, menekültpártok betiltása után szükségesnek tartotta, hogy valamennyi bajorországi párt és a menekültek csoportjainak képviselőiből egy bizottság alakuljon. E főbizottság legfőbb feladata a menekültek köreiből érkező jelzések és gondok összegyűjtése, azoknak az illetékes szervek elé tárása és tisztázása volt. Különös figyelmet kellett szentelnie az újpolgárok jogi és tényleges helyzete tisztázásának. További feladata volt felügyelni arra, hogy az új polgárok jogait valamennyi kormányintézkedés és törvény szavatolja. A főbizottság tagjait a szabad választásokig a pártok delegálták, s a kisebb menekültcsoportok, így a balti és délkeleti németek is képviseltették benne magukat. A tagok honfitársaik körében ismert személyiségek voltak, és élvezték azok bizalmát.

A legnagyobb pártok, a CSU és a SPD ötfős kerületi menekültbizottságokat hoztak létre, amelyek a felmerülő helyi problémákkal foglalkoztak, és a vitás ügyekben a főbizottsághoz fordulhattak. A főbizottságot a menekültügyi állambiztos minden fontos kérdéstről

tájékoztatta. A szeparációs kísérleteket próbálták leszerelni. Ezt célozta a katonai kormányzat menekülpártokat és honfitársi szövetségeket betiltó intézkedése is. A kimondott cél a mihamarabbi asszimiláció és a meglévő pártok tömegbázisának kiszélesítése volt. Kimondhatatlanul viszont a társadalmon belüli feszültségektől és a menekültek politikai szervezkedésétől való félelem állt a háttérben, hisz a nincstelen tömegek más kiút, illetve veszténivaló híján forradalmiasodhattak. „Illúzió lenne azt hinni, hogy a német nép egy része elfogadja, hogy csak ő fizessen az egész közösség bűneiért, ráadásul még másodosztályú polgárként is kezeljék.”

A pártok eleinte óvakodtak nyíltan és őszintén fellépni a kitelepítettek érdekében, mivel népszerűségvesztéstől tartottak.

Azt, hogy a pártokat követeléseik és programjaik összeállításában mennyire vezették önös érdekeik és mennyire az őszinte segíteni akarás, ma már igazán nehéz megítélni. Ámde minden bizonnyal nem volt alaptalan az a kijelentés, amelyet a CSU lapja egy menekült szájába adott: „Pártok, amelyeknek nevét eddig nem is hallottam, eddig nem is törődtek velünk, most szavazatainkat kérik. Ha pedig véget érnek a választások, nem kellünk majd a kutyának se.”⁵² A *Die Neue Zeitung* is felfigyelt arra, hogy a pártok „mintha egész más nyelven kérnék a menekültek szavazatait, mint a helyi lakosságot”.⁵³ A menekültügyet mint aktuálpolitikai kérdést a pártok támadófegyverként vetették be egymás ellen a választási hadjárat során.

„Október 7-én a Länderrat menekültügyi bizottsága a pártok és a menekültek szervezeteivel együttműködve kidolgozott egy törvénytervezetet, melyet egy nagy-hesseni képviselő javaslatára levettek a direktórium napirendjéről. Milliók reményei foszlottak szerte. Néhány nappal korábban dr. Wilhelm Hoegner bajor miniszterelnök azt nyilatkozta az SPD országos vezetőségének menekültügyi bizottsága előtt, hogy erélyesen fellép a törvény meghozatala érdekében, szükség esetén pedig a bajor kormány a Länderrat beleegyezése nélkül életbe lépteti azt a maga területén. Ehelyett a bajor kabinet október 10-én, anélkül, hogy a stuttgarti tervezetet érintettekkel megtárgyalta volna, olyan bajor menekültügyi törvényt fogadott el, amely nemcsak a legsürgetőbb követeléseket hagyja figyelmen kívül, hanem még rontott a helyzeten. A törvény megszünteti a menekültek előnyben részesítését a lakásépítkezéseknél; és a szükséges ingatlanok kisajátításáról szóló törvényt is hatályon kívül helyezi. A menekültek érdekeinek védelme - például gazdasági téren - teljesen hiányzik. Mindenekelőtt azonban az új bajor törvény célja az, hogy a menekültáradattal kapcsolatos feladatokat az államigazgatásra hárítsa, s megkérdőjelezze a sok munkával kiépített menekültügyi kormánybiztosi rendszer létét, amelynek a stuttgarti tervezet még fontos feladatokat szánt. Most átmeneti megoldásnak tekintik; amelynek révén a menekültek anyagi szükségleteit minimálisan elfogadható szinten ki lehet elégíteni: Senki nem óhajtja annyira a menekültek kivételezett helyzetének megszűnését, mint ők maguk. A katonai kormányzat is kifejezésre juttatta (tiltó) rendelkezéseivel, hogy mindent, ami a régi és új polgárok közti ellentéteket szítja, veszélyesnek és károsnak talál. Azonban a törvény által hirdetett egyenjogúságnak még hiányoztak az előfeltételei, erről mindenki, aki kapcsolatban állt a menekültekkel, felvilágosíthatta volna a kormányt.”⁵⁴

A törvény azonban a menekültügyi hivatalok és a törvénytervezeten hónapokig dolgozó bajor, baden-württembergi és nagy-hesseni menekültek képviselői nélkül született meg. Nem értesítették őket a változtatásokról, nem kérték a véleményüket. A fejük fölött döntöttek. Mindez akkor történt, mikor a menekültek százezrei embertelen körülmények közt tengődtek a táborokban, és a többi százezrek a legminimálisabb életfeltételek között néztek a nehéz tél elébe.

A kialakult helyzetre a kormánynak is reagálnia kellett. A miniszterelnök, Hoegner válasznyilatkozatát a *Süddeutsche Zeitung* október 18-án közölte: „A bajor minisztertanács legutóbbi ülésén újabb viták után elfogadta a menekültügyi törvényt. A minisztertanács október 10-i ülésének a menekültügyi törvénnyel kapcsolatos tevékenységéről a tények nem teljes ismeretéből és a hiányos információkból sajnálatos félreértések adódtak. Ezért a miniszterelnök kinyilvánítja:

A bajor miniszterelnök az Országok Tanácsának, a Länderratnak az október 7-i ülésén is a menekültügyi törvény azonnali meghozatala érdekében lépett fel. A bajor kormány a törvényegyszerűsítésén dolgozott, és minden részletet a végrehajtási törvény hatáskörébe utalt, hogy az valamennyi ország számára szerződés nélkül elfogadható legyen.

A ruhával, használati és berendezési tárgyval való ellátás terén a menekültek egyenrangúvá váltak az eddig előnyben részesített hazaiakkal. A munkaközvetítés és az alkalmazás során a hivatalokba éppúgy, mint a termelésben a helyi lakossággal azonos jogokkal bírnak. A menekültek ügyeit képviselő tanácsokat városi és országos szinten is megalakítják. A kormány véleménye szerint a menekültügyi állambiztos és a különmegbízottak hivatala csak átmeneti megoldás lehet, mivel a menekültek integrálódását az ilyen hivatalok hosszú távon csak megnehezítenék. A miniszterelnök a menekültkérdés következő években várható jelentősége miatt egy külön minisztérium létrehozását javasolta.⁵⁵

Ezt követően került sor a Länderrat november 5-i ülésére. A hírről a *Die Neue Zeitung* az első oldalon számolt be: „Az USA-zóna országainak tanácsa november 5-én elfogadta a menekültügyi törvényt: Törvény az új német polgárok befogadásáról és beolvasztásáról. A különböző bizottságokban és a händerratban folytatott ismételt tanácskozások után eredeti formájában fogadták el a menekülttörvényt. Eszerint a menekültek a közélet és a magánélet minden szintjén a befogadó területek polgáraival egyenrangúak.”

A teljes USA-zónára érvényes menekülttörvényt Baden-Württembergben február 14-én, Hessenben és Bajorországban 19-én fogadták el. A menekültügyi szükségtörvény, amely de jure 1946. december 31-ig volt érvényben, de facto is hatályát veszítette. A menekülttörvény 1947. július 8-án megjelent végrehajtási utasításával Valamennyi menekült Bajorország teljes értékű és azonos jogú polgára lett.

JEGYZETEK

- 1 Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945-1950*. Budapest 1988. 11.
- 2 Uo. 11-12. A magyarországi adatok a háború alatt elmenekülteket és elesetteket is tartalmazzák.
- 3 *Két év hatályos jogszabályai 1945-1946*. Budapest 1947.
- 4 Ez a szám minden szempontból irreális, Magyarországnak nem lehetett fél milliós német népessége. A legoptimálisabb esetben is csak 370-380 ezer fővel számolhatunk. Vö. Fehér: i. m. 84.
- 5 Fehér István: *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945-1990*. Budapest 1993. 129.
- 6 Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-1950*. Budapest 1988. 99. A feltételeket a magyar kormány, ha akarta, sem tudta volna teljesíteni. A SZEB azt követelte, hogy minden kitelepített 500 márka értékű valutával rendelkezzen.
- 7 *Hatályos jogszabályok gyűjteménye 1945-1982*. Budapest 1982. II. köt. 23.
- 8 Fehér István: *A magyarországi németek ...* 163. Annabring, Matthias: *Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn*. Stuttgart 1954. 60. Ő 12 ezer főben állapítja meg az osztrák területekre telepítettek számát.
- 9 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. II. Bd. Der Schicksal der Deutschen in Ungarn. Düsseldorf 1956. 72.
- 10 Weidlein, Johann: *Schicksalsjahre der Ungarndeutschen*. Würzburg 1957. 61.
- 11 Staat 131.
- 12 Annabring, Matthias: i. m. 60.
- 13 Annabring; Matthias: i. m. 61.

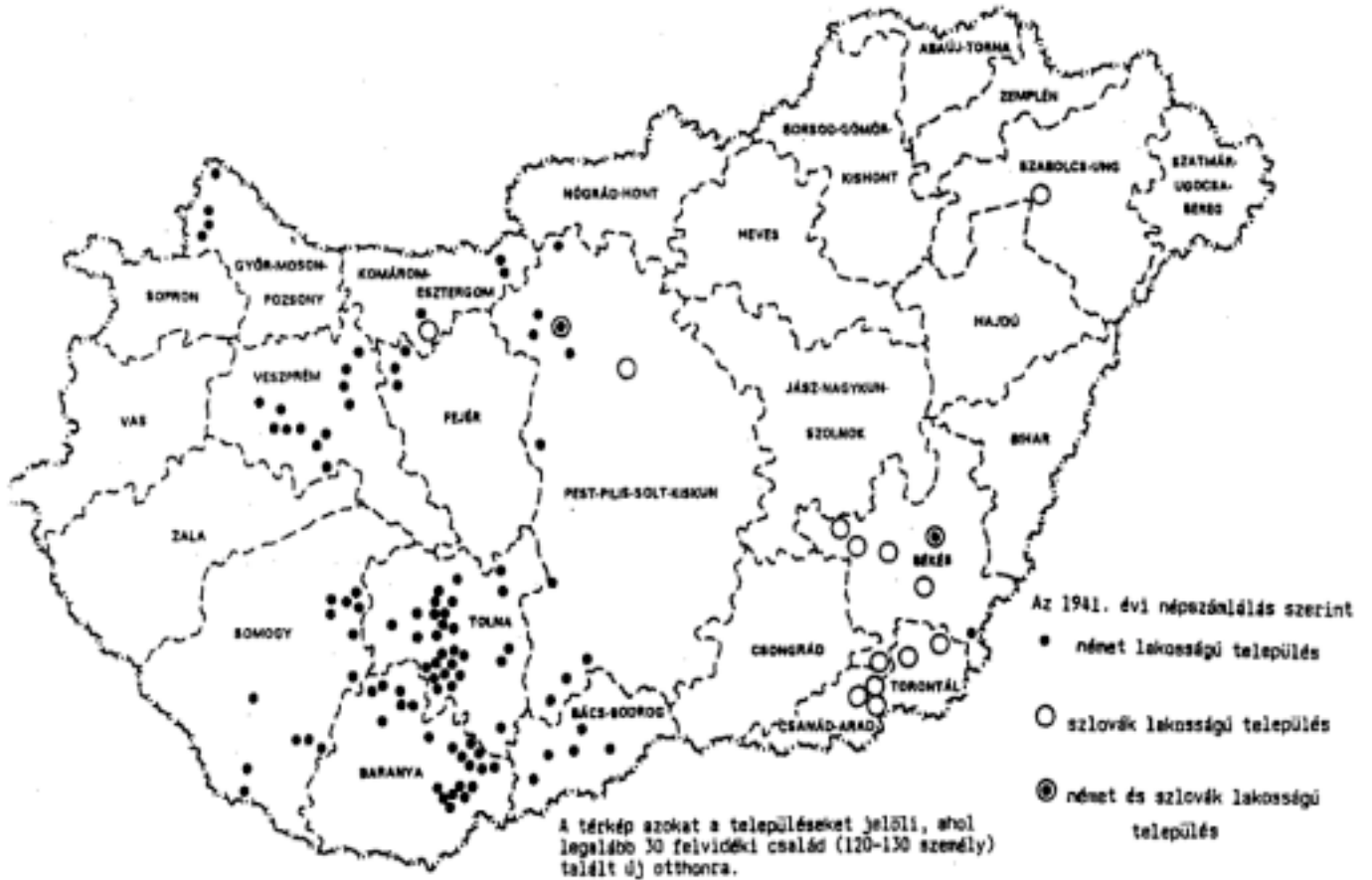
Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1996. 7. évf. 4.sz.

- 14 *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte*, Würzburg 1956. 212.
- 15 *Echo* 1946. 1. 10-12.
- 16 *Heute* 1945. 2. 6.
- 17 *Süddeutsche Zeitung (SZ)* 1945. 13. 2.; 1946. 7. 4.; SZ 1945. 23. sz. 4.
- 18 *Inf.* 1946. 23. 3-4., *Neue Zeitung (NZ)* 1946. 62. 2.; NZ 1946. 21. 3.; SZ 1946. 66. 2.; SZ 1946. 68: 1.; SZ 1946. 59. 3.; SZ 1946. 60. 2.; SZ 1946. 94. 3.
- 19 SZ 1946. 3. 2.
- 20 SZ 1946.82.2. „Németország tér nélküli országgá vált. [...] Jelenleg Németországot egy békés, de szükségszerű invázió fenyegeti. Kénytelen befogadni a korábbi német területekről és a Lengyelországból, Csehszlovákiából, Erdélyből, Magyarországról érkező németeket. Nemcsak átmenetileg kell őket befogadnia, hanem ezeknek az embereknek örökre itt kell helyet biztosítani, hogy új egzisztenciát teremtsenek. Az elvárások és a lehetőség közti mély szakadék egyértelmű. [...] Közben azonban számos ország emberhiánnyal küszködik. Németország partner lehetne e problémák megoldásában. Franciaország tette meg e téren a kezdő lépést: 700 ezer német hadifogolyt ajánlotta fel Franciaországot mint új hazát. Ez azonban eddig csak egy ország.” Ki akarunk törni. *Der Ruf* 1946. 6: 7.
- 21 Kornumpf; Martin: In Bayern angekommen. *Die Eingliederung der Vertriebenen. Zahlen, Daten, Namen.* München 1979. 19.
- 22 Uo. 20-21.
- 23 Bruckner, Franz: *Turwaller (Torbágy) Heimatbuch Geschichte einer Schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland.* Ulm 1984. 157-159.
- 24 NZ 1946. 1. 6.
- 25 NZ 1945. 13. 4. I. m. 23-27.
- 26 Uo. 55.
- 27 NZ 1946. 35. 3.
- 28 Refugees: olyan civilek, akik közvetlenül a hazájukban zajló háborús események következtében 1939. szeptember 1-je után hivatali úton vagy önként hagyták el állandó lakhelyüket. Expellees: olyan személyek, akiket Ausztriából, Csehszlovákiából és más európai államokból telepítettek ki. Lakóhelyük 1945. január 1-je előtt az 1938. március 1-jei határokon kívül volt, és származásuk miatt telepítik ki őket. Külön megemlítendőek az Odera/Neisse vonalától keletre eső területek németjei. (*Union* 1946/2. 4.; SZ 1946. 15. 3.; NZ 1946. 16. 2.; NZ 1946. 21. 3.)
- 29 A Radio München 1946. szeptember 23-i rádióadása alapján: NZ 1946. 77. 5.
- 30 SPD 1946. 24. 4.; SZ 1946. 23. 1.; *Münchenen Post* 1946. 3. 1.
- 31 NZ 1946. 21. 3.; SZ 1946. 73. 2.
- 32 *Union* 1946. 1. 2.; SPD 1946. 19. 3.
- 33 *Münchenen Post* 1946. 3. 1.; *Ende* 1946. 5. 1-2.
- 34 Ennek szellemében jelent meg a *Süddeutsche Zeitung* hasábjain az alábbi kiáltvány: „Segítsetek a kitelepítetteknek! - Kiáltvány Bajorország népéhez - Megkell osztanunk velük házunkat, berendezési tárgyainkat, munkán kit! A hivatalok egyedül nem tudják megoldani a problémákat, mindenkinek segítenie kell! Adjatok szabadon és örömmel! Nem esik majd nehezetekre, ha a helyzetükbe képzelitek magatokat. Bajor Honpolgárok!
Mutassátok meg a népeknek, akik segítenek nekünk, hogy minden nyomor ellenére él bennünk valódi emberi, igaz keresztényi segítőkészség. Adjatok emberséges szállást nekik! Adjatok képességeiknek megfelelő munkát! Adjatok nekik új hazát! Aláírás: Hoegner min. elnök. Hét miniszter, öt párt, a Lutheránus Evakuáltak Egyháztanácsa, az Izraelita Kultúrközösség, a Bajor Parasztszövetség, a bajor szakszervezetek, Caritas, a Belső Misszió országos szövetsége, Bajor Vöröskereszt BRK.” SZ 1946. 94. 3.
- 35 *Neubau* 1946. 1. füzet 121.
- 36 NZ 1946. 1. füzet 5.
- 37 *Bayerischer Volksfreund* 1946. 3. 2.
- 38 Die Information. (Information) Mitteilungen für die Presse. München (1.) 1946. 35. 6. Döntés született pl. a következő ügyekben: 1. Nincs „menekültáru”, csak normál vásárlóknak szánt áru. 2. Minden raktáron lévő árut a menekültek részére kell bocsátani. 3. A gazdasági hivatalok gyorsítsák meg a menekültek ellátását. 4. Minden rászoruló a normál ellátásban részesítsenek. A legfontosabbak: - Az illetékes szervek kötelesek mindent megtenni, Hogy a tél beállta előtt a menekültek lehető legnagyobb részét a táborokból magánházakba tegyék át. - A menekültügyi biztosokat az építőanyag beszerzése során mindenfajta előjog megilleti, ha a menekültek téli szállásának javítási érdekében járnak el. - Minden, csak 15 százalékban sérült szállást azonnal lakhatóvá kell tenni, és menekülteket kell oda elszállásolni. - A lakosságot a menekültek helyzetéről minden lehetséges módon: sajtó, rádió, előadások révén tájékoztatni kell. Különösen a

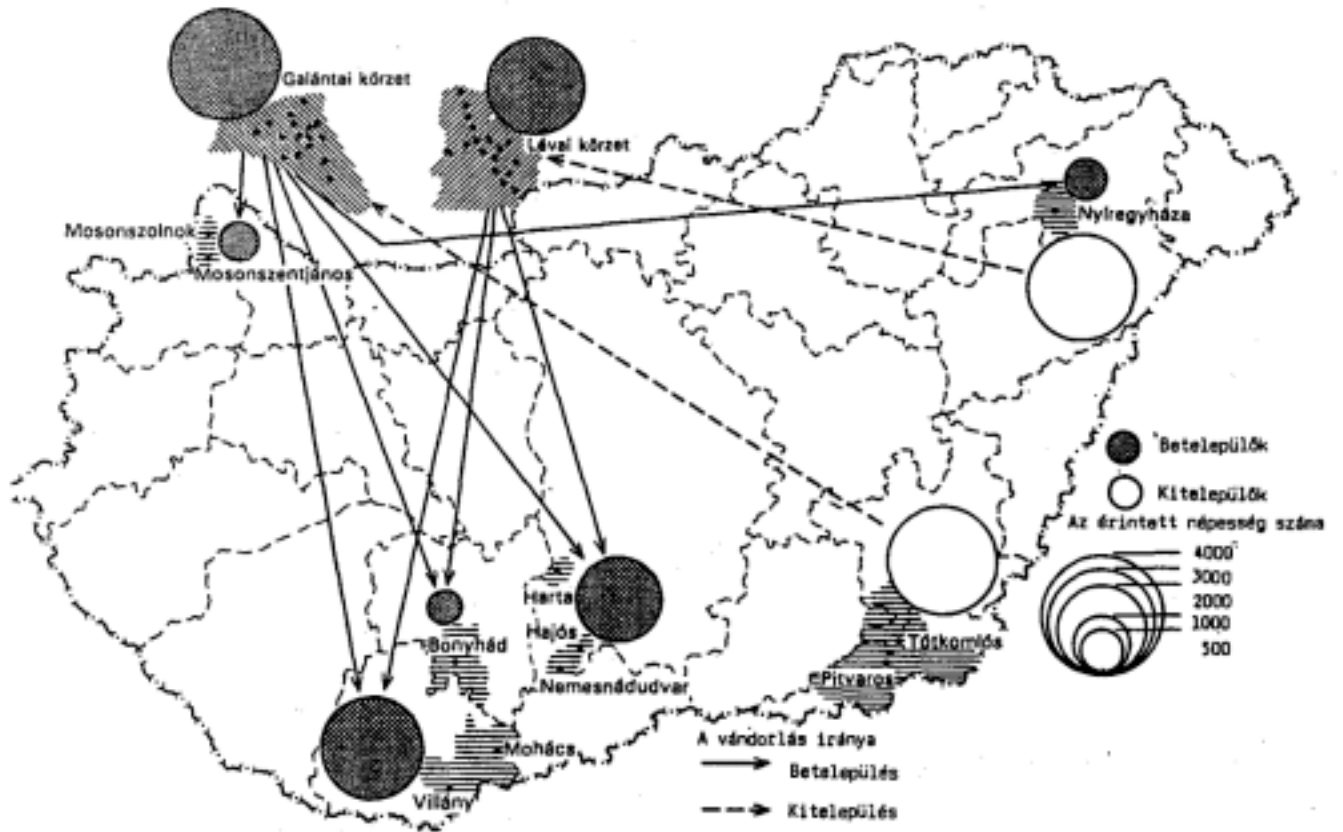
Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1996. 7. évf. 4.sz.

- lelkészeket kell felkérni, hogy a lakosság figyelmét nyomatékosan hívják fel a menekültekkel szembeni keresztényi kötelességükre. - Minden kormányzási körzet pártjai hozzanak létre bizottságokat a rendelkezésre álló lakóhelyiségek felmérésére, [...] hogy az igazságos elosztásról gondoskodni lehessen. *NZ* 1946. 78. 5.
- 39 *SZ* 1946. 105. 2.
- 40 *SPD* 1946. 15. 6.
- 41 *SZ* 1946.48.3.; *SZ* 1946. 61.4.; *SZ* 1946.40.3.; Informationen der Kommunistischen Partei Landesbezirk Bayern. (INF. KP) 1946. 17. 2.; Information 1946. 26. 6.; Rundschau 1946. 5. 73.; Uo. 1946. 1-2. 72.
- 42 Information 1946. 27. 7.; *Ende* 1946. 5. 17-18.; *Neubau* 1946. 2. füzet 127.; *Bayerischer Volksfreund* 1946. 3. 2.; *SZ* 1946. 57. 3.
- 43 Information 1946. 46. 5-6.; *SZ* 1946. 21. 3.; Uo. 1946. 48. 2.; Uo. 1946. 63. 2.
- 44 *BA* 290.; *Mitteilungsblatt der Bayerischen Landessiedlung*. München 1972. 2. 40. Követeléseinben az INF. KP 1946. 15. 3.
- 45 *SZ* 1946. 56. 4.
- 46 Valamennyi szervezet ismertetésétől és tevékenységének részletes bemutatásától el kell tekintetünk; azonban a felsorolás szintjén megemlítjük a jelentősebbeket: Bajor Vöröskereszt, Caritas Szeretetszolgálat, Belső Misszió, evangélikus segélykomiték (például: Hilfskomitee für Evangelische Sudetendeutsche, Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn), Heimatortskartei aus Südost- und Osteuropa, Lelkisegélyszolgálat, Sudetendeutsche Hilfsstelle, Ungarndeutsche Landsmannschaft: *Rundschau* 1946. 1-2. 16.
- 47 *Union* 1946. 12. 4.
- 48 *SZ* 1946. 11. 3. A családegyesítéseknel jelentős segítséget jelentett az ún. „Heimatortskartei”, a menekültek lakóhely szerinti nyilvántartása.
- 49 *Neue* 1946. 64. 5.; *BA* 178.; *SZ* 1946. 73. 2.
- 50 *SZ* 1946. 20. 2.; *Neue* 1946. 29. 1.; *Heute* 1946. 9. 17.; *Rundschau* 1946. 4. 54-55.
- 51 *NZ* 1946. 60. 6.; INF. KP. 1946. 18. 3.
- 52 *NZ* 1946. 67. 5. Néhány folyóirat és napilap - persze különböző indokkal - (*Union* 1946. 1. 2.; *SZ* 1946. 56. 4.; *SZ* 1946. 104. 2.), így az *Ende und Anfang* is amellet érvel, hogy a betelepülőket együtt kell letelepíteni. Sajátos indoklásul kihangsúlyozzák, hogy jobb, ha a jövevényeket külön zárt közösségekbe telepítik saját eljárósággal. Ha azonban az őslakosok német falvaiba telepítik őket, egyenként vagy családonként, az ily módon veszendőbe menő kultúrát nem lehet majd számon kérni a befogadó országtól. *Ende* 5. 1.; *Union* 1946. IT 1.
- 53 *NZ* 1946. 77. 5.
- 54 *NZ* 1946. 83. 5.
- 55 *SZ* 1946. 85. 2.
- 56 *NZ* 1946. 89. 1.

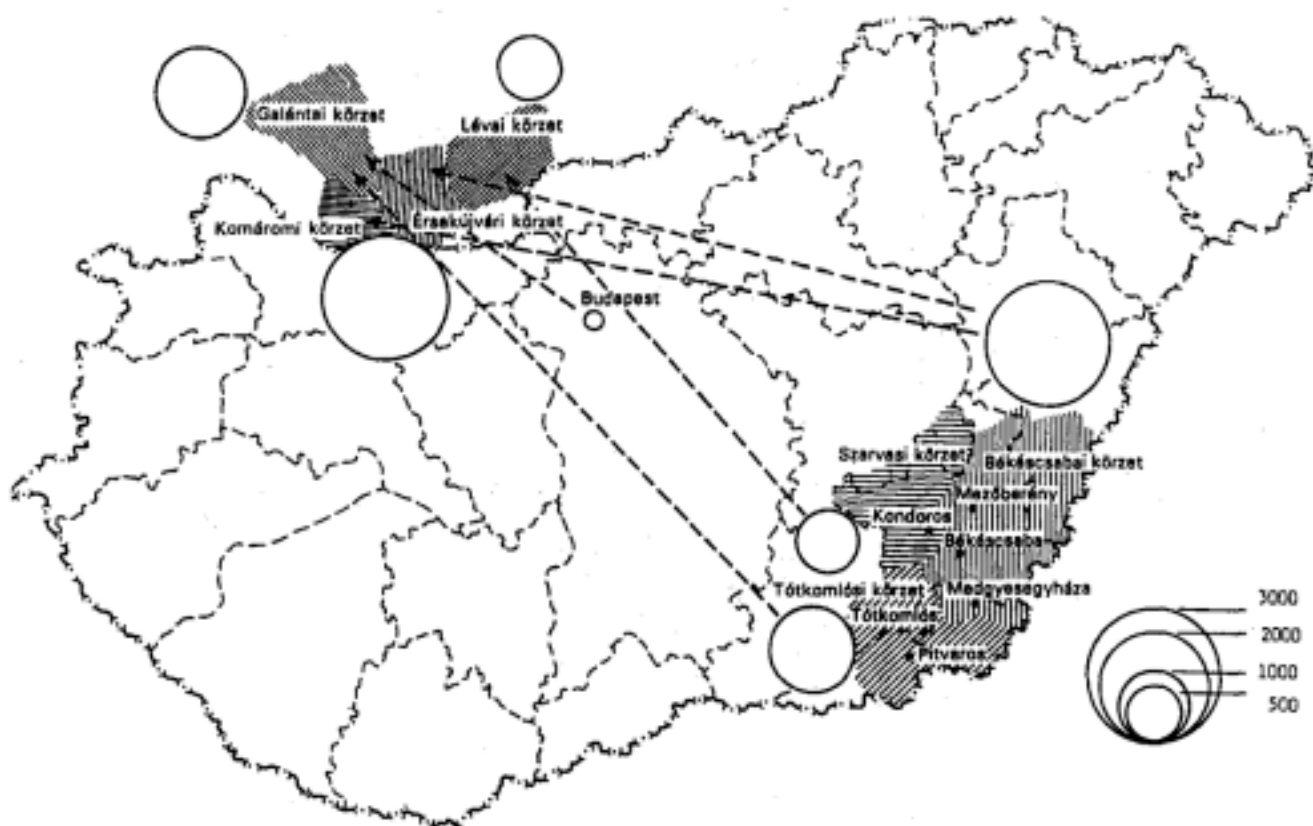
A felvidéki magyarok letelepítése a trianoni országterületen (1947. április–1948. december)

Ki- és betelepülések (1947. április 12.–május 17.)

A magyarországi szlovákok kitelepítése (1947. május 17.–június 18.)

KATALIN TAKÁCS

Hungarian-German Deportees in Bavaria

According to official West German statistics there were 213,000 Hungarian-German deportees among the more than 9 million Eastern European Germans who had either been deported or were seeking refuge in the Western zones following the Second World War. The paper concentrating on Bavaria examines the processes of reception and settling down in Bavaria, organized by contemporary German authorities, political and aid organizations. In addition, it also deals with questions of health and nutrition in connection with the relocation of these populations. The authorities attempted to settle down the Hungarian-Germans arriving to the American zone of occupation as soon as it was possible, but in the wake of the lost war these attempts met with serious obstacles. Based on the contemporary Bavarian press the author examines the conduct of the political parties, the aid they provided and their rivalries in handling the refugee question. The temporary institution of Refugee Commissions was gradually replaced by Refugee Bureaus established by the Bavarian state.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1996. 7. évf. 4.sz.

The civil and military government attempted to forestall all negative discrimination against the refugees. As a result of the refugee legislation enacted on November 5, 1946 in the American Zone and in keeping with its Executive Order the Eastern European deportees and refugees became full-fledged citizens of Bavaria.

SONKOLY GÁBOR - NICOLAS VERDIER

Hogyan gyúrjuk össze a morzsákat? Az angol és a francia társadalomtörténet múltja és új útjai*

Olivier Dumoulin a kortárs nyugat-európai történetírások nemzeti karakterét vizsgáló cikkében a következő megállapításra jut: „A cselekménybe helyezés, a textus és a hipertextus egymáshoz viszonyított helye, a történelemszereplőinek és idejének megfogalmazása többé-kevésbé párhuzamosan fejlődött Franciaországban, Németországban és Angliában.”¹ Cikkünk célja ennek a folyamatnak a vázlatos bemutatása az angol és a francia történetírás elmúlt fél évszázadának vizsgálata alapján, különös tekintettel a társadalomtörténet szerepére. Hipotézisünk szerint a két történetírás az eltérő intézményes keretek (Franciaországban a kutatás és a felsőfokú oktatás erősen centralizált, míg Angliában a kutatás és oktatás intézményeire nem jellemző ilyen szoros hierarchikus kapcsolatrendszer) és a történelem aldiszciplínáinak eltérő jelentősége ellenére összevethető. Angliában a társadalomtörténet viszonylag marginális szerepet játszik² a történeti kutatásban, az állam- vagy politikatörténet a meghatározó, amelyet Franciaországban a jogi fakultásokon művelnek. A két társadalomtörténet-írás egymásra hatása aszimmetrikus: bár az angol társadalomtörténeti kutatások több mint száz éve folynak, a hatvanas évek új társadalomtörténete a francia *Annales*-iskola közvetlen hatására született. Le Roy Ladurie 1966-os „Waterloóból Colytonba”, azaz a nagy történeti eseményektől az átlagember életét vizsgáló kutatások felé fordulást megfogalmazó programját az angol társadalomtörténet mérföldkövének tartják.³ Ugyanakkor a francia társadalomtörténetre igen kevésbé hatottak az angliai kutatások eredményei.

Az utóbbi években mindkét országban számos publikáció jelent meg a társadalomtörténeti paradigma újrafogalmazásának igényével.⁴ Ez a megfigyelés késztetett bennünket arra, hogy közelebbről is szemügyre vegyük a két történetírás által megfogalmazott problémák és javasolt megoldások közös vonásait és eltéréseit. Egy rövid tanulmány keretei természetesen nem teszik lehetővé a számos javaslat és bírálat átfogó vizsgálatát, ezért elemzésünket két, csaknem egy időben megjelenő és azonos szerkezetű, illetve célú kiadvány összevetésével kívánjuk megtenni. Az Adrian Wilson által szerkesztett *Rethinking social history. English society 1570-1920 and its interpretation (A társadalomtörténet újragondolása. Az 1570-1920 közötti angol társadalom és ennek interpretálása)* és a Bernard Lepetit által szerkesztett *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale (A tapasztalás formái. Egy másik társadalomtörténet)* összehasonlítása során röviden szeretnénk bemutatni a két történetírás fontosabb állomásait, majd ismertetni kívánjuk azokat az elméleti és módszertani javaslatokat, melyek elkerülhetetlenül a történelem és a társadalomtudományok kapcsolatának újraértelmezéséhez vezetnek.

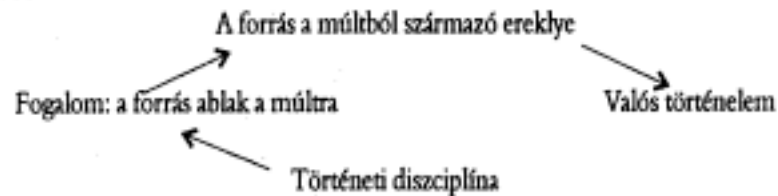
A történettudomány múltjának mai értelmezése?

A francia és az angol szerzők másként viszonyulnak nemzeti történetírásuk múltjához. A *Les formes de l'expérience*-ban a történetírás múltjához való viszony kétféle: egyes szerzők megelégednek az elmúlt fél évszázadra való hivatkozással⁵, mások szükségesnek látják a „nagy ősök” megidézését. Abban azonban mindnyájan egyetértenek, hogy a francia történetírás „közös családfával” bír. Ezzel szemben a *Rethinking social history* elméleti tanulmányaiban az angol historiográfia fagráfszerűen jelenik meg, melyen minden újabb elágazás önállóan fejlődik tovább, anélkül, hogy jelentősebb hatással lenne a többire, azaz

nincs átjárás a különböző történeti aldiszciplínák között. Vita csak akkor alakul ki, ha valamelyik kutató idegen szakterületre téved.

A két történetírás történetében három szakaszt különíthetünk el, melyeket Adrian Wilson - kölcsönzött kifejezéssel - a „történész dilemmájának” nevezett. Szerinte a történész tevékenységének legfontosabb

1. ábra

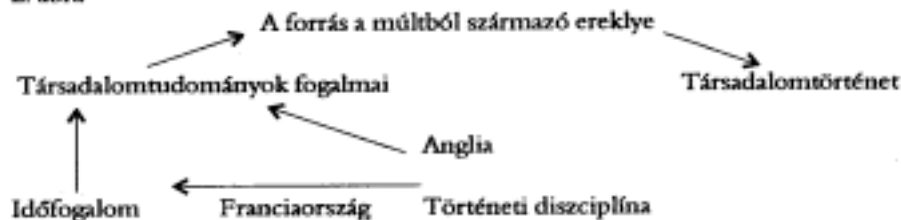

területe a fogalmak (*concept*) és a forrás (*document*)⁶ közötti kapcsolat megteremtése. A 20. századi történetírásban gyakran jelennek meg más diszciplínákból származó fogalmak, ezért a három szakasz elemzése során a változásokat a fogalom és a forrás, valamint a történelem és a társadalomtudományok kapcsolatán át világítjuk meg.

Az első szakasz (1. ábra) a „nagyősök” korszaka. Itt meghatározó az a vélemény, mely szerint a forrás közvetlen kapcsolatot jelent a múlttal. Ekkor születik meg a történeti diszciplína, amely saját maga alkotja meg fogalmait, és ezeket felhasználva tökéletes tudást hoz létre, egyben magának a történettudománynak a létét is igazolja. A történeti diszciplína születése alatt a történészi munka szakmává válását értjük, ami a történeti (szakmai) folyóiratok rendszeres megjelenésében és az egyetemi történeti tanszékek megalakulásában manifesztálódik az 1860-80-as években mind Angliában, mind Franciaországban.⁷ Angliában a hivatásos történetírói tevékenység kialakulása után néhány évtizeddel az addig egyeduralgoló államtörténettel szemben megjelenik a „néptörténet” (people's history), a mai társadalomtörténet őse, és ez az elkülönülés napjainkig fennmarad.⁸

A második szakaszt Franciaországban az *Annales*-iskola megalapításától, a harmincas évek elejétől számíthatjuk (2. ábra). Angliában ezzel

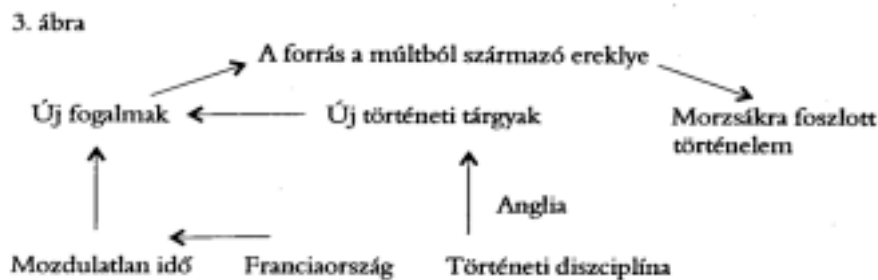
2. ábra

csaknem egy időben jelent meg A. L. Morton műve, a *People's History of England (Az angol nép története)*, mellyel új áramlat, a marxizmus térnyerése kezdődik. A második szakasz jellemzője, hogy a történetírás felhasználja a szociológia és a közgazdaságtan fogalmait. A „néptörténet” hamarosan háttérbe szorul a marxista történetírás mögött, mely lényegében átveszi a társadalomtörténet szerepét.⁹ A két történetírás eltérően viszonyul a társadalomtudományokhoz. Az angol történészek a társadalomtudományok hatása alá kerülnek. Wilson egyenesen tanáriak viszonyként határozza meg a társadalomtudósok és a történészek kapcsolatát.¹⁰ Franciaországban ez a kérdés másképp merült fel, mivel az *Annales*-iskola már az interdiszciplinaritás jegyében fogalmazza meg magát, sőt azzal az igénnyel jön létre, hogy a társadalomtudományokat a történelem uralma alatt egyesítse.

Egyébként annak a tézisnek a megfogalmazása, hogy a történelem a társadalomtudományok királynője, válasz a durkheimi szociológia kihívására. Az *Annales* történelmi időfogalmával járul hozzá a társadalomtudományok közös fogalomkincséhez. „A kronologikus, illetve pozitivista történelmi idő linearitásával szemben az *Annales* első történészei a társadalmi kapcsolat (*lien social*) komplexitását hangsúlyozták, és előtérbe helyezték a hosszú időtartamot (*longue durée*).”¹¹ A kvantitatív módszerek széles körű elterjedése megváltoztatja a történészi gyakorlatot: a történész a forrást adathalmazként értelmezi, melyből hosszú, szeriális számsorok elemzésével nyer információt.

A hatvanas években mindkét országban megjelenik az igény a változásra. Az új történelem („*nouvelle histoire*”, „*new social history*”) programjának megfogalmazását tekintjük a harmadik szakasz kezdetének¹² (3. ábra). A

historiográfiai modell legfontosabb módosulását a diszciplínába való új történelmi tárgyak és témák integrálása jelenti. Az emberi test, az étkezési szokások, a szerelmi élet; a beavatási szertartások, a nyelvhasználat, a képek és mítoszok elemzés tárgyává válnak, és ennek következtében a történész érdeklődési köre határtalanul kitágul.

Angliában az új történelmi témák megjelenésével a nők és a társadalmi nem vizsgálata (*gender history*), valamint nyelvészeti fordulat (*linguistic turn*) jár együtt, mely az egész addigi társadalomtörténet saját szempontú újrajírását igényli. „Az emberi létezés objektív adatainak tanulmányozását egy olyan domináns modellé váló elemzés szorítja ki, mely a világban mozgó emberek jelenlétének szubjektív adatait teszi meg tárgyává.”¹³ Ez az elemzési mód azonban nem jelent visszatérést az egyénhez, mivel az „a szociológiai, közgazdaságtani, antropológiai vagy pszichoanalitikai kutatásokból már több mint egy évszázada ki volt rekesztve, így egy ilyen posztulátum az elemzések körében nem kapott helyet”.¹⁴

A programváltás Franciaországban az időmodell változását eredményezte. A történelem mozdulatlaná vált. Bár a történész lehetőségei jelentősen kiszélesedtek, „a történelem feldarabolódása nem csak előnyökkel járt”.¹⁵ Az új kutatási témák és területek felvonultatása a történelmi diszciplína egyesítésének a szándékából született,¹⁶ ám a mozdulatlan történelem

elvetette a változás, a törésvonalak jelentőségét, a társadalmat szinte mozdulatlan struktúrák egységeként szemlélte. A nyolcvanas évekre mind a francia, mind az angol (társadalom)történet feldarabolódott: a franciák „szétmorzsálódott” (*histoire en miettes*),¹⁷ az angolok „felparcellázott” (*enclosure of social history*)¹⁸ történelemről beszéltek. S ezzel ismét elérkeztünk a húszas évek végének problémájához, amelyet Bloch és Febvre így fogalmazott meg: „A (különböző történeti kutatásokat elválasztó) falak olyan magasak, hogy igen gyakran elzárják előlünk a kilátást.”¹⁹

Ma mindkét történetírás arra keresi a választ, hogy hogyan lehet ezeket a falakat lebontani (4. ábra). A megoldást a pragmatikus történetírók gyakorlatban látják, mely előre meghatározott fogalmi keret nélkül elemzi a forrásokat. Ez a metodológiai megközelítés két problémára is gyógyírul szolgálhat. Az első a diszciplína újraegyesítése a történelem egységes tárgyát (*objet*) jelentő társadalmi kapcsolat (*lien social*) körül. A második a történelem valós integrálása a társadalomtudományokba a történetírók gyakorlat során létrejövő fogalmak, valamint a közös témák és módszerek mentén megfogalmazott interdiszciplinaritás által. Angliában mindez a különböző történeti aldiszciplínák egyesítésével járhat együtt.

Pragmatikus történetírás Franciaországban és Angliában

Bernard Lepetit három pontban foglalja össze programjának elméleti alapját. 1. A történelem tárgya a társadalmi kapcsolat. 2. Több történetírói korszak (*régime d'historicité*)²⁰ létezik. 3. Ezek határozzák meg a történetírói gyakorlatot. Ezzel szemben Adrian Wilson nem kínál elméleti megoldást a „történész dilemmájára”, mivel azt gyakorlati problémaként értelmezi, az angol tanulmánykötet szerzői pedig a történelmi szereplők, illetve a történészek példáin keresztül mutatják be, miben látják a jelen program megvalósíthatóságát szakterületükön. Ezért a továbbiakban a francia történészek javaslatait szeretnénk ismertetni az angol történészeknél megjelenő problémákkal összefüggésben.

A történelem tárgyának újrafogalmazása. A francia tanulmánykötetben kifejtett vélemények szerint a társadalmi kapcsolat a konvenciók megteremtésén, illetve azoknak a társadalmi cselekvés során (*jeu social*) történő alkalmazásán keresztül bontakozik ki. Mindezt a történeti szereplők kompetenciája teszi lehetővé.

A társadalmi kapcsolat nem más, mint a társadalmat összetartó erő. Lepetit ezt a konvenciók gazdaságtanán és az érdekcsoportok (*cité*)²¹ szociológiáján keresztül mutatja be²², míg Wrigthson a maga részéről a társadalmi kapcsolatok (*social relations*) és az ezeket informáló kultúra történetét látja üdvöztetőnek²³; Giddens és Abrams a társadalomban való cselekvés és a társadalmi struktúra időbeli változásai közötti viszony vizsgálatára hívja fel a figyelmet szociológiai műveiben.²⁴ Lepetit Boltanski és Thévenot alapján ennél kidolgozottabb vizsgálati keretet ajánl.²⁵ Eszerint a történelem szereplői (*acteur*) egyszerre több körből nyerik referenciáikat, melyeket újra és újra kontextusba helyeznek. Az így kialakuló közösségi megnyilvánulási formák (normák, értékek, konvenciók vagy akár a szereplők cselekvéseiben való megjelenése pillanatától - társadalmi identitás formájában) behatárolják a lehetőségeket, ugyanakkor a reakciókés vélemények koordinálásának a keretét is képezik. Jellegük természetétől függetlenül erejüket aktualizálásukból nyerik. Ezzel a gondolattal elérkezünk Jacques Revel tanulmányához, melyben a szerző rövid historiográfiai ismertetés segítségével arra hívja fel a figyelmet, hogy ha az intézményeket ismét visszahelyezzük „társadalmi szövetükbe”, azzal sokat nyerhet a történetírás.²⁶

A konvenciók a társadalmi interakció termékei, melyek objektív formában jelennek meg a szereplők számára, egyrészt azért, mert ezek maguk a közösségi megnyilvánulások (*représentations collectives*), másrészt, mert a mindennapok során nyernek formát és irányítják a cselekvéseket, melyek biztosítják az objektivizálást. „A norma fogalma éppúgy,

mint az ebből eredő gyakorlati formák (...) történelmi konstrukciók, melyeknek lehetséges változatait a társadalmi struktúra korábbi viszonyai, illetve az ezeket megszervező és módosító logikák határozzák meg.²⁷ Abban a pillanatban, amikor a konvenciók vita vagy megfontolás tárgyává válnak, azaz objektivitásukat kétségbe vonják, elveszítik konvenció voltukat, többé nem tudnak megfelelni a kételkedés vagy „hitelvesztés” kihívásának. Erre az elméletre megfelelni látszik Schaffer, aki a tudósok felvilágosodás kori szerepét elemezve kiválóan mutatja be, hogy a „babonák” megkérdőjelezése a szereplők által (hitelvesztés) hogyan járt együtt a társadalmi konvenciók megújításával, az új normákba vetett hit kialakulásával. „A régi konvenciók válsága új módokon szervezi meg a társadalmi kapcsolatot.”²⁸

A konvenciók változó hatáskörrel és jelentéssel kerülnek kontextusba a társadalmi cselekvés során. A társadalmi cselekvés színtere egy összetett társadalom, mely számos kisvilágból (vagy érdekcsoportból – *cité*²⁹) áll, és ezek mindegyike saját idővel bír. A csoportok tagjainak - a társadalom szereplőinek - egyszerre „több kisvilágban kell cselekednie”.³⁰ Linda Pollock elemzése a kora újkori angol elit magán- és közszférabeli viselkedéséről is hasonló megközelítést mutat.³¹ A viselkedést meghatározó, illetve legitimáló konvenciók pluralitása állandó igazolást és kompromisszumot igényel, mivel csak így tartható fenn a társadalmi cselekvés zavartalansága. Ezzel a problémával találja magát szemben Simona Cerutti is a 18-19. századi torinói céhekről szóló művében.³² Következtetése szinkronban van Jacques Revel gondolatával, mely szerint „egy csoport megformálása és az ebből következő (időleges) intézményesített formák az eltérő természetű szereplők és kapcsolatok sorsának találkozásából erednek, és ezek a sorsok az intézményes formák keretein belül is fennmaradnak, megőrizve mindazokat a kontextusokat, ahol még jelen vannak”.³³

A társadalmi szereplők tehát szituációba kerülve kompetens módon cselekednek, azaz képesek felismerni a normatív mezők sokaságát, illetve azonosítani azok tartalmát. Cselekvés közben meg tudják állapítani mind a szituáció, mind a többi szereplő jellemzőit, sőt az együttesen jelen lévő szabályrendszerek közötti térben is képesek mozogni. Ezek a szabályok természetesen nem képeznek semmiféle társadalmon kívüli entitást, és követésük sem kötelező.³⁴ A szereplők saját érdekeiknek megfelelően választják ki normarendszerüket, és ezáltal megfogalmazódnak azok az interpretációk, melyek megszervezik a kisvilágokat. „Ugyanabban a történelmi pillanatban máshogy látja a törvényhez való viszonyát a helyi polgár és az idegen, így jogi érvelésük is eltérő. Megértésük tehát többféle kompetenciát igényel.”³⁵ Minden egyes szereplőnek saját kompetenciája van, mely helyzetéből és életpályájából adódik. Hasonló véleményt találunk Linda Pollock vizsgálatában, mely az angol elit különböző kisvilágokban való szereplését és az ehhez szükséges kompetenciákat mutatja be.³⁶ Nem szabad azonban általános relativizmust látnunk az itt ismertetett megközelítésben. Annak a megállapítása a történész feladata, hogy a gyakorlat miben és hogyan alakítja ki a normákat.

Az osztályozás nem jelent feltétlenül egyszerűsítést. A normák, konvenciók és a társadalomban egyszerre jelen levő kisvilágok vizsgálata óhatatlanul felveti a kategorizálás problémáját. Vajon össze lehet-e hasonlítani a csoportok kialakulását egy letűnt társadalomban és a miénkben? Mennyivel egyszerűbb a történész dolga; ha a jelen fogalmaiból kiindulva sorol osztályokba egy letűnt társadalmat anélkül, hogy figyelembe venné a történelmi szereplők tétovázásait saját maguk és kortársaik kategorizálása során? Több francia szerző is megkérdőjelezi az osztályozás klasszikus modelljének fenntarthatóságát. Elvetik a társadalmi kategóriák determinizmusát a késő középkori firenzei mágnások identitása³⁷, az „osztály”, „etnicitás” vagy a „társadalmi nem” fogalmának megjelenése az ipari termelésben, a párizsi *Sentier* negyedben³⁸, vagy a 19-20. századi Franciaország fiatal generációinak pályaválasztása³⁹ elemzése során. Az angol kötetben

szintén találunk példát a múltban használt kategóriák kritikátlan történészi felhasználásának a megkérdőjelezésére.⁴⁰ Philippa Levine arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy a 19. század végi prostitúció kutatásánál nem használhatjuk pusztán az akkori hatalom megközelítésmódját. Az örömlányok közbiztonsági és/vagy egészségügyi problémát jelentettek a hatalom számára, ezért eddig csak a bűnözés- vagy az orvostörténeti kutatásokban jelentek meg a hivatalos iratok leírásain keresztül, melyek nem tükrözik sem a prostituáltak valós helyzetét, sem önképét. Levine véleménye azoknak a feminista történészeknek a társadalomtörténetet illető általános kritikájába illeszkedik, mely szerint a nők szempontjából és a nők szerepét figyelembe véve kell újragondolni a történelmet. A kategóriák meghatározásának és alkalmazásának kritikája tehát mindkét országban az új történeti gondolkodás egyik sarkköve.

Franciaországban a történetírói korszakokat (*régime d'historicité*) érik hasonló típusú támadások. François Hartog szerint a történetírói korszak „az időtapasztalat megkonstruálása a tudósok által, mely egyben saját korunk leírásának és megélésének módjára is visszahat”.⁴¹ Ennek a történeti elemzésben való felhasználásánál figyelembe kell venni a történeti szereplők kompetenciáját (amint azt fentebb már láttuk), valamint az explikatív modellek jellegzetességeit.

A francia történetírás legtöbbet vitatott explikatív modelljei az *Annales* generációi által használt eltérő időmodellek. Jean-Yves Grenier a gazdaságtörténeti időmodellek vizsgálata során két kérdésre helyezi a hangsúlyt.⁴² Az első az idő determinista és stochasztikus felfogása közötti választás. A determinista megközelítés közvetlen kapcsolatot feltételez a mutató értéke és az idő között. Erre példa a változás évszázados, meghatározott tendenciát követő (*tendance séculaire*) időegységként való felfogása. Ezzel szemben a stochasztikus megközelítés a véletlenszerű változások együtthatásából indul ki. Ez az időfelfogás megfelel annak a módszernek, amely a történelmi szereplők cselekvését számos kisvilágban elemzi. Az időegység mint kategória folyamatos reaktualizálásából nyeri erejét. A jövő nem jósolható meg előre. Minden egyes pillanat a társadalom munkájának előre nem prognosztizálható eredménye. Az időfogalom és az időfelfogás az angol történészek körében is problematikussá vált, de a bemutatott kötetben található javaslatok megmaradnak a történelem újraprojektálásának a szintjén; ami pusztán a kutatások időhatárainak megváltoztatását jelenti. Az angolok ebből a szempontból lényegében nem kínálnak elméleti megoldást a „felparcellázott” történetírás egyesítésére. Az Adrian Wilson által szerkesztett kötet címe is a korszakhatárok jelentőségét hangsúlyozza, míg a *Les formes de l'expérience* mind témájukat; mind korszakukat tekintve eltérő tanulmányainak egy kötetbe válogatását közös módszertani megközelítésükkel magyarázza. Az egyetlen angol példa új (stochasztikus) időfelfogás alkalmazására Schaffer tudománytörténeti munkája, amelyben a szerző a felvilágosodás által felvetett racionalitás terjedésének kronologikus és lineáris időfelfogása helyett a plauzibilitás korszakait vizsgáló társadalomtörténetet javasol.⁴³

Grenier tanulmányának második kérdése az elméleti modell megválasztásának hatásaira vonatkozik. Véleménye szerint „a történelem nem tekinthető sem a valóság megkettőződésének, sem pusztán elméleti okfejtésnek, sokkal inkább olyan explikatív megjelenítés, amely modellalkotással jár együtt. (...) A kutatás folyamán jelentkező eredmények megalapozottsága kettős összefüggésből ered, mely kapcsolatot teremt egyrészt a modell episztemológiai pozíciója és a módszertani választás között, másrészt a történelem tárgya megalkotásának jellemzői és e tárgy gyakorlati tevékenység közbeni módosulásai között.”⁴⁴

A történelem lehetséges hasznáról

A nagy paradigmák korszakának végén a társadalomtudományok közötti kölcsönhatás igen nehézkesé vált, ennek ellenére még mindig beszélhetünk a „társadalomtudományok közösségéről”. „Az interdiszciplinaritás, mely magától is működni látszott (...) újra problematikus vált.”⁴⁵ Az interdiszciplinaritás az a „voluntarista jelszó”,⁴⁶ mely mindkét általunk bemutatott kötetben megjelenik. Eddig a kapcsolat aszimmetrikus volt: a társadalomtörténet sokat kapott a társadalomtudományoktól, de csak keveset adott cserébe.⁴⁷ Az egyes társadalomtudományok imperialista szándékai sorra kudarcot vallottak. Amikor világossá vált, hogy az eszperantó csak káros utópia, felmerült egy másként értelmezett interdiszciplinaritás igénye. Az *Annales* egyik 1989-es szerkesztői cikke a következő gondolatot fogalmazza meg: „Az újítások terjedése eltérő képességeket feltételez. Abban a pillanatban, amikor egyesek számára kétségessé válik, hogy a társadalomtudományok képesek leírni a világot, paradox módon arra kényszerülünk, hogy a diszciplínák identitásának erősítése mellett törjünk lándzsát.”⁴⁸ Az interdiszciplinaritás a kölcsönös átvétel és kritika gyakorlatából jön létre a különböző társadalomtudományok paradigmatisus alapokon álló közösségében. Megfogalmazásunk szerint ez nem más, mint hozzájárulás az aktualizált közös kompetencia kidolgozásához a pontosan meghatározott kutatási témákban, melyeken a különböző diszciplínák képviselői eltérő gyakorlati bázisuknak megfelelően dolgoznak.⁴⁹ A francia történészek hozzájárulását az átértelmezett interdiszciplinaritás épületéhez az időfogalom kidolgozása jelentheti...

Az angol történetírás esetében elmondhatjuk, hogy az elméleti megalapozottság hiányát, amelyet Thompson már a hetvenes években felvetett,⁵⁰ nem orvosolja a Wilson által szerkesztett tanulmánykötet. Hiába idézi meg a problémát Wrightson és Curry⁵¹ is, átfogó elméleti keretbe egyikük sem foglalja az angol társadalomtörténet megújítását célzó javaslatait. A Wrightson-féle „párbeszéd a társadalomtudományok között”, éppúgy, mint a Curry által ajánlott „demokratikus (=posztmarxista) társadalomtörténet”, még kidolgozásra vár. A legfontosabb kérdésnek itt az látszik, hogy a társadalomtörténet képes lesz-e végre egyesíteni a történelmi aldiszciplínákat. Ebben a helyzetben az időfogalom kérdése nem alapvető. A történelemben használt fogalmak megújítása ugyanakkor előmozdítója lehet a régóta kívánt egységnek. A Wilson által javasolt hermeneutikai alapokon álló gyakorlati megközelítés olyan fogalmak kidolgozásához vezethet, mely nemcsak a történelem többi ága, hanem a társadalomtudományok szempontjából is hasznos lehet.

Végezetül meg kell említenünk, hogy a társadalomtörténet egyik országban sem számít szigorúan körülhatárolt aldiszciplínának, inkább „a történelmi megismerés egyik koncepciója, mely belépett a társadalomtudományok táborába, és magáévá tette azok elvárásait”.⁵² Így nem meglepő, hogy a társadalomtörténet újragondolásában részt vesznek a gazdaságtörténet, a tudománytörténet, a történelmi demográfia, a kultúrtörténet és más aldiszciplínák szakemberei is. Ez megalapozhatja a történelmi diszciplína megújulását.

JEGYZETEK

* A szerzők köszönetet mondanak Jean Yves Grenier-nek a szöveg figyelmes átolvasásáért és a javasolt tartalmi kiegészítésekért.

1 A mondat franciául így hangzik: „La mise en intrigue, la place relative du texte et de l'hypertexte, le jeu des temps et des personnes semblent peu ou prou avoir évolué en synchronie en France, en Allemagne et en Angleterre”. Dumoulin, Olivier: *Le style national de l'historiographie. Espace Temps* 59-60-61. 1995. 176-183. A mondatban előforduló kifejezések Paul Ricoeur a történelmi megismerést vizsgáló elemzéséből származnak. Ennek összefoglalását lásd: Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. Paris, Seuil 1983-85.

2 Keith Wrightson idézve: „A társadalomtörténet legjobb és legeredetibb munkái kívül rekedtek a történelmi kutatás fő áramán...”, Wrightson, Keith: *The enclosure of English social history. Rethinking social history* 66-67.

3 Wilson, Adrian: Introduction. *Rethinking social history* 3.

- 4 A teljességigénye nélkül a következő műveket említhetjük. Franciaországban : Histoire et sciences sociales. Un tournant critique? *Annales E.S.C.* 1988. március-április; n.2. 291-293.; Tentons l'expérience. *Annales E.S.C.* 1989. november-december, n.6. 1317-1323.; Milo, D.S. & Boureau, A. eds.: *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale.* Les Belles Lettres, collection „Histoire”, Paris 1991.; Lepetit, Bernard -Revel, Jacques: L'expérimentation contre l'arbitraire. *Annales E.S.C.* 1992. január-február, n.1. 261-265.; Passés recomposés, champs et chantiers d'histoire. *Autrement*, série *Mutations*, n. 150-151. 1995. január; Lepetit, Bernard ed.: *Les formes de l'expérience, une autre histoire sociale.* Paris, Albin Michel 1995.; Le temps réfléchi, l'histoire au risque des historiens. *Espace Temps, les Cahiers* 590-61. 1995. Angliában: Cannadine, David: British History: past, present - and future? *Past and Present* CXVI. 1987. 176-179.; Burke, Peter: Ouverture: the New History, its past and its future.; Burke, Peter ed.: *New Perspectives on Historical Writing.* Cambridge, Polity 1991.; Wilson, Adrian: *Rethinking social history. English society 1570-1920 and its interpretation.* Manchester University Press 1993.
- 5 Lepetit, Bernard: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire. *Les formes de l'expérience.* Paris 1995.
- 6 Itt forrás alatt nemcsak írott forrásokat kell értenünk, hanem mindazt, amit a történész „bizonyítékként” felhasznál.
- 7 A *La Revue Historique* 1876-ban, az *English Historical Review* 1886-ban jelent meg először.
- 8 Wilson, Adrian: Critical portrait of social history. *Rethinking social history...* 9-59.
- 9 Wilson, Adrian: i. m. „A marxizmus azóta is a brit történetírás középpontjában áll., 14.
- 10 Wilson, Adrian: i. m. 31.
- 11 Tenton l'expérience. *Annales E.S.C.* 1989. november-december, n.6 . 1317-1323.
- 12 Ed. Le Goff; Jacques; Chartier, Roger & Revel, Jacques: *La nouvelle histoire.* Paris 1978.
- 13 Lepetit, Bernard: *Histoire des pratiques...*
- 14 De Certeau, M.: *L'invention du quotidien, arts de faire.* Paris, Union Générale, Collection 10/18. Általános bevezető.
- 15 Lepetit, Bernard: *Histoire des pratiques...*
- 16 Revel, Jacques: Histoire et sciences sociales une confrontation instable. In: *Passés recomposés, champs et chantiers de l'histoire. Autrement, série Mutations* n. 150-151. 1995. január. 69-81.
- 17 Dosse, F.: L'histoire en miettes. Des „Annales” à la „nouvelle histoire”. *La Découverte* 1987; Bódy Zsombor-Czoch Gábor-Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 1995.4. 131-141.
- 18 Wrigthson, Keith: The enclosure of English social history. *Rethinking social history...*; Cannadine, David: The way we lived then. *Times Literary Supplement* 7-13. 1990. szeptember.
- 19 Tentons l'expérience. *Annales E.S.C.* 1989. november-december.
- 20 A *régime d'historicité* szó szerint a történelmi valóság rezsímjét jelenti, azaz azt, amit egy adott korban a múlttól leírnak és igaznak tartanak a történészek.
- 21 A *cité* kifejezés azt a kisebb (többnyire városi) közösséget jelöli, mely egyfajta kontinuitást jelentett a francia történelemben az ókortól az ancien *régime* végéig. Lepetit itt annak a csoportnak a megnevezésére használja, melyetek tagjait megegyezés (konvenció) köti össze egy közös cél érdekében. *Cité* lehet egy céh, az orvosi kamara, egy munkásszakszervezet, egy kiváltságos város polgársága stb.
- 22 Lepetit, Bernard: Le présent de l'histoire. *Les formes de l'expérience...*
- 23 Wrigthson, Keith: i. m. 69.
- 24 Giddens, Anthony: *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis.* London 1979.; Abrams, Philips: *Historical sociology.* Shepton Mallett 1982.
- 25 Boltanski, L. & Thévenot L.: *De la justification. Les économies de la grandeur.* Paris 1991.
- 26 Revel, Jacques: L'institution et le social. *Les formes de l'expérience ...* 63-84.
- 27 Dewerpe, A.: L'exercice des conventions. Le cas de l'industrie navale française (fin XIXème- début XXème siècles). *Les formes de l'expérience...* 99-126.
- 28 Lepetit, Bernard: Le présent de l'histoire. *Les formes de l'expérience...* 271-298.
- 29 Boltanski & Thévenot: i. m. 34.
- 30 Dodier, N.: Agir dans plusieurs mondes. *Critique* 1991. június-július 427-458.
- 31 Pollock, Linda: Living on the stage of the world: the concept of privacy among the elite of early modern England. *Rethinking social history...* 78-96.
- 32 Cerutti, Simona: *La ville et ses métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin XVIIème-XVIIIème siècles).* Paris 1990.
- 33 Revel, Jacques: L'institution et le social 63-84.
- 34 Cerutti, Simona: Normes et pratiques, ou de la légitimité de leur opposition. *Les formes de l'expérience...* 127-149.
- 35 Cerutti, Simona: uo.
- 36 Pollock, Linda: i. m.

- 37 Klapisch-Zuber, Christine: La construction de l'identité sociale. Les magnats dans la Florence de la fin du Moyen-Âge. *Les formes de l'expérience...* 151-164.
- 38 Green, Nancy L.: Classe et ethnicité, des catégories caduques de l'histoire sociale. *Les formes de l'expérience...* 165-186.
- 39 Gribaudi, Maurizio: Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. *Les formes de l'expérience...* 187-226.
- 40 Levine, Philippa: Rough usage: prostitution, law and social historian. *Rethinking social history...* 266-292.
- 41 Hartog, François: Temps et Histoire. Comment écrire l'histoire de France. *Annales Histoire, Sciences Sociales* 1995. november-décembre, n. 6. 1219-1236.
- 42 Grenier, Jean Yves: Expliquer et comprendre la construction du temps de l'histoire économique. *Les formes de l'expérience...* 227-251.
- 43 Schaffer: *A social history of plausibility...* 129.
- 44 Grenier, Jean-Yves: *Expliquer et comprendre...*
- 45 Revel, Jacques: Histoire et sciences sociales: une confrontation instable. *Passés recomposés, champs et chantiers de l'histoire*. Autrement. Série mutations, n. 150-151. 1995. január 69-81.
- 46 Uo.
- 47 Wilson: *Critical portrait...* 9-58.
- 48 *Tentons l'expérience...* 11.
- 49 Lepetit, Bernard: *Histoire des pratiques...* 5.
- 50 Thompson, Edward P.: *The poverty of theory and other essays*. London 1978.
- 51 Curry, Patrick: Towards a post-Marxist social history: Thompson, Clark and beyond. *Rethinking social history...* 158-201.
- 52 Burguière, André: Le changement social: brève histoire d'un concept. *Les formes de l'expérience...* 253-272.

GÁBOR SONKOLY- NICOLAS VERDIER

How to Knead the Crumbs Together?

The English and the French social history's past and their new initiatives Both English and French social historians complain about the „enclosure of social history” from the late 1980's. Researchers of different subdisciplines do not or simply cannot communicate and they risk to lose the unity of history as a social science. The authors of this article demonstrate how historians see the road leading to this chaotic situation through a comparative analysis of two recently published readers on social history (Bernard Lepetit ed., *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Paris: Albin Michel, 1995 and Adrian Wilson ed., *Rethinking social history. English society 1570-1920 and its interpretation*, Manchester University Press, 1993). Solutions offered by the historians focus on the historian's practice and on the relation of history to other social sciences. Historical analysis should be based on a hermeneutic interpretation of the sources and the opinion of social actors (*acteur social*) should enter it too. The new concept of periodization as well as the „concept-criticism” could integrate (social) history to the social sciences as an independent, re-united and equal discipline.

KEMÉNYFI RÓBERT

Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában

Az 1980-as évek végén, 90-es évek elején egy régi-új kutatási területtel, szakiránnyal bővült az addig szinte csak a gazdaság térjelenségeit vizsgáló és napjainkban újjáéledő hazai társadalomföldrajz. Ez a tudományág az *etnikai földrajz*, amely fokozatosan felzárkózik a társadalomföldrajz más szakterületei mellé. Az újnak nevezhető földrajzi ág megnevezéseként itt alkalmazott etnikai földrajzhoz tartozó szórványos kutatásokat a második világháborút követő időszakban (főként kényes voltuk miatt) hazánkban a népességföldrajzhoz sorolták, ám a legfrissebb munkák ennek a terminusnak a bevezetésével kimondottan a *nemzetiségi térfolyamatok, etnikai térszerkezetek, nemzetiségi statisztikai idősorok* vizsgálatát, elemzését igyekeznek hangsúlyozni.¹

Mint jeleztem, egyrészt egy régi kutatási irányról van szó, amelynek virágkora Közép-Európában századunk első felére, főként a két világháború közötti időre tehető. Másrészt pedig egy új (inkább megújuló) tértudományt is jelöl az etnikai földrajz kifejezés, mivel új módszerekkel a mai etnikai térszerkezeti képek fejlődésének, kialakulásának kérdéseire keresi a választ, és az alap kutatások mellett igyekszik akár aktuálpolitikai döntésekhez is megfelelő háttéranyagot biztosítani.

Jó példa erre a volt Jugoszlávia szétesett etnikai képe. Jugoszlávia szétdarabolásában döntő jelentősége volt (és van ma is) annak a helyzetbe beletörődő és nem megoldásra törekvő nemzetközi magatartásnak, amely megpróbálkozott a lehetetlennel: pengeéles etnikai határok mentén megszervezni az új és nemzetiségileg homogén államalakulatokat. Viszont éppen ennek égése alatt indult meg az eufemisztikus etnikai tisztogatás kifejezés mögé bújtatott népiirtás is.) Az új országok megalakítását tisztázó béketárgyalásokon döntő szerephez jutottak az etnikai térképek.² Hasonló szerepet kap az etnikai tértudomány például közigazgatási változások alátámasztásánál is. A Szlovákia új közigazgatási felosztásához és végül kormányrendelettel megalkotott járashatáraihoz kapcsolódó vitát éppen az etnikai térstruktúrák (tudatos?) figyelmen kívül hagyása gerjesztette. Fontos kiegészítő kartográfiai készülhetnek az etnikai földrajz keretében Közép-Európa tarka nemzetiségi viszonyai között a politikai és a hazánkban szintén újdonságnak számító választási földrajz számára is.³

A fentiekben bemutatott helyzet; azaz az etnikai térszerkezeti vizsgálatok felhasználhatósága a politikai döntések előkészítésében okozta, hogy nehezen talált magára ez a tudományág a második világháborút követően Közép-Európában. Mint azt Roland Vogelsang német társadalomföldrajz-kutató egy tanulmányában századunk első felének etnikai (kisebbségi) kutatásairól kifejti: azok a társadalomtudományok, melyek többek között a nemzetiségi (etnikai) kérdéssel is foglalkoztak, olyan keserű tapasztalatokat (bittere Erfahrungen) szereztek, hogy a második világháborút követő évtizedben több tudományágot (néprajz, földrajz, történelem) átívelő interdiszciplináris kisebbségi tanulmányok nem is születtek.⁴

A Közép-Európa geográfiájának kutatásait meghatározó, német nyelvterületre vonatkozó etnikai tértudomány több szálon szerezte említett keserű tapasztalatait. A század elejétől megjelentek azok a geo- és etnopolitikai területi teóriák, amelyeket egyrészt a politika a saját körükből kiszakítva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták eleve úgy meg vagy át elméleteiket, hogy azok politikai törekvések valamilyen tudományos ideológiai keretűl szolgálhassanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai *nemzetiségi* törekvések geográfiai alátámasztást is kaptak tehát, amely mint ideológiai pillér, Otto Maull megfogalmazásában, a nemzetiszocialista uralom alatt teljesedett ki, majd vált

hírhedté, és végül a Vér (Nép) és Föld (Blut und Boden) elméletében (ennek többek között része: az-államnak kötelessége idegen országokban élő népcsoportját saját, *területileg* is [!] elidegeníthetetlen részének tekinteni) csúcsosodott ki.⁵

Századunk első felében a közép-európai *néprajztudomány* területén szintén német hatásra - megjelent egy sajátos, etnikai térstruktúrákat, kartográfiákat is elemző, használó nemzetiségkutatói irányzat, amely 1930-ban Gustav Jungbauer tanulmányával indult, és Walter Kuhn munkájával teljességedt ki.⁶ A mesterségesen megalkotott *ügynevezett nyelvszigetkutatás* (Sprachinselforschung), *nyelvszigetnéprajz* (Sprachinselvolkskunde) az etnikai térképek felhasználása mellett más területeken is kapcsolódott a geográfiához (mint például nemzetiségi statisztikák elemzése, a településkép felrajzolása, a természeti, társadalmi környezet felvázolása), és így komplex - ma úgy mondanánk - *interdiszciplináris* kutatási irányt jelentett.

Ez a néprajzi ág az anyaországon kívüli német kisebbség vizsgálatát tekintette céljának. Fő kérdésfeltevése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, *amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat identitásuk megőrzésében*. E kérdés megválaszolása programot adott a nyelvszigetek kutatóinak is. A legfőbb feladat tehát a megtartó erő kimutatása volt, amihez a megőrizendő németiség területi elhelyezkedésének feltérképezésével az etnikai térképezés és a nemzetiségi tértudomány adta meg a vizsgálati kereteket.⁷

A fő vizsgálati terepet a Kelet- és Dél-Európában szórványban élő németek kultúrája jelentette. Az Európa ezen részein élő németiségnél a nyelvszigetkutatások fő törekvése arra irányult, hogy különválassa a népi tudásból azt a részt, amelyet az őshazából hoztak magukkal (Altgut), attól, amit már az új országban alakítottak ki, vagy a felsőbb társadalmi rétegektől vettek át, és megkülönböztesse azoktól, amelyek más német nyelvszigetektől, de legfőképpen az idegen etnikai környezettől sajátítottak el (Neugut). Legfőbb törekvése tehát az volt, hogy rekonstruálja, bemutassa a tiszta, ősi, német népi kultúrát és életet; és hogy felvázolja azokat a német etnikai szigeteket, amelyek az idegen nemzetiségű tengerekben⁸ zárt, jól körülhatárolható egységben megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanemzetétől, annak szerves részét képezi. Még inkább félrecsúszott a harmincas évek végén a német nemzetiségek vizsgálata, amikor a zártság, elszigeteltség kívül azt igyekezett bizonyítani, hogy a környezetétől *eltérő* (magasabb) *minőségű* kultúra segítette identitásuk megőrzésében az anyaországon kívül élő németeket.⁹

A nyelvszigetkutatások tudománytörténeti helyét azért kellett röviden felvázolni, mert egyrészt a második világháború utáni német nemzetiségi néprajzi vizsgálatokat több évtizedre visszavetették, másrészt a hasonlóan komplex, több tudományágat felölelő hazai etnikai vizsgálatokra is hatással voltak.¹⁰ A honi tudományos életben is szerephez jutott a század első felében egy, a némethez hasonló tudományos földrajzi irány, melyet emberföldrajznak neveztek, s amely sok vonatkozásában kapcsolatban állt a néprajztudománnyal.

Az emberföldrajz és a néprajz kapcsolatáról, a két tudományág hasonló jellegű kutatásainak bemutatásáról tudománytörténeti áttekintések is születtek.¹¹ A század első felének településkutatói közül Györffy Istvánt és Fodor Ferencet szeretném kiemelni. Az előbbi a Fekete-Körös völgyéről írt, településföldrajzi munkának tekintett művével mutat kiemelkedő példát a vegyes etnikumú községek emberföldrajzi, etnikai vizsgálataira (etnikai települtségi szerkezet, településtörténet, nemzetiségi megoszlás stb.); munkáját a néprajztudomány is - Fodor Ferenc Tenkéről és Belfényerről írott könyvéhez hasonlóan - alapvető értéknek és bázisának tekinti.¹²

Az első világháborút lezáró békeszerződés még csak megközelítőleg sem volt tekintettel az etnikai határokra, ezért az országhatáron kívül rekedt magyarság vizsgálata új feladatokat jelentett az emberföldrajzi és néprajzi kutatások számára. Az etnikai tömbtől leszakadó nyelvszigetek nemzetiségi kutatásában a két világháború között sajátos irányt jelentett a

Teleki Pál által 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézet, amely óriási szerepet vállalt az etnikai térképezés módszereinek kidolgozásában, finomításában (több, később híressé vált etnikai térképszerkesztési metódust fejlesztettek ki ebben az intézetben) és az elért eredmények (főként a magyar nyelvszigetek) bemutatásában.¹³

A legkülönbözőbb statisztikák feldolgozásából összeállított térképek elsősorban a politikai döntések, revíziós törekvések alátámasztására szolgáltak, azt is nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy ennek ellenére igyekeztek torzításmentesen a lehető legpontosabb nemzetiségi megoszlási adatokat- a községek szintjén is - figyelembe venni és megjeleníteni, ezért még ma is hiteles forrásként használhatják az ekkor készült térképeket a magyar kisebbséggel foglalkozó tudományok, így a néprajz is.

Magának a *nyelvsziget* terminusnak a hazai használatát azonban *fenntartásokkal kell kezelnünk*. Igaz ugyan, hogy a magyar nemzetiségi szórványokat bemutató térképeket nagy tudományos pontossággal szerkesztették meg, és sikerült az ideológiai felhangokat elkerülni, valamint a szélsőséges német geopolitikától is elhatárolódni, mindennek eredményeként nem tapad Magyarországon - a némettel ellentétben - a nyelvsziget fogalmához és jelentéséhez rossz ízű, kellemetlen szemlélet, ám a fogalom hazai tisztaságát annak is köszönheti, hogy nem történt meg a honi szakirodalomban ennek a német nyelvből tükörfordított és átvett kifejezésnek - melyhez a szülőhazájában egy egész, de torz eszmerendszer kötődik - a valós értelmezése. Noha ez elmaradt, mégsem szerencsés - ideszámítva tartalmi (kulturális sziget) tarthatatlanságát is- a fogalom napjainkban is megfigyelhető itthoni alkalmazása. Az 1945 utáni, rossz emléké nemzetiségi kutatások, másrészt a kifejezés jelentésének értelmetlensége miatt (hogyan lehetne például a falvakban is széles körben elterjedt rádió, televízió korában mindentől elzárt nyelvszigetről beszélni?) Közép-Európa német nyelvterületeinek kutatói már nem használják a nyelvsziget terminust. S noha egy-két munkában még fel-felbukkan e kifejezés és szemlélet a második világháborút követően is, de új tartalmi vonal, új vizsgálati szempont is megjelenik.¹⁴ A hangsúly a néprajzi vizsgálatokból addig teljesen hiányzó *etnikumközi szociális kapcsolatok* elemzésére helyeződik át, hogy ebből a szemszögből közelítsék meg a saját és az idegen etnikum viszonyát.

Különösen érdekes feladat, ezeknek a kapcsolatoknak a feltárása *multiethnikus településeken*, ahol a mindennapi együttélés szintjén lehet megfigyelni és elemezni a más nyelvű, kultúrájú közösségek egymáshoz való szociális (család, iskola, egyház, szabadidő) viszonyát. A Schenk-Weber-Kellermann szerzőpáros egy vegyes etnikumú (román-szerb-német) bánáti községben végzett kutatásokat. A munka eredményeként létrejött kötet a statikus nyelvszigetkutatási modell nemcsak elméleti, hanem kimagasló gyakorlati kritikáját is nyújtja. A mű mintegy ellehetetleníti a továbbiakban az itt is már csak idézőjelben használt nyelvszigetnéprajz tartalmát és az abból született nemzeti kisebbségi kliséket (például a sajátnak, ősinek, tisztának mindenáron való megőrzése).¹⁵

A hazai néprajzi, szociográfiai szemlélettől is átitatott emberföldrajzi irányzat, amelyből mára az erős etnikai földrajz kinőhetett volna, az ötvenes években - hasonlóan a német keserű tapasztalatokat szerzett eufemisztikus kifejezéshez - elhalt, és a létrejövő kétpólusú (természeti és gazdasági) geográfiában nem találkozni ilyen irányú, nemzetiségekkel, etnikumokkal foglalkozó művekkel. A század első felében az emberföldrajzi, etnikai cikkektől hemzsegő *Földrajzi Közleményekben* a hangsúly a gazdasági, legnagyobb mértékben a természetföldrajzi cikkekre tolódott át. Ilyen tudományos légkörben és előzmények után robbant Mendöl Tibor 1963-ban megjelent *Településföldrajz* című könyve, amely szemléletével ismét a komplex vizsgálatokra (emberföldrajz) irányítja a földrajztudomány művelőinek figyelmét, és éppen a települések széles körű kulturális vizsgálata miatt a néprajzkutatók is nagy haszonnal forgatják mind a mai napig. Hasonló szemléletű, de etnikai kérdésekkel foglalkozó geográfiai munkák azonban a nyolcvanas évek második feléig nem születtek, és a kisebbségi kutatások égető hiánya azt eredményezte, hogy

az ilyen jellegű vizsgálódások fokozatosan átcúsztak a néprajz területére, és az etnográfusok igyekeztek néprajzi tárgyú műveikben nemzetiségi térképek, etnikai statisztikák közlésével pótolni a hiányzó publikációkat.¹⁶

A nyolcvanas években Kocsis Károly hívja fel a figyelmet a földrajz- tudománynak erre a hiányosságára, és vegyes etnikumú területeken végzett precíz kutatómunkájával ismét módszertani mintát ad az etnikai kérdések korszerű geográfiai vizsgálataihoz. A határainkon kívüli magyarságról *nemzetiségi-térszerkezeti* dolgozatokat, kartográfiákat, pontos statisztikai elemzéseket közöl Sebők László is.¹⁷ Az itt említett nagyobb térségek etnikai szempontú geográfiai feltárása mellett a *néprajzi* vizsgálatok területén Györffy István nyomán - *települési szinten* is feléledt a nemzetiségi térszerkezetek vizsgálata.¹⁸ A községi vizsgálatok a következő alapkérdéseket vetik fel: *Milyen a multietnikus települések etnikai térszerkezete? Az etnikumok között feltárható szociális és egyéb kapcsolatok ellenére van-e a településen nemzetiségi területi elkülönülés? Ha van, milyen okokra vezethető vissza? Konkrét tereptapasztalataink például azt mutatják, hogy van a településeken területi elkülönülés a nemzetiségek között. Ilyen település, többek között, a román-magyar lakosságú Várasfenes (Finis) és Bihardiószeg (Diosig); a német-román Kistalmács (Thalheim) Erdélyben, valamint vizsgálataink alapján az 1960-as évek kezdetéig ilyen településnek számított a szlovák-magyar Szkáros (Szkeresovo) is Szlovákiában.¹⁹ A fenti kérdések települési szintű, árnyalt megválaszolásához azonban mind az etnikai földrajz, mind a néprajz módszertani készletére szükség van.*

Az első lépés a település (esetleg régió) történetének feltárása. Figyelemmel kell kísérni a terepen, a levéltárakban, a népszámlálások adatainak segítségével az együtt élő etnikumok demográfiai és betelepülési történetét. Feltérképezendők: a község általános és etnikai térszerkezete, természeti környezete, gazdálkodása, közigazgatási változásai, az iskoláztatás és a családok térbeli elhelyezkedése (hol, hogyan, milyen egységekben élnek, vannak-e nagy, több utcát lakó nemzetségek).

A fentiekből kiderül, hogy ezek a kutatások, amelyekkel tehát arra keresünk választ, hogy területileg miért zárja el ennyire két nemzetiség egymás elől mindennapi lakókörzetét, az etnikum (ember) és a tér kapcsolatára, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kultúra *külső megjelenési rendjére* kérdeznek rá. A tér fogalmába a természeti és társadalmi (szociális) környezetet egyaránt beleértjük.²⁰ Tulajdonképpen tehát nem mással, mint egy *földrajzi problémával* állunk szemben. A kapott eredmények előkészítik és mintegy megteremtik annak a mélyebb (néprajzi) vizsgálatnak az előfeltételeit, hogy *milyen kulturális folyamatok húzódnak meg a földrajzilag jól behatárolható etnikai elkülönülés mögött.*

A hagyományos etnogeográfiai, néprajzi vizsgálati metódussal, az összes fent említett és feltárt földrajzi, történeti vizsgálat eredményeinek figyelembevételével készült, valamint az ezen eredményekre támaszkodó interjúkból kiderül, hogy a multietnikus Fenesen a nemzetiségi elkülönülést erősíti (Szkároson erősítette), hogy az egykor a többségi nemzethez tartozó etnikum (a magyar) a *határváltozás traumáját* nem tudja (és tudta) feldolgozni. Azt is megtudhatjuk, hogy a múltban gyökerező gazdálkodási különbségek (földművelő-fakitermelő) és a földterületek eltérő minősége is hozzájárultak a szegregációhoz. A településen az egyházak közösség-összetartó ereje, az elfojtott konfliktusok, az endogám házasságok tömege is szerepet játszik (játszott) az elkülönült területi nemzetiségi kép kialakulásában.

Am nem elégedhetünk meg az etnikai szegregáció okainak pusztá felsorolásával és a terepgyűjtés idevonatkozó példáival, mivel ily módon több jelenséget csak *statikusan lehet leírni*, és ezek a kulturális megnyilvánulásokat úgy közvetítik felénk, mintha azok mozdulatlanok, és mindenkor, minden időben és a nemzetiségek összes csoportjára (például életkortól, nemtől függetlenül) érvényesek volnának. Az ilyen, „levegőben lógó kifejezések”, mint a „*határmódosulás traumája*”, a „*kulturális elzárkózás*”, a „*közösség-összetartó erő*”;

az „elfojtott konfliktusok” önmagukban csak egyszerű „megállapítások”, árnyalt értelmezésüket a mindennapi együttélés szociális kapcsolatainak, konfliktusainak vizsgálatával és az interkulturális érintkezésből kihámozva tudjuk megragadni.²¹ Bár nagyon nehéz és bonyolult feladat ezeknek az elvont fogalmaknak egy adott multietnikus közösség egyedi kultúrájában értelmet adni, mégis az ezekkel a szavakkal lefedett jelenségek *mélyebb* tartalma hordozhatja a választ a területi elkülönülésre.

A fent említett kifejezések közül szeretném kiemelni az „elfojtott konfliktusok”, az egyéni és csoportfélelem és a „veszélyeztetettség érzés” terminus problémáját a *területi szegregáció* szempontjából. A szegregáció egyszerű, látható jele például Fenesen maga a falukép. Bár a századunkban megindult polgárosodás fokozatosan fellazította a községek zárt rendjét, Erdély vegyes etnikumú településeinek hatalmas, minden időszakban (nappal, éjszaka) zárt, tömör kapui, a hadiút mentén fekvő településekre emlékeztető rendben felsorakozott zárt házsorai megmaradtak. Az esetleg előforduló konfliktusokra való felkészülés látható jelei a mindkét etnikumhoz tartozó házak kapufélfáihoz támasztott szerszámok (kasza, balta) is, amelyekre „*nem mintha szükség volna, de ha menni kell, akkor kéznél legyenek*” mondják.

A szegregált nemzetiségi szerkezet nem szembetűnő, de konfliktusokra utaló *térszerkezeti* jele, ha két etnikum között valamilyen *puffer* (tompító) *közeg*et találunk. Fenesen érdekes vallásföldrajzi szituációt eredményez, hogy ez a puffer közeg egy baptista felekezetű népcsoport, akik az ortodox románok és a református tömbben élő magyarok közé telepedtek le. Bár a szegregációt elősegítik, ám *térszerkezeti*leg nem kimutathatók a mindennapi, egyébként harmonikus együttélés különleges eseményei. Fenesen a mindennapi munkát nemzetiségi különbségek nélkül együtt végzik, a falu vezetésében együtt döntenek a különböző, az egész közösséget érintő ügyekben, mégis bármilyen hétköznapi konfliktus *etnikai színezet*et kap. Bármilyen egyszerű vitában a kívülállók- akár az etnikumközi barátságokat is félretéve - mindig a saját nemzetiségű fél mellé állnak. A román-magyar Fenesen különleges, az elkülönülést erősítő jelenség, hogy a tettelegességig fajuló viták lerendezésére (a verekedésekre és az ugyancsak ritka köztörvényes bűnök elkövetésére - rablásra, erőszakra) *a baptisták által lakott, azaz a két nagy felekezet, nemzetiség közötti sávban* került sor. A baptistáknak, ennek a felekezetileg elkülönült és a század elején betelepült kis közösségnek, fontos egyensúlyozó szerepe van a multietnikus (román-magyar) település két nagy egyháza között. Az etnikai konfliktusok elemzési módszereinek egyike az úgynevezett versenyelméleti magyarázat, mely szerint az etnikai konfliktusok valószínűsége akkor csökken a minimumra, amikor a csoportok *életterei* nem fedik egymást. Ha azonban két népcsoport ugyanazon lehetőségek kiaknázására törekszik, akkor bekövetkezik a verseny. Az egymás kiszorítására való törekvés a konfliktusok kiéleződését idézi elő, és a *területi szegregációt* is erősíti.²²

Ez tapasztalható e román-magyar községben is. Történeti adatok szerint Fenesen az említett eredeti termelési-etnikai (fakitermelő-földművelő) különbség már a letelepedésnél is szegregált nemzetiségi települési képet eredményezett, de az eredeti termelési rend 20. századi felbomlása, majd a jobb minőségű földek nem az eredeti etnikai elrendezésben történő újraosztása, azaz a gazdasági terek (de nem a lakóterületek!) most már egymásba fonódása versenyhelyzetet teremtett, és a feszültségeket, *a szegregációt* nemhogy csökkentette volna, hanem *elmélyítette*. És ezen a ponton jutott szerephez Fenesen a baptisták letelepedése. Éppen a konfliktusok elmélyülésének időszakában, azaz a 20. század első felében jelent meg ez a kis felekezet, és ágyazódott be *köztesen a falu adott etnikai térszerkezetébe*. *Elmosva* ezzel a két nemzetiség, a román ortodoxok és a református magyarok közötti éles határt, és azt egy szélesebb határsávva változtatva. Úgy is megfogalmazható, hogy ez a térrész egyfajta *gyepűszereppel* rendelkezik. Hasonló pufferszerepet játszott az etnikai területi elkülönülés lassú bomlásáig a szlovákiai szlovák-

magyar Szkáros esetében a mindkét nemzetiség nyelvét beszélő *cigányság*. De lehet ez a „térrelválasztó” egy temető, templom²³ vagy valamilyen természeti képződmény (patak, domb) is.

E sajátos ütközőzóna kapcsán szeretnék a néprajztudomány egy sok szálon futó és bonyolult vitájára utalni; amely a különböző kultúrákat elválasztó térbeli érintkezési sávokról szól. Két, valamilyen kulturális szempontból eltérő terület elkülönítése - akár egy-egy kulturális elem szintjén-vagy az elválasztás plasztikus ábrázolása (kartográfián) problémát okozott. A néprajzi térképezés fokozatosan kiszélesedő keretein belül ugyanis kénytelenek jól kivehető, egyértelmű határokat húzni, de a térképek vonalai csak egyetlen adott szempont alapján választják el a tereket, kulturális szempontból viszont a térképek határozott választóvonalai sokkal többet jelentenek. A kulturális elemek elterjedését gátoló határok inkább csak tájékozódási jellegűek, mivel a szerkesztők kénytelenek voltak a határ két oldalán lévő területek kimutathatóan kevert műveltségétől eltekinteni, és a vékony vonalakkal jobbára az átmeneti formákkal teli *határövezeteket* jelölték. A néprajzi térképezéshez kapcsolódó árnyalt kulturális vizsgálatok viszont az egyszerű határvonalakat *érintkezési* vagy *kontaktzónákká* szélesítették ki. Olyan sávokká, amelyekben két egymással határos nyelv-, nép- vagy kulturális terület kölcsönhatásai különösen erősek, sőt, ezen érintkezési zónát különálló területként különböztetik meg.²⁴

Az új terminus, a *kontaktzóna* fogalmának értelmezésénél nagy érintkezési (számos települést magába foglaló) területet átfogó vizsgálati szemléletre volt szükség, hiszen még ha van is egy-egy vegyes településen térszerkezeti elkülönülés, az túl kicsi ahhoz, hogy ott valóban létező, kevert műveltségről lehessen beszélni. Ha egyáltalán kimutatható ilyen községi térrész, azok *nem* a kartografálható *kulturális elemek* szintjén, hanem sajátos társadalmi-etnikai megnyilvánulások *térkereteként* működhetnek. A néprajzi térképezés zónájához *csak* hasonló, de vele nem azonos térszerkezeti jelenségről van tehát szó.²⁵

Fenesen tehát kimutathatóan *létezik egy területileg is elkülöníthető nemzetiségi kontaktzóna, ami azonban csak bizonyos szituációkhoz, elsősorban konfliktusokhoz kötöttén, azaz mint etnikumok közötti feszültségeket levezető közeg működik.*²⁶

E térrész mindkét nemzetiség általi aktív használatából az is kiderül, hogy a falu külső nemzetiségi környezetétől ténylegesen független, belső etnikai életet él, mivel a községben a mindennapok ártalmatlan vagy keményebb konfliktusaiban a többségi nemzethez tartozó etnikum éppen annyira kihasználja ezt a viszonylagos konfliktusbiztonságot jelentő teret, és ugyanúgy nem keveredik, úgymond, az erősebb jogán, más falurészen konfliktusokba, mint a kisebbség.

Megfigyelhető az is, hogy ünnepi, az egész falut érintő, időn és téren kívüli (szakrális) szituációban - például lakodalomban, karácsonykor - a mindennapi egyéni és csoportfélelmek feloldódnak. A község *térszerkezeti különállása elmosódik és egységessé válik*. A lakodalmakon még a máskor kemény nemzetiségi sértésnek szánt megjegyzések is vidám hangulatban hangozhatnak el.

Az ilyen módon elkülönülő, mégis együtt élő kevert nemzetiségű közösségekben fontos vizsgálandó jelenség a *vegyes etnikumú házasságok* lassú szaporodása. Szkáros esetében például megfigyelhető, hogy a vegyes házasságok és a belőlük származó utódok *oldják, gyakorlatilag feloldották* a település Kárpát-medencében oly gyakran előforduló és a községben századunk közepén még kimutatható, *szegregált etnikai térszerkezetet* (tehát csak a térszerkezet és nem a konfliktusok oldódásáról van szó). Ám e nemzetiségi térformáló erő kialakulási módjának, megjelenési folyamatának a bemutatása már olyan jellegű kutatásokat igényel, amelyek túlmutatnak a nemzetiségi települési szerkezetek vizsgálatán.

JEGYZETEK

- 1 Kocsis Károly: *A kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek etnikai földrajza.* (Kandidátusi értekezés.) Budapest 1993.
- 2 Kocsis Károly: *Etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén:* Budapest 1993.
- 3 Közigazgatás a nemzetállam szolgálatában. In: *A nemzetállam és demokratikus ellenszere.* 1994. 5-12.; Kocsis Károly: Közigazgatási vállazások Szlovákiában. *Regio* 1995. 6. 4. 29-59.
- 4 Vogelsang, Roland: Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten - erläutert am Beispiel Kanadas. *Geographische Zeitschrift* 1985. 73. 3. 145-162.
- 5 Klaus, Kost: Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945. *Bonner Geographische Abhandlungen* 1988. 76. 385-395.
- 6 Jungbauer, Gustav: Sprachinselvolkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde* 1930. III.143-150. és 196-204.; Kuhn, Walter: *Deutsche Sprachinselforschung.* Plauen 1934.
- 7 Sok negatív példát lehetne felsorolni az ilyen, komplex (néprajz, földrajz) jellegű kutatásokra. Pl. Graf, Benno: *Die Kulturlandschaft des Burzenlandes.* München 1934. Számos apró kulturális elem német ősiségének bizonyítására és a velük együtt élő más nemzetiségeknek való átadására vállalkozik pl. Phelps, Hermann: Über die Urformen des siebenbürg-sächs. Bauernhauses. *Archiv* 1924. 42. 1. 261-275. - A geográfiai kutatási gyökerek, amelyekből a Sprachinselforschung kinőtte, magát a múlt század végére nyúlnak vissza: Meitzen, August: Die Flur Thalheim als Beispiel der Ortsanlage und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande. *Archiv d. Verf. f. siebenbürg, Landeskunde* 1897. 27. 3. 651-692.; Engelmann, Gerhard: Das Deutschtum in Rumänien. I. Siebenbürgen. *Geogr. Bausteine* 14. Gotha 1928. - Bár ebben a munkában még nem szerepel a Sprachinsel kifejezés, de már áthatja a kötetet ez a szemlélet.
- 8 Ez a szinte költői kifejezés: Kuhn, Walter: i.m. 13.
- 9 Gerndt, Helge: Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus - was haben wir aus der Geschichte gelernt? *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 1995. 91. 53-75.
- 10 Weber-Kellermann, Ingeborg: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der Sprachinselvolkskunde. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 1959. 62. 19-47.; Weber-Kellermann, Ingeborg. Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa. *Ethnologia Europaea Vol.* 1967. I. 3. 218-231.
- 11 A településföldrajz – emberföldrajz - néprajz kapcsolatára kihegyezve: Novák László: Településnéprajz. *Néprajz egyetemi hallgatóknak* 18. Debrecen 1995. 11-95. - Az etnikai földrajz és a néprajz kapcsolatáról: Keményfi Róbert: Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. *Folklór és Etnográfia* 84. Debrecen 1994. 16-22.
- 12 Györffy István: *A Fekete-Körös-völgyi magyarság.* Budapest 1986.; Fodor Ferenc: *Az el nem sodort falu.* Budapest 1943.
- 13 Teleki Pál: Egy néprajzi térképről. *Földrajzi Közlemények* 1937. LXV. 4-5., 60-70.; Teleki Pál - Rónai A: *The different types of ethnic mixture of population.* Budapest 1937.
- 14 Moser, Hugo: Volkstumprobleme der deutschen Sprachinseln in Ost- und Südeuropa. In: Rothels, Hans-Markert, Werner (Hrsg.): *Deutscher Osten und Slawischer Westen.* Tübingen 1955. - Még erősen áthatja a munkát a klasszikus nyelvszigetszemlélet (Altgut, Fremdgut), de már új és figyelemre méltó szempontként megjelenik a németiség és a tőle eltérő másik etnikum együttélésének, kölcsönhatásának vizsgálata is.
- 15 Schenk, Annemarie-Weber-Kellermann, Ingeborg. *Interethnik und sozialer Wandel.* Marburg 1973.
- 16 Pl. Újváry Zoltán : Folklór írások *Borsodi Kisonográfik* 34. Miskolc 1990.
- 17 Kocsis Károly: *Vegyés etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján.* Debrecen 1989.; Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arady Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből.* Budapest 1994.135-159. Itt kimondottan csak az *etnikai térképekre* koncentráltunk, a nemzetiségi adatokat feldolgozó statisztikai és geográfiai szemléletű alapkutatási munkákat hosszasan lehetne sorolni.
- 18 Keményfi Róbert: i. m.
- 19 Keményfi Róbert: Etnikai ütközőzóna Várasfenesen. *Néprajzi Látóhatár* 1993. B. 1-2., 125-142.; Sick, Wolf-Dieter: Die Siebenbürger Sachsen in Rumänien. *Geographische Rundschau* 1968. 20. i. 12-22.
- 20 Wirth egész munkája a földrajzi szemlélettel foglalkozik, és a földrajzi tér különböző értelmezéseit mutatja be. - Wirth, Eugen: *Theoretische Geographie.* Stuttgart 1979.
- 21 Weber-Kellermann, Ingeborg. i. m. 1967. 224-225.
- 22 Barth nyomán: Aubert Antal: A kisebbségek és kutatásuk társadalomföldrajzi áttekintése. In: Golobics P.-Tóth J.(szerk.): *Válogatott fejezetek a társadalomföldrajz köréből.* Pécs 1995. 221-250.
- 23 Sick, Wolf-Dieter: i. m. 17.
- 24 Kretschmer, Ingrid: *Die thematische Karte als wissenschaftliche Aussageform der Volkskunde.* Bad Godesberg 1965.; Weber-Kellermann, Ingeborg. i. m. 1967. 218.; Vilkuha, Kustaa: Sprachgrenze, ethnische Grenze, kulturelle Grenze. In Ortutay Gyula (szerk.): *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum.* Budapest 1975. 49-58.; Paládi-Kovács Attila: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt Ernő - Szabadfaly József - Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Észak-Kelet-Magyarországon.* Miskolc 1984. 61-73 - A kontaktzóna jelenléte nem feltétlenül interetnikus viszonyhoz kötött, de itt

- elsősorban így értelmezem. - Grevesrus, InaMaria: Grenzen und Kontakte zur Territorialität des Menschen. *Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*. Göttingen 1969. 11-26. - a területhez tartozás tudatáról.
- Honko, Lauri: Tradition Barries and Adaptation of Tradition. *Ethnologica Scandinavica* 1973. 30-48.
- 25 Hasonló terminológiai különbségekre hívja fel a néprajzi kartográfiai módszer kapcsán nyomatékosan a figyelmet Voigt Vilmos is. - Voigt Vilmos: Van-e határa egy népi kultúrának? In: Kunt Ernő - Szabadfaly József - Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Észak-Kelet-Magyarországon*. Miskolc 1984. 75-87.
- 26 Keményfi Róbert: A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Újváry Zoltán (szerk.): In memoriam Sztrinkó István. *Folklór és Etnográfia* 85. Debrecen 1994. 13-22.
- 27 A tanulmány az OTKA F 019280 sz. támogatásával készült.

RÓBERT KEMÉNYEI

Ethnic Geographical Studies in Multi-Ethnic Settlements

At the end of the 1980s, at the beginning of the 1990s the Hungarian social geography which had dealt almost exclusively with the areal phenomena of economy, expanded with a new field of study. This „old-new” field of study is the ethnic geography becoming important equivalently with the other fields of the social geography. In the first half of this century, mainly between the two World Wars beside the study of global, areal ethnic processes of greater volume a new settlement study appeared within the frame of human geography. This new field of study including research in human geography, ethnography and history wanted to give a detailed picture about and find explanation for the ethnic relationships of the studied communitz and the origins of it.

My aim with this lecture is to resurrect this field of study in connection with our contemporary regional-ethnic problems (eg. regional ethnic segregation).

HORVÁTH GYÖRGY

Március 15-e a vajdasági magyar sajtóban*

A Szabadkán megjelenő *Szabad Hét Nap* 1996. március 14-i számának címlapjáról két, egymás kezét fogó, szerelmes pillantást váltó fiatal mosolyog ránk. Mellkasukon óriási kokárda. A hetilap hatodik oldalán pedig egy kis riport olvasható, *Március haváról - történelmi kioktatás nélkül* címmel, Krekity Olga tollából. A lírai indítás után „egy lány és egy fiú... Fiatalok, frissek, üdék...”, mondja el, mit is tud március 15-e ünnepéről. Nagyon keveset, derül ki. Inkább esik hát szó szerelemről és szeretetről, békevágyról és háborúellenességről, arról, milyen visszataszító is a felnőttek világa.

Előjáróban azonban el kell mondani, hogy e hetilap akár pártlapnak is tekinthető. S itt nem csak ama latens pártosságra utalunk, amely a politikai lapok zöménél fennáll, mivel e lap pártossága teljesen nyilvánvaló, ha leplezésére történnek is kísérletek. A főszerkesztő, Dudás Károly a Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) pártelitjéhez tartozik, annak befolyásos vezetőségi tagja. Az sem titok, hogy a lap a VMSZ-többségű szabadkai önkormányzattól kap pénzbeli támogatást. Újabban pedig a *Szabad Hét Nap*ban jelenik meg a VMSZ közlönye is.

Ennek kiemelésére azért van szükség, mert a szintén szabadkai *Képes Ifjúság* áprilisi számában egy olyan írás olvasható, mely a *Szabad Hét Nap* fenti címlapfotóját és riportját veszi górcső alá. Mi több, leplezi le. P. A. *Na és a kokárda...* című „sajnálkozó reagálásában” az után nyomoz, miképpen történtek a nyilatkozatok és a fényképezés. Megkeresi a modellt álló és nyilatkozó leányt, aki elmondja, hogyan rendelték ki őt és táncospárját a fotózásra (mert mindketten a szintén VMSZ-befolyás alatt álló „Népkör” táncosai) úgy, hogy azt sem tudták, mi az apropó, az alkalomra csak a nagyméretű kokárdák kitűzése során derült fény. Az újságíró igen provokatív kérdéseket tett fel (pl. szégyellik-e a kokárdát, kitűznék-e azt rendőr jelenlétében vagy szórakozóhelyen), „azután belekötött abba, hogy miért nem ünnepeljük mi március 15-ét”, végül felszólított: „nézzünk utána tüzetesebben a magyar történelemnek.”

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a *Képes Ifjúság*, a fiatalok havilapja a magyar nemzeti ünneppel kapcsolatban is olyan kritikus hangot ütött meg (egyébként elég ötletes formában), mint minden más téren, hisz mi sem természetesebb, mint a fiatalokra oly jellemző heves támadás minden tradicionális érték ellen. És mindezt talán jól” is gondolnánk.

Csak hogy a *Képes Ifjúság* egy ideje igen kemény csatát vív mind a *Szabad Hét Nappal*, mind a szabadkai önkormányzattal és polgármesterrel. Az ok nemcsak a generációs különbség, sokkal inkább pártpolitikai. Hiszen az ifjúsági lap főszerkesztője, Zorán Setyerov és a szerkesztőség néhány oszlopos tagja korábban a Vajdasági Magyar Ifjúsági Szövetség (VMISZ) vezetőségét képezte (a szervezet mára feloszlott), azét a VMISZ-ét, melyet nyugodtan tekinthetünk a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) ifjúsági szervezetének. A VMDK pedig élethalálharcot folytat a VMSZ-szel.¹ Ily módon a leleplező cikk mögötti szándék is egészen más konstellációba kerül.

Az ismertett eset méltán tekinthető akár paradigmaticusnak is. Egyfelől rávilágít arra, mi módon válhat egy nemzeti ünnep politikai-párt-esz közzé a szimbolikus politikálás terén. Másfelől arra is rámutat, mennyire nem egységes március 15-e megünneplése a vajdasági magyarok körében. Az is kiderül, hogy az ünnep nemcsak magáról az ünnepről szól, mert az ünneplés során a maguk teljességében megmutatkozhatnak, mi több, kiformalódhatnak a nemzeti-etnikai közösségen belüli ellentétek, amennyiben kifejeződik a különböző csoportok viszonyulása az ünnephez, illetve a benne foglalt értékekhez.

Ám 1996-ban március 15-e megünneplése nem csak a fenti kis összetűzést váltotta ki a vajdasági magyarság körében. S ennek gyökerei is sokkal mélyebbre nyúlnak, mivel ebben az

esetben már az ünnep léte is megkérdőjeleződik. Az igaz, hogy a régió igencsak kivette részét az 1848-9-es eseményekből (itt voltak az első nagyobb harcok s az utolsó győztes csata is, majd a forradalom leverése után itt is végigsöpört a megtorlási hullám az előző megtorlásokért), így a kollektív emlékezetben az első világháborúig igen mélyen él 48 emléke. Az a tény, hogy a Vajdaság Jugoszlávia részévé vált, mindent módosított. A magyar nemzeti ünnep teljes eltűnése a vajdasági magyar sajtóból azonban csak az 1950-es évek elején következett be, hogy aztán nyomát se találjuk egészen a nyolcvanas évek végéig. Ekkor kezdett el lassacskán pislákolni az ünnep fénye, hogy aztán a kilencvenes évek elején újult erővel ragyogjon fel: Ekkor fedezik fel újra március 15-e ünnepét, s ez nem csak az ünnep sajtóbéli jelenlétében nyilvánul meg (az újrafelfedezés kissé pejoratív fogalomnak tűnik, ám nem téveszthetjük szem elől, hogy a nemzeti ünnepet a francia forradalom során találták ki, kialakulása nem spontán jellegű). Fontos megjegyezni, hogy habár Erdélyben és a Felvidéken sem ünnepelheték meg a rendszerváltásig március 15-ét, e területek magyarsága ennek ellenére is minden évben megemlékezett a szabadságharcról, őrizte magában a forradalom szellemiségét és az „igazi” ünnepet. Nos, azt hiszem, a vajdasági magyarokra ez egyáltalán nem áll. Itt egy régen volt ünnep teljes elvesztése, feledésbe merülése után került sor annak újrakonstruálására. Hogy ez sohasem megy könnyen, problémamentesen, az világosan látszik, az ünnep sajtóbeli megjelenéséből. Ezért szeretném az alábbiakban két vajdasági magyar sajtótermék példáján figyelemmel kíséreni azt a folyamatot, melynek során - elsősorban 1991-től - az ünnep újrafelfedezéséről beszélhetünk. Metodológiai vitatható ugyan kizárólag a sajtóra szorítkozni, mivel ez szűkíti a levont következtetések érvényességi körét, ám úgy tűnik, mégis elegendő alapot nyújt a főbb karaktervonások megrajzolásához.

Az egyik vizsgált újság a vajdasági magyarok egyetlen napilapja, az 1944 karácsonya óta megjelenő *Magyar Szó*, amely 1988-ig igen erős, felülről jövő ellenőrzésnek volt kitéve, ezért teljesen rezsimhűnek kellett lennie. A helyzet az úgynevezett joghurtforradalommal” változott meg, amikor Milosevity nacionalista klikkje magához ragadta a hatalmat a Szerbiai Kommunista Szövetségben. A lap ekkor válik kritikussá, és alakítja ki ellenzéki hangvételét az uralkodó szocialistákkal, azaz Milosevity rendszerével, rendőrállamával szemben, annak ellenére, hogy a mai napig tulajdonképpen állami kézben van, mert léte az állami dotációtól függ. A *Magyar Szó* magát függetlennek, „a demokratikus közvélemény lapjának” vallja. Az utóbbi időben azonban hangja egyre apatikusabbá vált, főként a vajdasági magyarok belső helyzetének értékelésével kapcsolatban. A VMDK mindig is támadta a lapot, amiért „az nem képviseli a vajdasági magyarok érdekeit”. A VMSZ-szel egészen más jellegű a kapcsolata, mivel a VMSZ pénzzel támogatja a *Magyar Szót*, minek fejében beleszólási jogot kér, ennek következtében a lap egyre inkább elveszítette véleményező szerepét, s tevékenységét a tájékoztatásra korlátozta. A napilap ideológiai arculatát nehéz meghatározni, mert alapelve ugyan-a főszerkesztő szerint-az a Szabó Dezső-i gondolat, miszerint minden magyar felelős minden magyarért, de a magyar nacionalisták ennek ellenére folyamatosan liberalizmussal és kozmopolitizmussal vádolják.

A másik vizsgált sajtóorgánum az 1990 áprilisától megjelenő újvidéki *Napló*. A magát szabadelvűnek tekintő hetilap nem kimondottan liberális orgánum, sokkal inkább független, mely tulajdonjogi értelemben - lévén szó magánvállalkozásról-igaz is. Egy-két kivételtől eltekintve a lap készítői nem tagjai semmilyen pártnak. A *Napló* ellenzékiebb a *Magyar Szónál*, hangja kritikusabb, élesebb, a VMDK-val és a VMSZ-szel szemben is. De kritikája nem átütő erejű, „az ununk benneteket” jegyében valósul meg. E lap szintén egyveleg jellegű: hol átkozza a nemzeti hagyományt, hol dicsőíti. A *Magyar Szó*hoz hasonlóan a *Napló* is kissé elvtelenül a felszínen lavíroz, és kerüli a konfliktust, magára öltvén a tárgyilagosság subáját. Mindkét sajtótermék szem előtt tartja azt, amit a „vajdasági magyarság érdekeinek” szoktak nevezni, de amit a nemzeti hagyományhoz való zavaros, kidolgozatlan viszony beárnyékol.

E két lap kiválasztását az indokolja, hogy leginkább ezek foglalkoznak politikával, márpedig a vizsgált időszakban az ünnep újrakonstruálása a politikai ideológia egyik legfőbb célja, illetve a politikai üzenet megfogalmazásának eszköze, másrészt csak e két újságban vált hagyománnyá az ünnepi szám. A többi újság inkább családi lapnak tekinthető. Számításba jöhetett volna még a *7 NAP* is, de ez a vizsgálat során azért mellőzhető, mert szokásos ünnepi cikkei nagyon is kötődtek a magyarok pártjához (kezdetben a VMDK-hoz), majd 1993-ban a hetilap megszűnt, hogy rögtön független sajtószervként alakuljon újjá, *Új Hét Nap* néven, s ebből egy év múlva kiváljon a teljes szerkesztőség (megalapítván a *Szabad Hét Napot*), tagjai már a VMSZ-hez kötődtek, míg az *Új Hét Nap* a VMDK lapja maradt (bár nem sokára az utóbbi megszűnt). Később az állami szervek újraindították a *7 NAP*-ot is. A heti-, majd havilapként megjelenő *Képes Ifjúság* sem mutatott március 15-e iránt nagyobb érdeklődést, legalábbis nem jelentetett meg ünnepi számot (mint ahogyan a különböző Hét Napok sem), legfeljebb egy-két történeti szakcikkkel áldozott az ünnep oltárán. Ez persze egy ifjúsági periodikum esetében teljesen érthetőnek tűnik, miképpen az is, hogy például a *Családi Kör* is helytörténeti és történelmi tárgyú olvasnivalót közölt, s az ünnep meghatározásával nem foglalkozott.

Nem árt éppen az ünnepi számok kapcsán felvázolni azokat a különbségeket, melyek a vajdasági magyar sajtót jellemzik a magyarországgal szemben. A magyarországi napilapok ünnepi számai két paradigmában tematizálódnak.² Az egyiket „liberális” paradigmának nevezhetjük (ide tartozik a *Magyar Hírlap*, a *Népszabadság* és valamelyest a *Népszava*), afirmatív és pragmatikus attitűd jellemzi, a jelen elsőbbséget kap a hagyománnyal szemben, az identitásválasztás szabad, de fontos érték a nemzethez tartozás. Az ünnepi szám alkalom arra, hogy a jelen problémáit megvitassuk. Olykor profanizáló, ironikus tendencia érzékelhető. A másik, a „konzervatív” paradigma képviselői az országos lapok közül a *Magyar Nemzet* és az *Új Magyarország*. A jelen itt a múltba ágyazódik, és a múltból eredő társadalmi normák mércéivel mérik a jelen eseményeit. Közös morális rendezőelveket tételeznek fel, s erős profetikus történelemszemlélet jellemzi őket. Ugyanakkor mindkét paradigmában az ünnep kitüntető alkalom a tanulságok levonására. Ez a kettősség a vajdasági magyar sajtóban is jelen van, ám bajba kerülnénk, ha a *Magyar Szót* és a *Naplót* el kívánnánk helyezni valamelyikben. A *Napló* ugyan sokkal erőteljesebben profanizál és ironizál, de nem tendenciózusan, és az identitásválasztás is szabad. A „liberális” elnevezés jelen van, ám a „konzervatív” is gyakran előfordul. Ez a *Magyar Szóra* is igaz, talán fordított arányban. Egy-egy szám, főleg a különböző évfolyamok cikkei egy-egy lapon belül is „ütik” egymást, zavaros, kidolgozatlan a hagyományhoz való viszony, történelemszemléletről egyáltalán nem is beszélhetünk (hisz csak helytörténeti, illetve történetmesélésre szorító cikkek jelennek meg). A pillanatnyi ötletek határozzák meg tehát e lapokat: „minden mehet”, egységes szerkesztési elv, átgondolt tervezés híján a lapba azok a cikkek kerülnek, amelyek megíródtak.

Az ünnep az államszocializmus időszakában

Figyelemre méltó, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt hatalomra jutása nem söpörte ki azonnal március 15-ét a vajdasági magyar sajtóból. Habár a második Jugoszlávia (1945-1992) egybetartásának egyik lényeges eszköze éppen a nacionalizmus lefojtása, általában a nemzeti identitás háttérbe szorítása volt, a kezdeti szakaszban a hagyományos nemzeti ünnepek teljes eltörlésére még nem került sor. Az új rendszernek szüksége volt egy kis időre, hogy létrehozza a maga ünnepeit, hogy azok elfoglalhassák a régiéik helyét.

Ennek megfelelően a *Magyar Szó*ban egészen 1955-ig fel-felvillan március 15-e fénye, ha új kontextusban és irányítottan is. Persze ez már nem is volt igazi ünneplés, csak kínálkozó alkalom egy-egy politikai üzenet megfogalmazására. Ha pillanatnyilag nincs szükség

aktualizálásra, vagy ha éppen nem lehet aktualizálni, akkor semmi sem jelenik meg a lapban; például '46-ban és '49-ben egy sor sem utal az ünnepre. Ha egyáltalán valami megjelenik; az korabeli anyag: Petőfi-vers ('45-ben és '48-ban is az *1848* című) vagy naplórészlet, vagy szemelvények Kossuth, Táncsics írásaiból. Ekkor még konkrét üzenet sem fogalmazódik meg a forradalom évfordulója kapcsán. Nyilván közrejátszik ebben az is, hogy a JKP ideológiailag még nem dolgozta fel 1848-49 eseményeit, s az sem mellékes szempont, hogy Marx bizony jókat írt a magyarok szabadságharcáról, ami ellen a délszláv népek is harcoltak.

Rehák László 1951-es cikkében arra emlékezteti a magyarságot, miként meríthet erőt a szabadságharc eszméiből saját küzdelméhez.³ 1952-ben az első oldalon azt hirdeti a cím, hogy „*Az igazi forradalom március 15-e*”, ám a hangsúly a kárörvendésen van: lám-lám, mire jutott e nagyszerű ünnep Rákosiék keze alatt, kik per pillanat Jugoszlávia nagy ellenségei. 1954-ben Rehák vezércikke ismét Magyarország csatlós mivoltára hivatkozva időszerűsíti az évfordulót. Világosan látszik tehát, hogy politikai üzenet csak akkor fogalmazódik meg, ha az a jugoszláv külpolitika malmára hajtja a vizet. Ám amint Magyarország is kikerül a sztálinizmus járma alól, s a két szocialista ország közötti kapcsolatok normalizálódni kezdenek, a magyar szabadságharc emlékének felelevenítésére már nincs semmi szüksége az államhatalomnak, ennek megfelelően 1955 és 1987 között egy sor sem utal március 15-re.

„A megfelelő alkalom”

A Tito halála után kialakult szövevényes hatalmi viszonyok 1988-ra annyira összekuszálódnak, hogy az szinte letisztulásnak-nevezhető, hiszen világossá válik a nacionalista vezetők dominanciája, s ez elkerülhetetlenné teszi Jugoszlávia felbomlását. Három évvel később a szerb, illetve a horvát és szlovén tájékoztatási eszközök között ekkor kibontakozó verbális háború véres valósággá válik. Az ideológiai lánc fellazulásával elindul a nemzeti ébredés és önszerveződés. Szerbiában Milosevity klikkje nemzetiszocialistává lesz - s innen már egyenes az út a „polgárháborúig”.

Elsősorban az ideológiai, konkrét formában a pártellenőrzés megszűnése eredményezte légkörben válik a *Magyar Szó* hangja szabadabbá, kritikusabbá - bár ez a *free speech*től még igen távol esik.

Az 1988. március 15-i *Magyar Szó* 10. oldalán, egy hatalmas reklám árnyékába eldugott kis színesre bukkantunk. A *(ni)*-vel szignált cikk címe: *P. S.* A szerző a *post scriptum*mal kezd, majd az utcanevéknél köt ki: kiről neveztek el utcát a nagy magyarok közül. A Petőfi utcában megszólít egy öregembert, tudja-e, ki a névadó. A bácsika elmondja, hogy „Míg le nem hunyom a szememet, ebből a házból a Petőfi könyve ki nem lesz vive”. A szerző teljesen egyértelmű és érthető utalással zárja írását, ha nyíltan kimondani nem is meri: „Tudom én, hogy nem mind ily ragaszkodó. Ő büszke rá, hogy van Petőfi-kötete. Vártam a megfelelő alkalmat, hogy ezt közöljem másokkal is.” 1989-ben az ugyancsak *(ni)* tollából származó, hasonló jellegű írás *Dalolj, pacsirta* címmel már a címloldal bal alsó sarkában kapott helyet. A cikk középpontjába ismét a Petőfi-kötet került, amelyet szívesen forgat a szerző, még a katonasághoz is magával vitte, ahol ebből baja származott. Titok, hogy még mindig a merészség hiányzik az újság szerkesztői részéről; vagy személyes okok akadályozták a szókimondást. Szerkesztői intencióra vall, hogy másodsorra az ártatlan tartalmú írás hangsúlyos helyre kerül, s így szimbolikus jelentősége nagyot nő. Ám véleményem szerint inkább van szó a szerző eltökéltségéről, mintsem szerkesztői koncepcióról, megrendelésről.

Szintén az ünnep árnyalatnyi „megerősödésére” utal, hogy 1988. március 16-án csupán egy kis, hivatalos TANJUG jelentés számol be a 3. oldalon a magyarországi ünnepegekről, ám a következő évben e kis hír már a címloldal kap helyet, a harmadikon pedig ötödoldali beszámolót olvashatunk arról, hogy Magyarországon „újra megünneplik március 15-ét állami és munkaszüneti ünnepként”.

Azonban 1990 sem hoz áttörést. A március 15-i szám címlapján semmi sem utal az évfordulóra, viszont a külpolitikai rovatban (!) olvashatunk arról, hogy végre szabadon lehet ünnepelni Magyarországon. J. Szabó József azzal, hogy *Március 15-e* című cikkében többes szám első személyt használ, egybemossa a magyarországi és a vajdasági magyarságot: „kissé félve és bizonytalanul idézzük fel a napot, [...] amely egy szabadságától és nemzeti identitásától megfosztott nép feleszmélése nyomán bontakozott ki.” S végül a konklúzió: „Most bátran és dicsőségük időközben felerősödött fényében léphetnek ismét elénk, s mi csakis emberi nagyságukat tiszteljük, március 15-ét pedig eszméik és küzdelmük folytonosságaként éljük meg.” A probléma adott: J. Szabó szemantikailag ködösít, amikor egységesnek tekinti a magyarságot. Az persze teoretikus kérdés, egységes-e és hogyan egységes a magyarság, ám az nyilvánvaló, hogy 1990-ben március 15-e megünneplése terén nem vehető egy kalap alá a két közösség, már csak eltérő körülményei miatt sem. Egyébként az ilyesfajta szemantikai ködösítés később folyamatosan jelen van az ünnepi számok cikkeiben: a szerző vagy a vajdasági magyarok nevében, vagy hozzájuk szól, ekkor az ünnep értelmezése hol a vajdasági magyarságra nézve történik, hol pedig egységes magyarságot posztulál.

Hogy 1990-ben még nem kerül előtérbe március 15-e megünneplése, elgondolkodtató. Éppen március elején a *Magyar Szó* tematikus különszámában elemzi széles körűen a vajdasági magyarság helyzetét. A vajdasági magyarok nemzettudata tehát ébrednek, megerősödnek korábban elmosódott kontúrái. Csakhogy a politikai élet szereplői nem ismerik fel a nemzeti ünnep jelentőségét, s fel sem merül, hogy ki lehetne aknázni az identitástudat erősítésére. Ezt jelzi, hogy a *Magyar Szó* egyáltalán nem tudósított a helyi ünnepekről, vélhetően nem is volt miről. Az ünnep nem jelenik meg a sajtóban, noha adminisztratív-politikai akadály nem állt az ünnepi szám elkészítése előtt, hisz Szerbia ekkor már a (kvázi)-pluralizmus útjára lépett. Egymás után alakultak meg a VMDK helyi szervezetei, ám az ünnep - noha kiváló alkalmat nyújthatott volna a politikai agitáció számára - mégsem jelent meg. Ebből arra következtethetünk, hogy március 15-e megünneplése valójában megszűnt, s hogy nem a politikai klíma megváltozása a döntő újjáéledésében, s hogy legfeljebb adminisztratív úton lehet kierőszakolni egy ünnep gyors újrabevezetését, kivárni a természetes folyamatot több időbe telik. Az ünnep újjáéledéséhez a „kollektív tudat” erejére is szükség van.⁴ De szükség van ünnepszervező emberekre is. Ők viszont 1990-ben még csak pártjuk megszervezésével vannak elfoglalva, a nemzeti ünnep reorganizációjával még nem törődnek. Pedig ehhez szakemberek kellenek - C. Lane kifejezésével élve -, a rítusok szakembereiből álló hivatásosok.

S ha az identitás szempontjából nézzük, rögtön érthetővé válik, hogy miért nem hozott 1990 áttörést. Főleg az újabb identitáselméletek - elsősorban Erik R. Eriksonéra gondolok - mutatnak rá az identitás folyamatszerűségére, arra, hogy az identitás soha nem befejezett, hanem a változó viszonyokhoz mérten, folyamatosan újrakonstruálja önmagát. A ma emberének nemzettudata is dinamikus kommunikációs és interakciós folyamat során alakul ki, és sohasem tekinthető befejezettnek. Az 1990-es év csak egy állomás a vajdasági magyarok új nemzeti identitása kialakulásának útján. Kétségtelenül fontos eleme a nemzeti identitásnak a nemzeti ünnep s a hozzá való viszony. S amennyiben elfogadjuk az etnikai identitás létrehozásában és megerősítésében játszott szerepét, kitűnik, hogy 1990. március 15-től az ünnep teljes felvirágzását „számon kérni” abszurdum, mert arra a potenciális ünneplők identitása még nem volt felkészülve, más körülményekről nem is beszélve (például arról, hogy pont ekkor emelkedett legmagasabbra az átlagkereset - majd' 800-1000 német márkának megfelelő összegre -, és az emberek inkább a pénzkereséssel törődtek, mert most legalább érdemes volt törődni vele).

Ezt támasztja alá az a fokozatosság is, amely a következő periódusban figyelhető meg: nevezetesen 1991 és 1994 között az ünnep szinte rítussá alakul, és így válik a vajdasági

magyarok fontos nemzeti ünnepévé. Pont a legválságosabb időkben, amelyek, mint tudjuk, mindig erősítik a csoporthoz tartozás iránti igényt, s ez éppen a közös ünneplésben nyilvánulhat meg.

Az ünnep újrakonstruálása (1991-1993)

Mivel a jugoszláviai események mindig lényegesen meghatározták és átformálták az ünnep kontextusát, ismét fel kell villantanunk azokat: 1991 márciusában már szórványos fegyveres összetűzésekre is sor került. A március 9-i belgrádi ellenzéki tüntetésen milliányi ember vett részt; a rendőrséggel való összecsapások során ketten meghaltak, este pedig a hadsereg tankjai is megjelentek a főváros utcáin. E tüntetések s maga a közhangulat rányomják bélyegüket a magyarok ünnepére is - a háború többé-kevésbé elkerülhetetlennek tűnik. 1992 márciusában Horvátországban már békének nevezett tűzszünet honolt, ám éppen ekkor kezdődött a boszniai-hercegovinai háború. Március 9-től ismét tüntetéssorozatra kerül sor Belgrádban. Kétségkívül nehéz idők ezek mindenki számára, amit katasztrofális gazdasági helyzet súlyosbít. A vajdasági magyarok ekkor szenvedték el a legnagyobb megpróbáltatásokat. Mintegy 30-35 ezren hagyták el a Vajdaságot (ma e területen legfeljebb 280 ezer magyar élhet a becsült 300-350 ezerrel szemben). A dezintegrálódó országban minden nemzet és kisebbség új integrációs formákat keres, így a magyarok is. A fenti politikai keret döntően meghatározta azt a periódust, melyben az új rítus kezdett kialakulni, amely természetesen március 15-e sajtóbéli megjelenésében is megmutatkozott.

Ha átlapozzuk a szóban forgó időszak március 15-i és akörül megjelent *Magyar Szóit* és *Naplóit*, rögtön szembetűnik, hogy egyre több teret kap március 15. S nemcsak mennyisége nő az ezzel kapcsolatos közleményeknek, hanem a minősége is, amennyiben fontosabbnak értékelhetünk egy ünnepi tematikájú vezércikket a gyermekrovatban megjelenő irodalmi szemelvénynél. Évről évre több az ünnepi megemlékezés. A *Magyar Szó* esetében 1993-ban már ünnepi számról is beszélhetünk, míg a *Napló* esetében ez az „áttörés” egy évvel később következik be. Az ünnep térhódítására utal az is, hogy a Magyar Szóban egyre több beharangozó kis hír, majd tudósítás jelenik meg a helyi és a központi ünnepekről, rendezvényekről. Azonban nem szabad eltúloznunk a formai változások jelentőségét, mert 1994-ig tulajdonképpen az ünnep az események szorításában vergődik, önálló életet még nemigen tud élni, bár kialakul bizonyos fokú autonómiája, amely mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az írások egy részében programszerű elemek jelennek meg (program bármikor megfogalmazódhat, de nem pont ilyen elemekkel, mint itt). Így a *Magyar Szó* kulturális mellékletében, a *Kilátó*ban 1991. március 9-től négy héten keresztül helytörténeti cikksorozatot olvashatunk Kalapis Zoltán tollából *48-as emlékeink* címmel, mely a szabadságharc helyi vonatkozásait elemzi. Az aradi vértanúk egykori köztéri szobrainak sorsát kutatva megjegyzi: „nincs mivel dicsekednünk”, megrója a közösséget az emlékek elfeledése miatt, és kitűzi a célt: vissza kell állítani a ledöntött szobrokat. Szeli István március 15-i vezércikke a politikát kárhoztatja az ünnep feledésbe merüléséért, és nála már jelen van az, ami a későbbiekben hangsúlyossá válik: az ünnepet a lehető legtermészetesebb jelenvalóságként értelmezi a vajdasági magyarok életében, mintha az soha nem merült volna feledésbe az államszocialista érában. Szeli a 12 pont közül az utolsót így aktualizálja: „Legyen béke...” - e mögött viszont a jugoszláviai konfliktus veszélyeire való utalás rejlik.

A következő évben Burányi Nándor vezércikke is másokra hárítja a felelősséget az ünnep sorsáért: „El akarták venni az ünnepet tőlünk” - írja -, de „amíg (magyar) szív dobog; ünnepelni fogja az elnyomás, a zsarnokság elleni lázadásnak az évfordulóját.” Március 15-e, a zsarnokság elleni lázadás ünnepe az adott szituációban - egy katonai-rendőri államban háború idején - érthetően került a szabadság utáni vágy előterébe. Egy ironikus hangvételű cikk pedig azért rója meg a moravikai polgárokat, mert azok nem mernek Kossuth-szobrot állítani.

Március 16-án az első oldalon kapott helyet a moravicai ünnepségről szóló tudósítás. Az illusztráció - a zsúfolásig megtelt moravicai színházterem képe, amelyben a szorosán egymás mellett ülő emberek szinte az egész teret betöltik - azt sugallja, hogy „itt vagyunk, megmaradtunk-megmaradunk”. Ha tudjuk, milyen időszak is volt ez (mozgósításokkal, kényszerű emigrációval, bujkálása) telített), nem irreális ez az interpretáció.

1993. március 15-én nem jelenhetett meg a *Magyar Szó*: nem kaptak papírt a Jugoszlávia ellen bevezetett gazdasági bojkott miatt. 14-én és 16-án röpiratszerűen, egy-egy oldalon jelenik meg a lap, melyben tájékoztatják az olvasókat az előállt helyzetéről, de az ünnepségekről is közölnek kis tudósításokat. Érdekes, hogy a sajtó megjelenésért folytatott harcának ecsetelése közben sem kapcsolják össze a körülményeket az egykori március 15-i történésekkel. Március 17-én ismét megszokott terjedelmében jelenik meg a lap, s kétoldalas március 15-i ünnepi megemlékezést közöl, melyben a programszerűség dominál. Ágoston Mihály szerint: „Nemzetünknek nem mártírokra van szüksége, hanem okos vezetőkre”; „március idusán, egy végletesen elszomorító korban, mi, magyarok és nem magyarok, álmodjuk meg ezt a másik vértelen forradalmat”. Az emelkedett hangulatú publicisztika a múlt eseményeit olyan forgatókönyvként aktualizálja, melyet újra alkalmazni kell. Az ünnep tehát itt nem emlékezés, nem önmegjelenítés, hanem alkalom az instrumentális cselekvés meghatározására. A másik fontos írás (Mirnics Károly: *Tenni kell és mindjárt holnap*) ugyancsak a márciusi ifjak üzenetének jelenlegi körülményekre való alkalmazását sugalmazza: „Minden erőnkkel támogatni kell a jugoszláv társadalom demokratizálását.” A sajtó segítse a nemzeti kisebbség fennmaradását, ehhez szerb-magyar barátság kell: Március 15-e demokratikus hagyományából meríteni lehet a helyes politikai cselekvés meghatározásakor. Áttételesen két másik cikk is hasonló hangnemben foglalkozik azzal, mennyire van jelen 1848-49. Az itteni magyar nyelvű történelemtanulmányokban, mennyit tudnak a fiatalok a forradalomról, s habár explicite nem mondják ki, de érzékeltetik, hogy ezen változtatni kell a nemzeti identitás erősítése érdekében, hiszen „történelmében (is) él a nemzet”. Bár paradox módon a cikkíró a diákok tájékozottságát egy röpké körkérésre adott válaszaik alapján megfelelőnek tartja, mégis változásokat sürget (véleményem szerint az interjúk inkább a fiatalok hézagos tudását tanúsítják).

Mint látható, az egyre válságosabbá váló helyzetben az ünnep felelevenítése nem a hagyományok alapján ment végbe, hanem jellegzetesen expresszív és aktivista módszerrel: pontosan tisztázni kell a helyzetet (mi van?), majd meghatározni a célokat (mit kell elérni?), végezetül a program megvalósításának útját is ki kell jelölni (mit kell és hogyan tenni?) - s a *Magyar Szó* tematikus cikkeinek zöme, melyek nem irodalmi vagy történelmi-helytörténeti jellegűek, e periódusban ennek jegyében íródtak. A programszerűséget leghatásosabban és expliciten Dudás Károly fogalmazta meg a *7 NAP* egyikvezércikkében. Noha az 1991. március 15-én megjelent számban egyetlen ünnepre vonatkozó utalást sem találunk, két héttel később (!) Dudás a következőket írja: „A visszahúzódóban lévő Vörös-tenger mélyéről kell most a karácsonyunkat, a húsvétunkat, a pünkösdszünetet, a mindszentünket, a március 15-énket előhalászni. Életet lehelni beléjük, korszerű emberi tartalommal megtölteni őket.” E mondatból kiviláglik, hogy a rég elfeledett ünnepet - nem mellékes ennek beismerése - elő kell halászni a múltból, azaz maga az ünnepváltás a program; ha nem is fogalmazódik meg, mi célból.

A *Magyar Szó* még az ünnep után két héttel is jelentet meg március 15-re vonatkozó írást a Kilátóban, melyet ekkoriban Bálint Sándor szerkesztett. Ha tudjuk, hogy később főszerkesztőként az ő nevéhez fűződnek a *Magyar Szó* igazi, március 15-i ünnepi számai, úgy nem árt elgondolkodni azon, milyen mértékben beszélhetünk az ünnepről mint autonóm rítusról, mely alapok szerkezetére is kihat, s mennyire fontos az olyan eltökélt személyek szerepe, mint Bálint Sándor, kit tevékenysége alapján a „rítus szakemberének” is nevezhetnénk.

Ám az újságírók nagy része nem tud mit kezdeni az ünneppel. Tünetértékű, hogy 1991. március 17-én a *Magyar Szó*ban három helyütt is szóba kerül a sajtószabadság kérdése (ekkor járja a 7. NAP kálváriáját a főszerkesztő személyének kinevezése körül), de csak egy polgárok által kiadott közleményben kapcsolódik össze egyértelműen március 15-e a sajtószabadság ügyével. A *Délmagyarország* főszerkesztőjével készített interjú témája a magyarországi sajtószabadság, még sincs benne utalás március 15-re. Kiss Erzsike *Szabad?* című cikkében viszont így ír: „Az már csak a véletlen műve lehet, hogy számomra a sajtószabadság gondolata márciushoz kötődik. A márciusi ifjak által vezetett rebellis tömegek fogalmazták meg először a sajtószabadság igényét.” „A véletlen műve” - írja, s ezt értelmezhetjük pontatlanságnak, de elszólásnak is, amely rámutat arra, hogy nem véletlen, hogy csak véletlenül köti a sajtószabadságot március idusához.

Az 1990 áprilisában indult *Napló* „későn ébred”. 1991. március 12-i számában csak a budapesti helyzetjelentésben olvashatunk az ünnepről a magyarországi pártok harcával kapcsolatban. Igaz, március 5-től négy héten át közli Spira György *A nemzetiségi mozgalmak Magyarországon Ferenc József uralomra jutása után* című cikkét. E cikksorozatot újabb követi, mely a magyar-délszláv együttműködési kísérleteket (1848-67) veszi számba. Csakhogy ilyesfajta munkák általában helyet kapnak a lapban, nem kell hozzá alkalom, kérdés, hogy az időzítés szándékos volt-e, vagy csak a véletlen műve. Nincs konkrét utalás a közelgő ünnepre a március 12-i címlapon, amelyen a Bastille bevételét látjuk, „1789 Bastille - 1991 Belgrádi TV” felirattal, mely a belgrádi tüntetésekre utal, amikor az ellenzék a „TV-Bastille” megrohamozására készült. Talán azért, mert a strukturális hasonlóságok 1789 és 1848 között közismertek? Szintén e tüntetésekkal és a sajtószabadság kérdéseivel foglalkozik *A belgrádi tavasz* című cikk is, ám ez sem utal konkrétan március 15-re. A március 26-i címlap felirata: „Márciusi ifjak”, s négy fiatalembert ábrázol, amint a tüntetés egyik sebesültjét szállítják. Itt már nyilvánvalónak látszik az allúzió. Annál is inkább, mert a lap március 19-i számában a szerkesztőség igyekszik pótolni mulasztását, ebben már van ünnepi anyag, melynek szakrális és patetikus jellege feltűnő. Majdnem ugyanilyen késés tapasztalható a következő évben, ami arra utal, a szerkesztők nemigen tartották számon március 15-ét, nem várják, s csak akkor kezdenek el foglalkozni vele, amikor már késő, mert az ünnep elmúlt. Bár '92-ben a március 4-i szám Csurka-interjúja már érinti március 15-ét, de március 11-én ismét az újabb, a „második belgrádi tavaszé” a főszerep, és ezúttal már hajlamosabbak vagyunk a tavaszi, 1848-as és 1992-es forradalom közti áthallásra, ám konkrét utalás most sincs. Ellenben hátul, a 18. oldalon, egy bankreklám árnyékában, ráadásul *Hirdetőnapló* szalagcím alatt ott az ünnepi cikk, melyben a szakrális felütés után megfogalmazódik az ünnep funkciója: „Ennek a napnak magyarságunk egyszerű, ám tartalmas megtartásában volt kulcsszerepe” (csak *volt* - írja!). A március 18-i szám címlapján a megkoszorúzott Kossuth-szobor mellett két ünnepi írást találunk. Bódis Gábor bevallja, hogy a háború utáni generáció számára semmit sem jelentett március 15-e, megállapítja, hogy „a magyarságtudat - vagy nevezük bárminek - az eleinte brutális, majd később ravasszá vált tilói politika hatására elkorcsosult”; a cikk végének lakonikus zárása: „Talpra magyar, hí a haza! De hova?” Csubela Ferenc viszont politikushoz illő komolysággal írja: „Március üzenete: a szabadság nem könyöradomány. Azért harcolni, küzdeni kell. A szabadság szent dolog.” De jut még ünnepi írás - technikai okok miatt kimaradó - a következő hét *Napló*jába is.

1993. március 17-én a *Napló* címlapjának karikatúrája - mely csak annyiban karikatúra, hogy karikaturista rajzolta - a vajdasági magyarok siralmas helyzetére utal: a biztosítótűvel átszúrt kokárdából vér csorog. Keszég Károly vezércikke alkalomként kezeli a dátumot: fennköltebb hangnemben lehet beszélni a sorskérdésekről. A cím - *Az én tizenkét pontom* - jelzi az írás személyes hangnemét, ebben tényleges szabadelvűség mutatkozik meg: az egyén fontosabb mindenféle, kollektivistá eszménél: De, Keszég írásában ott a mind gyakrabban

felbukkanó toposz is: „nemzeti létünk alapja a nemzeti kérdés tisztázása a más népekkel való együttélésben.”

A *Napló* azonban még ekkor sem tud igazán mit kezdeni az ünneppel, egész oldalon közli Csupela Ferenc moravica-i ünnepi beszédét; noha ez a *Magyar Szó* szokása (a beszédnek hangsúlyozottan az az üzenete, hogy „a szabadság nem könyöradomány”). Annál beszédesebb az illusztráció fénykép az ünnepi istentiszteletről, a megkoszorúzott Kossuth-szoborról és egy magyar zászlót tartó táncospárról -, a képek már jelzik, hogy a *Napló* számára is egyre fontosabb a nemzeti hagyomány felvállalása. Pontosabban: fontos ez is, hiszen mint láthattuk, a *Napló* ez idáig nem nyújtott egységes képet az ünnepről, teljesen a szerzőtől függött a hozzáállás. Aki akart, patetikus volt, aki akart, ironikus - a szerkesztő bármit közölt. Egységes kép tehát nem bontakozott ki.

A rítussá vált ünnep

Annak ellenére, hogy a rítusokat és mítoszokat mintegy automatikusan a primitív közösségek, a premodern élet velejárójának tekintik, úgy tűnik, a szociológiai szakirodalomban a modern világ jellemzésekor is használhatóak e fogalmak.⁵ Mannheim éppenséggel arra mutat rá,⁶ hogy noha a behatoló civilizációs tudás mindinkább kiszorítja a mitikus mozzanatokot a mindennapi tapasztalatból, még mindig vannak mitikus és mágikus alkotóelemei. Durkheimmel szólva írja: „A világ kollektív képzetektől hemzseg, melyeknek hatalma a csoporttagok felett kikezdehetetlen. A világ nem akármilyen, végtelen sok irányban áthatolható tapasztalattér, hanem sajátos, csak a közösség tagjai számára létező összefüggés, saját világ, melybe csak az képes behatolni, aki részese annak.” Mannheim meglátásai azért aktuálisak ezen a ponton, mert rámutatnak, hogy jelenkori mindennapjaink valóságmegragadása, ha nem is maradéktalanul olyan, mint a primitív társadalmaké, de a strukturális rokonság igen erős. (Ennyiben a rítus fogalma még mindig használható.) Nem mellékes, hogy a „közösségre meghatározott létezés [...] a hozzá tartozó, konjunktív meghatározott fogalmi apparátussal együtt - ide értve a kollektív képzeteket is - állandó keletkezésben van”. Esetünkben viszont még arról is beszélhetünk, hogy 1990-ben a vajdasági magyaroknak, mielőtt megújították kollektív fogalmi apparátusukat, előbb új társadalmi teret kellett létrehozniuk.

Egyesek értelmezésében a rítusok széles köre olyan politikai és szimbolikus jelentőséget kapott, amely elősegíti a kollektív azonosulást; a régiek új jelentéstartalmakkal gazdagodnak, de újak is képződnek. Maga a nemzeti ünnep is felfogható rítusként, a szimbolikus politizálás rítusaként, amely a társadalomról alkotott irányadó, hivatalos, a közvélemény tudatába szánt képet formálja és erősíti meg, illetve mutatja be, s ekkor a rítus legitimáló funkciót tölt be, mert segít az elit autoritásához való állampolgári hűséget fenntartani. E politikai rítust természetesen lehet különbözőképpen értelmezni; benne több paradigma is megnyilvánulhat, ekkor a politikai rítusok sajátos, egymással szemben álló modelleket reprezentálnak, vagyis az ünnep alkalmával a politikai szimbolizmus terén folyhat a csoportok közti harc.

Durkheim funkcionális gondolatát kell felelevenítenünk az ünnep 1994-es sajtóbéli megjelenésének elemzésekor. Durkheim szerint a rítusok és mítoszok stabilizálják és egyesítik (igaz, nála főleg a primitív) társadalmakat, elősegítik a konfliktusfeloldást, a konszenzusteremtést, és harmóniát szülnek. Éppen valami ilyesmi figyelhető meg ebben az évben: mindenütt ünnepségek zajlanak, közösen és együtt, megosztottság nélkül. A *Magyar Szó* igazi ünnepi számmal rukkolt ki, a lap egyharmadát ünnepi anyag tölti meg. A címlapon az erős szakralitással átítatott Petőfi-vers, az *1848*, mely a szakrális szókészlet egész arzenálját felvonultatja - „S a reggeli imádság fejében / Istenünknek vérrel áldozunk /.../ Beteljesült az Írás / Jósoltja: egy nyáj, egy akol. / Egy vallás van a földön: szabadság! /... ./ Régi szentek / Mind elestek, / Földült szobraik kövéből / Új dicső szentegyház épül”... -, s

mely egy új, de egységes „vallás” utáni igényt fejez ki - éppen azt, amelyre a vajdasági magyaroknak szükségük van. Bálint Sándor vezércikkének harmadik része pedig nemcsak szakrális szókészletével, de az ünnep szakralizálásával is kitűnik: „március 15-e a vajdasági magyarság legszentebb ünnepe.” Szintén a címoldalon látható Léphaft Pál rajza: egy tenyér kokárdát nyújt felénk-íme, néktek az ünnep, valami ilyesmit sugall a rajz. *A Magyar Szó* tehát erősen szakrális felütéssel kezd, s ez annak jele, hogy - Robert Bellah kifejezésével élve - az ünnep tisztelete már-már vallásos, megállapodottan szertartásos, s ez csak statikus helyzetben lehetséges. És 1994 már ilyen év: túl a nagy társadalmi megrázkódtatásokon s a kezdeti tapogatódzáson az ünnep igazán emelkedett, élesen elkülönül a mindennapoktól, akár a hétköznap a vasárnaptól.

A *Magyar Szó* következő négy oldalán pedig csupa nyugodt hangvétellű, polémiamentes történeti tárgyú írás kapott helyet, melyeket legtalálékosabban Nietzsche szavaival „antikvárius történelemszemléletűnek” nevezhetnénk. E béke annak is köszönhető, hogy a vajdasági magyar történészek, néprajzosok; a társadalomkutatók körében nemigen alakultak ki elméleti és metodológiai szempontok alapján csoportosuló táborok. Így vita sem lehet köztük, mely hangsúlyosan éppen egy ünnepi számban nyilvánulhatna meg.

A *Napló* címlapján Kossuth képe, benne kétoldalas interjú Tőkés Lászlóval, melyet korábban készítettek, de március 15-ére tartogattak. Tőkés morálprédikációja is Kossuth alakját emeli ki, rá hivatkozva kapcsolja össze a morál és a politika szféráját: „A mi politizálásunknak kell, hogy legyen egy morális dimenziója.” A *Napló* is nagyobb teret szentel az ünnepnek, szintén kiemelten kezeli, de nem annyira, mint a *Magyar Szó*. A történeti cikkek itt is csak eseménytörténetre vállalkoznak, s ez eltávolítja az ünnepet a mától, nem aktualizálja az egykori eseményeket. A *Napló* az ünnep értelmezését a politikusokra bízta, az ő beszédeiket közli vagy idézi. Főleg a VMDK politikusai számára alkalom az ünnep arra, hogy aktuális kérdésekkel foglalkozzanak, bár általánosabb célokat is megfogalmaznak: józan és türelmes politizálásra van szükség, fegyvertelen harcra az autonómiáért. Jeszenszky Géza szerint a vajdasági magyarság magatartása azért is példamutató, mert nehéz helyzetben is sikerült megőriznie egységét (ez ma már furcsán hangzik!). Az ünnep kapcsán tehát értékek fogalmazódnak meg: „a kor parancsaihoz igazodó” egység-egységesség, békés együttélés más nemzetekkel, türelem, józanság. Elsősorban az egység értéke nő, éppen akkor, amikor már érezhetőek a párton belüli ellentétek, melyek a VMDK nemsokára bekövetkező kettészakadásához vezettek.

Nem véletlen Kossuth személyének kiemelése sem, annak ellenére, hogy 1994-ben volt halálának centenáriuma, s ez külön alkalmat is teremtett alakjának felidezésére, s hogy a Bácskában korábban igen erős Kossuth-kultusz volt. Március 20-án egy egész oldalon ráemlékezett a *Magyar Szó*; a *Napló* pedig cikksokrot szentel emlékének *Kossuth Napló* címmel. A „Kossuth vagy Petőfi” vita ugyanis folyamatosan jelen van a magyarországi ünnepértelmezésekben: ki tekinthető a forradalom vezéregyéniségének, s egyik vagy másik alakjának előtérbe helyezése bizonyos álláspontokat, üzeneteket, érték- és cselekvésorientációkat implikál. (Jellemző, hogy míg Magyarországon él az örök vita: „Kossuth vagy Széchenyi”, addig a vajdasági magyar sajtóban Széchenyi az ünnep kapcsán meg sem jelenik e periódusban! - bizonyítván az itteni ünneplés féloldalasságát.) Ezért kelt figyelmet, hogy az 1991-96 között, március idusa táján megjelent *Magyar Szó*kban és *Napló*kban Kossuth képét vagy szobrát összesen tizennyolcszor (egyszer még édesanyját is) közölték, míg Petőfiét csak egyszer. Ugyanígy se szeri, se száma a Kossuthal foglalkozó írásoknak. Igaz, folyamatosan jelennek meg Petőfi-versek is (zömmel a gyermekrovatban!), de csak egyetlen, irodalomtörténész tollából származó munka helyezi őt a centrumba „a hős ifjúság vezéréként”. Amíg Petőfi expresszív, robusztus, lángoló, halálig küzdő, gyakran meggondolatlan hévvel telített alakja a forradalom, a fegyveres harc szimbóluma, addig Kossuth a megfontoltságé, a kimértségé, a bölcsességé, s az sem mellékes; hogy a

szabadságharc második felében már hajlott a nemzetiségekkel való kiegyezésre, megbékélésre. Kossuth alakjának előtérbe állítása megfelel annak az igénynek, amelyet a vajdasági magyar politikai elit, illetve a magyar kisebbség többsége is akar: békét, kiegyezést, jogokat - de konszenzuális módon, és semmiképpen sem a Petőfi nevével fémjelezhető, fegyveres harc árán. Tehát nem Petőfi, hanem Kossuth kell, az általa megtestesített értékek a relevánsak.

Innováció és integráció

Az 1991-94-es periódus összefoglaló értékelésekor célszerű különválasztani az első három évet, amikor az ünnep innovatív funkciója került előtérbe, ha mégoly kezdetleges formában is. A vajdasági magyarság számára az ünnep annyiban volt innovatív, hogy kitűnő alkalmat nyújtott annak kinyilvánítására, hogy új integrációs formára van szüksége. Leszámolnak a régi ideálokkal - ebben mindkét lap jeleskedik -, ám az új eszmények megteremtésében kevésbé hatékonyak. A „mások vagyunk, mint ők” tudatának megfogalmazása könnyebb, mint a mi-tudaté, amely inkább tűnik az egyetemes magyarsággal való közösségvállalásnak, semmint a vajdasági magyarságtudat kimunkálása eszközének. Megjelenik az igény egy új „civil” vallás létrehozására, a nemzeti ünnep teljes birtoklására és aktivizálására a közösség integrálása érdekében, de érdemben nem valósul meg. 1994-ben a hagyomány teljes újrakonstruálásának lehetünk tanúi. Innováció és tradíció egyidejű, paradox megjelenítésén azonban senki sem tud túllépni: amíg a tradíció vitatott ('93-ig), addig az innovatív program hangsúlyozódik, ám ahogy '94-ben a tradíció megerősödik, s mintegy az új rítus alapját képezhetné, azonnál csökken az innovatív, s nő a hagyományt ápoló, pátosszal és szakrális elemekkel megtűzdelt cikkek száma.

Mindez azonban akkor történt, amikor a rítus voltaképpen még ki sem alakult, meg sem erősödött. A későbbi események ismeretében biztos állítható, hogy további innovációra lett volna szükség az integráció új formájának hatékonyabb kidolgozása érdekében. A VMDK-a belüli szakadás ugyanis az elkövetkező két évben elsöpörte a megerősödött ünnepet mint integrálóerőt, mint olyan erőt, amely a közösség szimbolikus újrateremtését segíti elő.

Más kérdés, hogy az ünnep talán még ennyire sem konstruálódik újra, ha nem tör ki a háború. Ilyen időkben nagyobb a létbizonytalanság, a kétség, s nő az igény a közösségtudat erősítése, az egyéni pozíciók biztosítása és az új rítusok iránt, amelyek valamelyes védelmet jelentenek az egyén számára. A „mi lett volna, ha nem lett volna háború” kérdése azonban a pusztá fölvetésnél többet semmiképpen sem érdemel.

Ünnep a politikai harc harapófogójában (1995-1996)

1995-ben a *Magyar Szóban* az ünnepélyes külsőségek még erősödnek, például a lap fejlécét pirossal nyomják (ezt a szint korábban az állami ünnepeken, a vasárnapi számon, '90-től pedig a nagy keresztény ünnepeken használják), s az ünnepi anyag a lap egyharmadát teszi ki. Tartalmi szempontból azonban hátrálás, visszafogottság érezhető. A cikkek hangja kevésbé patetikus, és szakralitásuk is kisebb fokú, egyesek magát az ünneplést is megkérdőjelezzik a vajdasági magyar politikai élet megosztottsága miatt. Petőfi aktivista verse, a *Csatadal*, a március 10-i szám gyermekrovatóban kap helyet. Krúdy demitologizáló írása bemutatja, hogy a pesti polgárságot inkább félelemmel és gyanakvással töltötték el a forradalom, eseményei, mintsem lelkesedéssel. Mindennek jelentősége abban áll, hogy ekkor már javában dül - és gyakran övön aluli ütésekkel zajlik - a harc a VMDK és a VMSZ között; a marakodás csaknem az egész szociokulturális életet elurulta és megosztotta: A 11-i *Kilátó* fő helyén Burányi Nándor is erről ír, *A modor és a taktika hiánya - ünnepleni tudunk-e az ünnep nagyságához méltóan* címmel. Hivatkozik Széchenyi Kossuth-kritikájára, párhuzamot von a

boszniai történésekkel, és rámutat arra, hogy a modor és a taktika hiánya a vajdasági magyarokat is tévútra vezeti, miként azt Széchenyi feltételezte Kossuth politikájával kapcsolatban, ezért a magyaroknak egymással kell először is megbékélniük. Széchenyi alakja tehát előkerült. Azé a Széchenyié, aki nem a szabadságharc központi figurája ugyan, de jelképe annak, hogy válságos helyzetben félre kell tenni a politikai nézetkülönbségeket, s a magyarság érdekében egységesen kell fellépni. „A legnagyobb magyar” nevezetes *Napló*jában Batthyányt és Kossuthot ostromozza, látja a forradalom baljós jeleit, mégis miniszterséget vállal. És ez lesz az 1995-96. évi két ünnep fő üzenete: vagy belátják a magyarok a helyzet súlyosságát, és kiegyeznek egymással, vagy pedig elvesznek megosztottságuk miatt. A tudósítások címei is ezt fejezik ki: *Ünnepeljünk együtt!*, *Megosztottan elveszünk*. Március 15-én a vezércikk egyik komponense még hangsúlyosabban ki van emelve, s szintén az ünnep problematikus voltát boncolgatja, ha más szempontból is: „A mai nemzedékre az egészből már csak az ideál maradt, az ideálnak is csupán az eszmei része, a többi kézen-közön mind elveszelődött.” Burányi Nándor *Öröm is, szégyen is* című cikke pedig a *Magyar Szó* március 15-i számait átnézve megállapítja, hogy nincs mivel dicsekedni, hiszen a napilap sem törődött az ünneppel. A humoros oldalon Petőfi karikatúráját láthatjuk, egy őt ironikusan bemutató szöveggel. Az ünnep utáni szám is a megosztottság értelmetlenségét és a megbékélés szükségességét hangsúlyozza, többször is kimondva: „ha nem tudunk megbékélni, ne is ünnepeljünk.”

1995-ben a *Napló* is kezd elfordulni az ünneptől, melynek aktualizálása immár nem a magyar-szerb, hanem a vajdasági magyarok közti viszony taglalására kínál alkalmat. Az üzenet itt is a megosztottság ellen, a megbékélés mellett szól: „1848 összetartásra int.” Keszég Károly vezércikke a két évvel korábbihoz képest igen visszafogott, az érzelmek áradatát az irónia váltja fel: „Nosztalgiázzon, akinek van hova”; „Más az évszázad, az ország, a költő”; „Személyre szól az élet még a kollektívában is” - írja, s ezzel nemcsak szabadelvűségének ad hangot, hanem a vajdasági magyar politikusok nemzetben gondolkodására is reagál.

A *Magyar Szó* 1996-os, ünnepi számában már az ünnepi anyag terjedelme is csökken (a korábbi négyoldalas blokk egyre zsugorodik, és egyre jelentősebb része kerül ismét a gyermekrovatba). A lap a történeti cikkeken kívül a helyi ünnepekről közöl tudósításokat, leginkább a „fejmosó” szereplőket, a pártsemleges lelkészek prédikációit idézi, melyek megrójják a két rivalizáló szervezet politikusait: „Térj eszedre, magyar népem!”, de ha nem, s ha csak így lehetséges az ünneplés, hát inkább ne is legyen. A vezércikk végső üzenete is ez: „...nem maradhatunk süketek negyvennyolc üzenetére: a közös célért önzetlenül s nem egymást gáncsolva kell harcolnunk.”

A *Napló* is hasonló szellemet tükröz. Keszég vezércikke a magyarkodókat, a VMDK-t és a VMSZ-t támadja. A címlap karikatúrája is erőteljesen erre utal: két alak verítékezve próbálja magához ragadni a kokárdát, a felirat pedig: „Márciusa végeken”. Tóth Livia *Több nap, mint ünnep* című írása vallomás arról, miképpen vált számára egyre fontosabbá március 15-e ünnepe (és a magyarságtudat) a mindenkire ráerőszakolt szocialista ünnepek helyett, ám már „megint el akarják venni az ünnepeimet”, politikai játékaik martalékává tették, kisajátították a pártok, s ezért ünnepelni sincs kedve. A *Napló* egy nyolcoldalas *Dokumentumnapló*val az emlékezés terepére távolítja az ünnepet, melyben korabeli képekkel átfogóan bemutatja a szabadságharc nagy eseményeit, alakjait, helyszíneit. Március 15-e történelmi emlékké szelídül, nem nyújt alkalmat a politizálásra - ez a depolitizáltság visszahatás a túlpolitizáltságra. A *Napló* március 20-i és 27-i számában is helyet kap e téma. Keszég vezércikkében már-már az ünnep mellőzésére szólít fel: „de végül is olyan nap ez, mint a többi.” „Nálunk ez a megosztottság jelképe, ott (Magyarországon) a demokráciáé. S ez azért tanulság. Mondjuk, nem kell nekünk mindent elsajátítanunk.” Keszég itt egyenesen importcikknek nevezi az ünnepet, amelyet ha már úgyszemint tudnak méltóképpen megünnepelni, legegyszerűbb nem is ünnepelni. Bourdieu-vel szólva, a *Napló* „a legjobban s

egyszersmind a legrosszabbul őrzött titkot” leplezte le, kimondván, hogy az ünnep eszköz a politikusok kezében, s nem szent pillanat, ráadásul nem is „természetes” ünnepe a vajdasági magyaroknak.

Egyébként a két párt az utolsó két évben az ünnepet elsősorban nézeteinek propagálására használta fel. Dramaturgiai nézőpontból elemezve a kérdést, az ünnep számukra színpadul szolgál, hogy nem mindennapi módon fogalmazhassák meg céljaikat és üzeneteiket, egyszersmind pártjuk úgynevezett azonossági emblémáit. Mindkét párt úgy gondolta, hogy övé lesz az elsőség, a vezető szerep a vajdasági magyarok központi ünnepein. Már az ünnep előtt elkezdődött a polémia az újságban, hogy az egyik párt ki akarja sajátítani a nemzeti ünnepet, mire a másik ezt cáfolja, arra hivatkozik, hogy „felkínálta” a közös szervezést, de ezt emez a párt nem fogadta el. A helyen is vitatkoznak. A VMSZ ‘96-ban Moravicán szervezi meg a „központi” ünnepeket, a VMDK Magyarittabén. S e két helység szimbolikus jelentőséggel bír. Tudniillik a VMSZ bázisa erősebb a magyar többségű önkormányzatokban (ilyen Szabadka), míg a VMDK bázisa a perem- és szórványmagyarok helyeiben van (ilyen Magyarittabé). Ha leegyszerűsítés is, de igaz, hogy a VMSZ inkább a tömbmagyarság érdekeit képviseli a mindennapi politizálásban, hisz egyszerűen itt van tere és lehetősége (itt állnak rendelkezésére az eszközök is), a VMDK viszont peremre szorult, miután elvesztette pozícióit a magyar többségű önkormányzatokban. Regionális harcnak tekinthető ez, mely az ünnep kapcsán, az ünnep helyének kijelölése kapcsán manifesztálódott. A tér kijelölése tehát szimbolikus jelentőségű. Bourdieu a franciaországi regionális harcokat elemezve egyenesen azt állítja; hogy „a harcok tétje olyan hatalom; amely kikényszerítheti a világ egyfajta szemléletét (vízióját) a fölöstás (divízió) elvei alapján”.⁷ A reprezentáció helyéért folytatott harc voltaképpen az identitásért, annak milyenségéért folytatott harcot jeleníti meg esetünkben is.⁸

1995-96-ban tehát az ünnep varázstalanítása folyik. Míg a kilencvenes évek elején az újrakonstruálására tett kísérleteket vehettük számba, a legfőbb erény ekkor a morálprédikációtól áthatott itt- és megmaradás, a megbékélés és a kossuthi bölcsesség elvének alkalmazása a vajdasági magyarság érdekeinek megvalósításáért folytatott fegyvertelen harc során. 1994-re az ünnep szinte már rítussá vált, 1995-96-ban március 15-e a szimbolikus politizálás eszköze, a két párt harcának martaléka. A sajtóban eleinte fokozatosan mind nagyobb hangsúllyal jelenik meg az ünnep, március 15-e értelmeződik és értelmez maga is, ám az utolsó két évben a pártharcok folyamányaként elvész a pátosz, a fennköltség, a szakralitás. 1993-tól ünnepi számokról is beszélhetünk, s a helyi ünnepek is felveszik azt az alakzatukat, melyet évenként megismételnek. Minden jel arra utal, hogy a forradalom évfordulója rítussá válhatott volna, de a rítus csak kialakult, s nem szilárdult meg annyira, hogy ellenállhasson a teljes politikai kisajátításnak. A politikai élet szereplői szakították meg a már-már természetesen és magától értetődően zajló folyamatot, olyannyira, hogy mások emiatt már az ünnep szükségességét, létjogosultságát is kétségbe vonták.

Nagy kérdés, hogy mennyire volt „vevő” a magyar kisebbség az ünnep rítusára, hisz ha a rítus megkonstruálásában nem is, de legitimizálásában - s így megerősítésében - lehetett volna markáns szerepe. Azt hiszem, abban, hogy március 15-e végül sem vált a vajdasági magyarság igazi ünnepévé, nemcsak a politikusok önzésének volt döntő szerepe, hanem a vajdasági magyarság alacsony intenzitású nemzeti identitásának is. És nem utolsósorban talán annak is, hogy március 15-e nem munkaszüneti nap. Márpedig az igazi ünnepnek minden jegyében el kell különülnie a hétköznapoktól, a munka világától. Az egykori Jugoszlávia ünnepei leginkább kétnaposak voltak, a hétvégével összekapcsolva olykor öt munkaszüneti napot is kitettek, amelyek elsősorban pihenésre, s nem (kikényszerített) ünneplésre szolgáltak. Márpedig ha az emberek megszokják ezt, nehéz átállniuk, főleg, ha a formai oldal nem felel meg „ünneplési” szokásaiknak.

Március 15-e integratív ünnepnek indult a vajdasági magyarok körében, s a sajtó lényegében funkcionálisan hozzá tudott ehhez járulni 1993-94-ben. A múlt beemelése sikeresnek bizonyult a tekintetben, hogy a narratív konstrukció igyekezett meghatározni egyén és közösség morális és politikai diszpozícióját. A normatív hatású elbeszélés azonban nem rendelkezett azzal az autoritással, hogy felülemelkedjen a pártokon. Ez óhatatlanul visszahatott magára az ünnepre is. Mi több, a sajtó helyzetelemzésében leginkább az egykori és az aktuális szituáció végzetesnek bizonyult, illetve ítélt lépéseinek analogizálása került központi helyre. Márpedig a kudarcok szem előtt tartásával nehéz olyan magasztosan ünnepelni, mint ahogyan azt a kezdeti időszakban elképzelték, s a középső periódusban lényegét tekintve meg is valósították (a „konzervatív” publicisztika folyamatosan visszatérő eleme a negatív előjelű prófécia; az elfogyás rémének felidézése, a riogató - még ha demográfiai szempontból nézve a kisebbség eltűnése valóban bekövetkezhet is). Pesszimizmian ünnepelni azonban nemigen lehet. Az ünnepléshez optimista életszemlélet kell, mint Mircea Eliade írja.⁹ Szerinte „a primitív ősvallások hívői az ősi tettek állandó ismétlésével és a mitikus istenek által szentté avatott idő felelevenítésével nem pesszimista világszemléletre tesznek szert, ellenkezőleg, a gyakori visszatérés a szent forráshoz a megsemmisülés, a halál előli menekülést jelenti számukra”. Nem szabad elhallgatnunk, hogy Eliade szerint „megváltozik a helyzet, amikor a kozmikus vallásosság értelme zavarossá válik”, ám - a mannheimi tézisre visszautalva - a strukturális hasonlóságok megmaradtak a nemzeti ünnepek esetében is, s éppen március 15-e „szent ünnepe” tekinthető ugyanolyannak, hisz itt is hősi tettek felelevenítéséről van szó, még ha az aktorok nem is istenek, hanem egykor létezett hősök.¹⁰ Ezt a feltételezést támasztja alá a már említett bellahi koncepció is (a nemzeti ünnep mint civil vallás). Különös jelentősége lehetett volna március 15-e felelevenítésének a vajdasági magyarok körében, kiknél a visszatérés március 15-e „szent forrásához” talán ugyanígy lehetőséget kínált volna a megsemmisüléstől való meneküléshez, mert tudjuk, hogy e magyar kisebbség még nagyobb epidemológiai válságban van, mint a magyarországi társadalom.

„Ünnepelünk, tehát vagyunk” - parafrázálhatjuk a descartesi gondolatot, mert az ünnep léte a közösség meglétét bizonyítja. Jósolni persze nem tudunk, ezért csak megkérdezzük, vajon az, hogy nem sikerült visszatérni a „szent forráshoz”, mennyire tekinthető a vajdasági magyar kisebbség elfogyása előjelének. Mert a „ha már ünnepelni sem tudunk, akkor ne is ünnepeljünk” problematikája az eliadei éltetőoptimizmus-koncepció szerint ilyen előjelnek tekinthető.

JEGYZETEK

* E tanulmány megírásához nyújtott segítségéért köszönetet mondok Némedi Dénesnek.

1 A VMDK 1989 végén a vajdasági magyarok érdekvédelmi szervezeteként alakult meg, majd párttá formálódott. A belső harc - egy pénzügyi botrány folyamán - odáig fajult, hogy az 1994-ben megtartott tisztújító közgyűlésen kettészakadt a párt, s a kilépők megalakították a VMSZ-t; mely a magyar többségű önkormányzatokban át is vette az irányítást.

2 Az alábbiakban Csigó Péter munkájára támaszkodom (1995. *augusztus huszadikának reprezentációja a napisajtóban*. Kézirat 1996).

3 Ilyesmit természetesen csak az a Rehák László írhatott, aki 1945-ben a *Magyar Szó* cenzoraként kezdte pályafutását, hogy aztán a főszerkesztői székbe kerüljön, élete végén pedig a VMSZ megbecsült tagjává legyen.

4 Arra, hogy a vajdasági magyarság nemzettudata milyen mértékben gyengült meg, nincsenek egzakt adatok, legfeljebb összehasonítások, melyek arra utalnak, hogy a különböző régiók magyarsága közül a jugoszláviaiaké a legalacsonyabb szintű. Természetesen arra vonatkozóan sincs adat, milyen mértékben feledte el a vajdasági magyarság „kollektív tudata” március 15-e ünnepét. Ám ha esszét írnék, nyugodtan hivatkozhatnék erős bizonyíték gyanánt az én esetemre: falum, a teljes mértékben magyarok lakta Kishegyes határában vívták meg a szabadságharc utolsó győztes csatáját 1849. július 14-én. Ám én erről 1989 nyarán hallottam először, úgy, hogy a helyi ifjúsági lapban egyik szerkesztő társam cikket írt arról, hogy illene

visszahelyezni a csata emlékére állított emlékművet, melyet a bevonuló szerb királyi csapatok döntöttek le az első világháború végén.

5 Lásd Joseph R. Gusfield és Jerzy Michalowich áttekintését: Világi rítusok. *Szociológiai Figyelő* 89/2.

6 Mannheim Károly: *A gondolkodás struktúrái*. Atlantisz, Budapest 1995.

7 Pierre Bourdieu: Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő* 1985/1.

8 Lényegében ugyanez ismétlődött meg a millicentenáriumi ünnepeknél is: a VMSZ a maga „uralta településeken, míg a VMDK Újvidéken és a Bánátban, az aracsai pusztatemplomnál ünnepelt.

9 Mircea Eliade: A szent idő és a mítoszok. *Új Symposion* no. 214. 1983. február.

10 Ugyanez áll a millicentenáriumi ünnepekre is.

GYÖRGY HORVÁTH

The Representation of March 15 in the Hungarian Press of Voivodina

We may paraphrase Descartes famous statement thus we celebrate therefore we are. Since the political changes of 1988-1989 the commemoration of March 15, the greatest Hungarian national festival, has taken on a rather peculiar role among the Hungarian minority of Voivodina. Ever since the political transformations began the Hungarian minority press has been trying to utilize this national day to contribute to the creation of unity within the ranks of the minority, as well as to articulate this unity through reporting on the celebrations. March 15 was thus to be an integrative festival among the Hungarians of Voivodina, and in 1993-94 the press successfully contributed to this. However, (the normative narratives of the newspapers did not have the authority to rise above party politics, and the celebration and festival became an area of political contestation within the ranks of the minority.

Egy lépéssel közelebb

Minoritățile naționale din România 1918-1925. A romániai nemzeti kisebbségek 1918-1925. Ed.: Adrian Adamache, Daniela Bleoancă, Liviu Boar, Beatrice Dobozi, Ioan Dordea, Ioana Grigorie, Alexandru Duța, Elisabeta Moroti, Pál Antal Sándor, Silvia Popovici, Ioan Sabău, Ioan Scurtu, Natalia Tampa, Monica Vlaicu, Ernest Wagner. București, Arhivele Statului din România 1995. 783 p.

A romániai történetírás érdeklődése megnőtt az 1989-es fordulat óta az ország nemzeti kisebbségei iránt. A publikált munkák elsősorban a kisebbségi sérelmek valótlanágát igyekeznek bizonyítani, és ennek érdekében tanulmányozzák a két világháború közti nemzetiségi viszonyokat és intézményrendszert. Egyes szerzők kifejezetten aktuális politikai céllal foglalkoznak a román-magyar viszonytal,¹ mások, mint például Virgil Pană, az erdélyi magyarság politikai, gazdasági, kulturális, illetve demográfiai helyzetét próbálják megrajzolni, s ezzel igazolni a magyarság privilegizált helyzetéről kialakult, manapság divatos romániai vélekedést.² A romániai kisebbségi problémák megjelenését nemzetközi fórumokon Iancu Gheorghe,³ a kisebbségek kulturális életét Dascalu Nicolae,⁴ az agrárreform nemzetiségpolitikai következményeit pedig Rus Traian⁵ vizsgálta. A mai román szakirodalomban talán Vasile Ciobanu a százok két világháború közti gazdasági intézményeivel foglalkozó publikációi a legszínvonalasabbak.

A téma iránt megnövekedett érdeklődést jelzi, hogy a dokumentumgyűjtemény kezdeményezője és a munkálatok egyik irányítója az a Ioan Scurtu bukaresti történész-levéltáros, aki a két világháború közti időszakra vonatkozó, nemrég megjelentetett forráskiadványával új megközelítésekre adott lehetőséget a Romániával foglalkozó kutatóknak.⁶ E napi propagandától eltávolodó, a szakmai megközelítést előtérbe helyező, lassú és részleges szemléletbeli változásnak eredménye a Román Állami Levéltár forráskiadványa, *A romániai nemzeti kisebbségek 1918-1925* című kötet. Bevezető tanulmányait román, német, francia nyelven közlik. Összeállítói, különböző megyei levéltárak munkatársai közel 700 oldalon 178 dokumentumot tettek közzé a kiadvány címében jelzett időszakból. Céljuk: átfogó képet adni a Nagy-Romániában élt magyarok, zsidók, százok, ruténok, bolgárok, svábok és az állami intézményrendszer közötti kapcsolatokról. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy elsősorban a többségi nemzetiségpolitika bemutatására összpontosítanak.

Ioan Scurtu bevezető tanulmánya szerint (*A romániai nemzeti kisebbségek 1918-1925 között*) a bukaresti kormányzat kisebbségpolitikájára az engedékenység volt jellemző. Kiemeli az új állam kereteibe való beilleszkedési folyamatot, nagy hangsúlyt fektetve az 1923-as alkotmányban biztosított „jogegyenlőségre”. Megemlíti a németek könnyebb alkalmazkodását, a magyarok kezdeti „passzív ellenállását”, majd az Országos Magyar Pártba való tömörülését, valamint a zsidók soraiban megfigyelhető tanácsalanságot. Gazdasági-szociális problémákkal foglalkozó, rövid kitérőjében szól az optáns ügyekről is. Úgy véli, hogy az OMP Magyarország támogatásával ezeket az „erdélyi kérdés” körül folyó nemzetközi polémia kibontakoztatására akarta felhasználni. Kulturális téren azt hangsúlyozza, hogy a román állam jelentős összegeket fordított arra, hogy a nemzetiségek megtanuljanak románul, ezzel is hozzájárulva társadalmi integrációjukhoz. Ha beilleszkedésük nem is volt zökkenőmentes, de megtörténte azt igazolja, hogy Romániában igenis létezett valódi kulturális pluralizmus, amelyhez fogható kevés volt az akkori Európában. Érdeemes lett volna azt a magyar álláspontot is megvizsgálni, miszerint a harmincas évek közepéig, sőt a korszak végéig Erdélyben a románság „csak a politikai, államigazgatási szektorban vált dominánssá, miközben az országrész gazdasági, kulturális, társadalmi életében a magyar és a német kisebbség, illetve a zsidóság maradt meghatározó, s ehhez hozzájárult a régió városi

lakosságán belüli túlsúlyuk.⁷ Ennek a helyzetnek a megváltoztatására fogantatosított állami beavatkozás nemzeti konfliktusokhoz és az erdélyi kérdés folyamatos rendezetlenségéhez vezetett. Mindez csak 1948-ban (a magyar kisebbség intézményrendszerének és gazdasági háttérének megszüntetésével), illetve az 1970-es évektől az erdélyi városok etnikai viszonyainak rohamos átalakítása révén változott meg. E folyamatokra visszatekintve ma már igazat kell adni Scurtunak abban, hogy a tárgyalt időszakban a román kormányok nagyon keveset tettek a többségi nemzet érdekében elsősorban a nemzetiségek lakta területeken. (Erre a megnagyobbodott Románia egységesítésével birkózó új államigazgatásnak nem is igen volt ereje.) Megállapítja, hogy a városok, községek vonatkozásában a „nacionalizálás” csak elvként létezett, megvalósítatlan terv maradt ebben az időszakban. Ezen állítás ellenőrzéseként nem ártott volna az erdélyi földreform, a lakásrekvirálások, a pénzügyi átalakulás nemzetiségi vonatkozásait is megvizsgálni. Mindenesetre a szerző szerint a néha hamis képet festő nemzetközi sajtó információival ellentétben folyt a párbeszéd a kormány és a kisebbségek között.

Gheorghe Iancu kolozsvári történész tanulmányában (*Gondolatok Romániáról és kisebbségeinek problémáiról*) statisztikák közlésén kívül⁸ a kisebbségeket érintő törvényekről is beszámol, elsősorban a magyarok problémáira helyezi a hangsúlyt (1921-es földreform, oktatási, kulturális törvények: 1924, 1925, 1928). A politikai és gazdasági konfliktusokról külföldi (jobbára a román állásponttal szimpatizáló) szerzők segítségével próbálja bebizonyítani túlzott voltukat. Végső következtetése, hogy a kisebbségi kérdés mindig érzékeny pontja volt a román államnak, s valós történelmi megvilágítása még sok részletkutatást igényel.

A két bevezető tanulmány a feltárt tények mennyisége és minősége tekintetében és abban, hogy a nemzetiségi kérdés történeti vizsgálatát nem tekinti lezárt kutatási területnek, elmozdulást jelent a régebbi, mondhatni, propagandisztikus romániai munkákhoz viszonyítva. Egyben világossá teszi a válogatást meghatározó szempontot is: a romániai kisebbségek szerintük csak a román nemzetiségpolitika viszonyrendszerében vizsgálhatók, nem mint önálló kulturális, illetve politikai közösségek, ennek az elvnek megfelelően válogatták a dokumentumokat is.

Liviu Boar - a munkálatok másik irányítója - szerkesztői bevezetője szerint a Román Állami Levéltár több kötetben szeretné közreadni az 1918-1947 közti periódus többezernyi válogatott dokumentumát. Az egyes kötetek időhatárát a fontosnak tartott romániai eseményekhez kötötték: Így az első kötet záró éve 1925, a közigazgatás egységesítésének éve Nagy-Romániában.

A megjelent első kötet egyedi dokumentumokat tartalmaz a prefektúrák, polgármesteri hivatalok; kisebbségi szervezetek anyagából, valamint személyes hagyatékokból, minisztériumi hivatalos értesítőkből.⁹ A forrásokat eredeti nyelven, a nem román nyelvűeket román fordításban is megjelentették. Minden egyes dokumentum esetében fel vannak tüntetve a pontos levéltári jelzetek, illetve a bibliográfiai adatok. A forrásokat regesztaszerűen ismertetik.

A publikált dokumentumok tematikája igen változatos: a közigazgatás átalakításától a hangulatjelentésig sokféle iratot tartalmaz. A forrásokat keletkezésük időrendjében közlik, és tematikusan csoportosítják az alábbi nagyobb témák szerint: a gyulafehérvári kiáltvány és annak fogadtatása a kisebbségek részéről, a kisebbségek státusa jogi helyzete, a kisebbségi intézmények, érdekvédelmi szerveződések, az 1923-as alkotmány és annak fogadtatása, a közigazgatás egységesítésével kapcsolatos anyagok.¹⁰

A közölt iratok egyes nemzetiségekre vonatkozó arányait tekintve a magyar kisebbséggel 36, a szászokkal 30, a zsidókkal 31, a muzulmánokkal 3, az örményekkel és bolgárokkal két-két, az ukránokkal és a szlovákokkal egy-egy dokumentum foglalkozik. A további több mint

70 dokumentum (statisztikák, törvények, rendeletek) általánosságban mutatja be a korabeli romániai nemzetiségpolitikát.

A kötetben túlnyomórészt a román kormányzati intézmények anyagai találhatók (76 hivatalos körlevél, beszéd; prefektúra- és minisztériumi jelentés; 17 törvény; 27 statisztika;), és háttérbe szorulnak a kisebbségi önszerveződések programjai, helyzetértékelései, memorandumai (összesen 57 dokumentum származik ebből a körből, közülük 16 a nemzetiségi pártoké). Emiatt nem alakulhat ki valós kép a kisebbségek helyzetéről, inkább az állam kisebbségvédő tevékenysége kerül előtérbe. Nem csoda, hogy mellette eljelentéktelenednek a kisebbségek megpróbáltatásai. A magyar kisebbségre vonatkozó részben tisztán körvonalazódnak az oktatási törvényekkel, rendeletekkel kapcsolatos pró és kontra álláspontok, de nem mondható el ugyanez az 1921-es földtörvényre vonatkozóan. Ebben a témakörben a földtörvény szükségességét hangsúlyozó dokumentumokat közölnek, összehasonlítva azokat az ókirályságbeliakkal. Másrészt a magyar földbirtokosréteg törvényszegő, a földtulajdont magyar kézre átmentő magatartása hangsúlyozódik. Éppen a résztémák (például az állampolgárság elnyerése körüli értelmezési problémák) többoldalú bemutatása marad el, ezzel ismét az állam kisebbségvédő tevékenységére helyeződik a hangsúly, s a helyzetkép elég egyoldalú.

A dokumentumok közel egyharmada újságcikk; a *Monitorul Oficial*ban hozzáférhető törvények sem tekinthetők szorosan vett levéltári forrásoknak, inkább a „méltányos” nemzetiségpolitika képének erősítését szolgálják. Erre jó példa, hogy miközben közlik az 1919. decemberi kisebbségi szerződést, nem szólnak létrejöttének körülményeiről, fogadtatásáról és utóéletéről (nem tekintették alkotmányjogi forrásnak, a belső jogi szabályozást e nemzetközi szerződés elé helyezték¹¹). Ugyanígy, miközben Maniunak a kisebbségi kérdéstről tartott előadása megtalálható a kötetben, Ionel Brătianu legalább ennyire fontos cikke hiányzik belőle.¹² A nem levéltári anyagok gyűjteménybe való felvételekor illetet volna Kiss Árpádnak a korszakra vonatkozó színvonalas bibliográfiáját ismerni, sőt felhasználni.¹³

A kötet legproblematisabb része a jegyzetapparátus. A közölt iratokat nem vetették egybe az ugyanazon tárgyra vonatkozó más forrásokkal. Hiányzik a tájékozódást megkönnyítő tárgy- és névmutató is.¹⁴ A kötetben szereplő román nyelvű sajtókiadványok bibliográfiai adatait sem tüntették fel.¹⁵ A munka pozitív sajátosságaként megemlíthető, hogy közrebocsátják az adott korszak különböző nemzetiségi nyelven megjelent sajtókiadványainak listáját.¹⁶ Fontos pozitívum a román nemzetiségpolitikai szakirodalom eddig talán legátfogóbb bibliográfiájának közzététele is.¹⁷ A szerkesztői munka nagy erénye, hogy az idegen nyelvű dokumentumokat megjelenteti román fordításban is.¹⁸ A kötet tulajdonképpen áttekinti az egész korszakot, de szigorúan megmarad a bevezető tanulmányok kisebbségpolitikai nézőpontjánál. Iratokkal igazolja a román nemzetiségpolitika méltányosságát.¹⁹ A kiadvány jelentőségét abban látom, hogy román oldalról is megindult a kérdéskörrel kapcsolatos források feltárása, és ezek publikálása révén a kutatók új adatok birtokába juthatnak.

Márton Attila

JEGYZETEK

1 Ezek közül néhány fontosabb kiadvány: Raul Sorban: *Fantasma imperiului ungar și Casa Europei*. Globus, București 1990.; Mihai Stratulat: *Revizionismul neorevizionismul ungar*. Globus, București 1994.; Ion Calafeteanu: *Revizionismul ungar și România*. Enciclopedica, București 1995.

2 Virgil Pană: *Minoritățile etnice din Transilvania între anii 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*. Editura Tipomur 1996. (Erdély etnikai kisebbségei 1918 és 1940 között. Jogok és privilégiumok.) A szerző már az előszóban kijelenti, hogy azért szükséges ilyen szakmunkákat írni, mert egyrészt a 80-as évek tanulmányai a

- szocialista internacionalizmus áldozatává váltak, másrészt ellensúlyozni kell a külföldön megjelenő revizionista ötletekkel átítatott tanulmányokat (7. o.).
- 3 Informations concernant le problème des minorités de Roumanie dans les documents de la Société des Nations (1923-1926). *Transylvanien Review* 1992.1. 29-55.; Vorlautige Betrachtungen hinsichtlich Rumaniens und der Frage der nationalen Minderheiten (1919-1928). *Transylvanian Review* 1992. 2. 60-86.
 - 4 The economic and Political cultural life of the Coinhabitating nationalities in Romania between the Two world Wars. *Nouvelles Etudes d'Histoire* VI/2. București 1980.191-202.
 - 5 Reforma agrară din 1921 in Transylvania și naționalitățile conlocuitoare. *Revista de istorie* 1983. 4. 333-348.
 - 6 Scurtu, Iana - Constantin, Mocanu - Doina, Smircea: *Culegere de Documente privind Istoria României 1918-1944*. București 1995.
 - 7 Még a sokat vitatott 1920-as romániai összeírás szerint is Erdély 721 546 városi lakosából 330 297 magyar, 105 664 német és 91 113 zsidó, míg 181 678 román nemzetiségű. A 40 városból 26 magyar többségű.
 - 8 Mindezt tizedesnyi hibákkal: a dobrozdzsai török-tatárok aránya 21,2, illetve 21,4 százalék, a bolgárok esetében ugyanilyen pontatlanságok találhatók.
 - 9 Ezek nem az alaposabb kisebbségi intézménytörténeti áttekintést hivatottak szolgálni, hanem a román kisebbségpolitikát mutatják be.
 - 10 Például a kisebbségi szervezetek működését a zilahi Magyar Nő Egyesület tevékenységének folytatása végett a prefekushoz intézett kérvénnyel illusztrálják (25. dokumentum), de szerepel a csucsai paktum is (135. dokumentum).
 - 11 Erről bővebben lásd Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. ETI, Kolozsvár 1944. Sajnos az irodalomjegyzék tanúsága szerint a kötet összeállítói nem ismerik ezt az alapmunkát.
 - 12 Például *Adevărul* 1925. március 14. és 18.
 - 13 A kisebbségi kérdés román irodalmának bibliográfiája. *Magyar Kisebbség* 1931. 7. 270-277.; 8. 309-317.; 9. 342-346.; 10. 382-386.
 - 14 Talányos, hogy miért, de az ismertető első kötetéhez a feltétlenül szükséges tárgy és névmutató a második kötet végén fog megjelenni.
 - 15 A kutatást jobban segítené a kisebbségi kérdéssel foglalkozó román nyelvű sajtó listája a bibliográfia már hiányolt használatán és közreadásán túl. A sajtókiadványok közül hiányzik a *Magyar Kisebbség* 1922-től megjelent román nyelvű melléklapja; a *Glasul Minorităților* Jakabffy Elemér szerkesztésében. Persze ez nem „román”, hanem romániai és román nyelvű kiadvány. Bár közölnek a lapból, a kiadási helyet rosszul tüntetve fel.
 - 16 Lapcímet tartalmaz a *Bazarjiska politiatól a Magyar Kisebbségig*. De Monoki István alapvető munkájára még csak nem is utalnak: *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt 1919-1940*. 2. kötet. Hírlapok és folyóiratok. Budapest 1941.
 - 17 A rossz címléírások kifogásolásán kívül (az ékezetek következtelen használata, elhagyása) Nagy Lajos, Bíró Sándor, Barabás Endre, Jancsó Benedek és mások alapvető munkáit is joggal hiányolhatjuk az összeállításból.
 - 18 A román forrásközlési szabályok ezt nem teszik kötelezővé.
 - 19 Például az 1924-es oktatási törvénnyel kapcsolatban a magyar sajtóban megjelent pozitív kicsengésű cikkészlet közlésével (683. o.) vagy Philippe Lahovarynak a Nemzetek Szövetségéhez írt memorandumával, melyben Teleki ugyanezzel intézett levelére válaszol a román történetírás jól ismert érveivel (365. o.).

Egy emlékirat színe és visszája

Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében. Kolozsvár, Komp-Press Korunk Baráti Társaság 1995. 240 p.*

Ha lesz, aki egyszer majd megírja a romániai magyarság második Trianon (1946) utáni megmaradásának történetét, művében külön fejezetet kell szentelnie a *Korunk* című havi szemle 1957-ben induló „második folyamának” (1957-1989). Ez a lap volt - különösen a hatvanas-hetvenes évek két évtizedén át - a romániai magyar kulturális periodikák gyér számú flottájának a zászlóshajója, élén Gáll Ernő kapitánnyal, azaz - mivelhogy mégiscsak folyóiratról s nem óceánjáróról van szó - főszerkesztővel. Huszonhét éven át.

A hajdani főszerkesztő most megírta közel 17 év terjedelemben hosszú szolgálatának tapasztalatait és gondolatait. Ez a könyv mostantól fogva meg nem kerülhető - amellet természetesen kellő kritikával kezelendő - kútfő ama *Korunk*-fejezet megírásához.

Gáll Ernő könyve legjellemzőbb-a vállalkozás gerincét képező-fejezeteiben, és azokon is túl, számos passzusban és bekezdésben a maga személyes üdvtörténetét írta meg. E fejezetek és bekezdések nem a lapcsinálásról, szerkesztési stratégiákról és taktikákról, nem a munkatársakról, az olvasókról, nem is a lapnak a hatalomhoz való oly problematikus viszonyáról szólnak, hanem elsősorban a főszerkesztőnek mindezen feladatokra való szellemi-lelki felkészüléséről, folyamatos viaskodásainak sikereiről és kudarcairól.

Rögtön az első fejezetben a *Korunk* újraindulását megelőző évtizedben. betöltött szerkesztői-közírói szerepével-elkárkozásával- néz szembe a szerző. Hogyan, miféle személyes gyarlóságai révén történhetett, hogy noha ő az értelmes erkölcsi jót akarta győzelemre segíteni, szerkesztői-közírói munkája mégis hosszú ideig az ostoba gonoszságot szolgálta. Korábbi írásait, sztálinista múltjának dicstelen dokumentumait Gáll Ernő sem elhallgatni, sem kimagyarázni nem próbálja, de a másik, az önmarcangoló mea culpázás végletébe sem esik. A Fejtő Ferenc megrajzolta politikai eszközember (homo staliniensis) modellje és Orwell kétfenekű gondolata („duplagondol”) segítségével vizsgálja múltját. Inkriminált publikációiban viszolygó józansággal ismeri fel azt a fajta önmanipulációt, amely a hatalom napi kívánságaira azzal dupláz rá, hogy képes gazdái éppen csak felködlő, mocsanó vágyait, holnapi szükségleteit már ma artikulálni.

Vizsgálódásainak e pontján be kellett látnia: eszményeinek útjáról hiszékenységének nyomvonalán zsákutcába jutott, és most e szellemi holtpontról kell valahogy kimozdulnia. Elkezdte. A gödörből való kikapaszzkodást hosszan tartó erőfeszítések árán megtette. És eljutott a szellemi nyitottság, a másság iránti empátia elvének és főként gyakorlatának a vállalásáig. Könyvében mindezt meg is fogalmazza. Nem tünetően, még csak nem is tételesen, hanem a részletekben, szinte mellékesen, mint evidenciát. (Önrevíziójának a kezdete szinte egybeesett új feladata kezdetével, a *Korunk* újraindulásával. A dogmatikus múltjával való szembenézés gyakorlati konzekvenciái már az új lap szerkesztése során, a lapcsinálás mindennapjaival állandó kölcsönhatásban épültek be egyéniségébe.

Ezért aztán, noha könyve kronológiája szerint is, már régóta az újra megjelenő *Korunk* lenne napirenden, mégis, a lapcsinálás problémáit újra és újra szélre szorítják a főszerkesztő e szolgálatra való szellemi-lelki felkészülésének különböző aspektusai. Ennek jegyében fogant a *Találkozások az egzisztencializmussal* című fejezet, a pártdogmák béklyóiból való szabadulás kezdeti, döntő szakaszának a tudatosítása. Itt tartom számon A *Valóság ösztönző példája* című fejezetet is. A budapesti folyóirat példáján saját maga számára tudatosít korábbi szerkesztői gyakorlatát kritikailag meghaladó lapszerkesztési koncepciót. És tovább, a Tánczos Gábor emlékének szentelt fejezet a tragikus sorsú barát szellemének felidézésén kívül a magyar '56 örökségével és mítoszával való azonosulást, a Venczel József alakját

megidéző fejezet a Hitel-Erdélyi Fiatalok-Gusti-iskola hagyománykomplexum töredelmes, pálfordulós vállalását jelzi és szimbolizálja.

Ezen fejezeteknek és passzusoknak szubjektívebb a hangvétele, énközpontúbb a tárgyszerűség. Nyilván azért, mert a szerző e helyeken közvetlenebbül vagy áttételesebben személyes felelősségét firtatja. Az ilyen vallomások szövegeinek pedig ez a hiteles stílusjegye. Kár, hogy az alanyiség sokféle formában beszüremkedő igézetétől Gáll Ernő akkor sem tud szabadulni, amikor pedig témájának szikáran tárgyszerű kezelése sokkal hitelesebben szólna a teljesítmény valóságos, történelminek mondható jelentőségéről.

Később erre is visszatérek. Előbb még ennél banálisabb dolgok kíváncsognak ide arról, hogy hogyan működik az emlékezet.

Az emlékezés mindig szelektív. Ez a megállapítás közhely. A felejtés, fontos dolgok elfelejtése Gáll Ernővel is megeshet. Csakhogy az ő emlékezete, legalábbis ebben az emlékiratában, nem a szokásos módon működik. Rendszerint nem az hull ki emlékezete rostáján, amire nem jó emlékeznie, hanem - nem kis bosszúságomra - sokszor olyan fontos adat, esemény, körülmény, amely közvetlenül vagy áttételesen az ő igazát hitelesítené. Maguk a tények sokszor nem is hiányoznak, csak nem állanak össze a könyv lapjain a valóság szerves folyamatává. Pedig hát itt éppen az a lényeges, hogy a folyamat egésze több volt, mint alkotóelemeinek a könyv szövegében szertegurult összessége. Állításom igazát szűk téren csak pars pro toto demonstrálhatom. Ehhez az újraindulás első rövid időszakát választottam. Azért, mert ekkor még magam is a lap szerkesztője voltam, a problémákat belülről és részleteibe menően ismertem. Éppen ezért úgy vélem, ennek az időszaknak a tényeit és problémáit nagyobb kompetenciával tudom megítélni.

Az első két év történetét, de az 1956 őszeig visszanyúló előzményeket is a *Rajtolás és tűzkeresztység* című fejezet (40-67.) tárgyalja. Már az első sor tartalmaz egy jellemző tévedést: bár a lap első száma januári datálással jelent meg, mégsem „1957 januárjában hagyta el a nyomdát”, ahogy itt olvasható, hanem csak február harmadik hetében (14-e után). (Ez a kolozsvári napilapból napra pontosan megállapítható.) Továbbá a lapindítás tényeiről szóló banális, de fontos adatok sem mindig pontosak. Nevek, névsorok sorjázhatnak. A tizenöt tagú „szerkesztőbizottság” protokoll-listája, majd a tényleges szerkesztők 1956 végére összeállt csapatának csonka és pontatlan sora: hét név a tizenegyből (azaz csak hat, mert az itt szereplő Lázár József az indulásnál még nem volt a szerkesztőség tagja; továbbá az induló csapat itt nem említett tagjai közül, más-más meggondolásból, fontosnak tartom két hiányzó név megemlítését: Kacsó Sándorét és a merőben más, de ugyancsak aktív szerepet betöltő Keleti Sándorét). Aztán további tizenhárom név olvasható a későbbi évekből (ez is hiányos, találmányra összeállított lista). Nem szól a számbavétel arról, hogy kiválások, sőt kizárások is voltak a szerkesztőség munkaközösségéből. Így az a látszat keletkezik, hogy a szerkesztők száma szüntelenül szaporodott, holott valójában mindig egy tucat körül maradt.

Ám a szerkesztőség állományának, az ott történt változásoknak még a legteljesebb és legpontosabb rögzítése is megtévesztő semmitmondás, ha nem egészül ki arról szóló tájékoztatással, hogy hogyan, milyen szempontok szerint verbuválódott az induló csapat (amint hogy értelmező tájékoztatásra későbbi személyi változások esetében is szükség lenne); Gáll Ernő nem tájékoztatja olvasóját arról, hogy szerkesztő munkatársai megválasztásában mennyire korlátozták a hatáskörét, hogy hol dőlt el, és miféle oktroj vagy alku keretében az, hogy néhány általa szorgalmazott, a *Korunk*-eszmének elkötelezett munkatárs mellett már az induló csapatban ott volt két rendszeres jelentésre kötelezett besúgó és több megfélemlített, elgyávult szolgálélek.

Persze akkoriban minden ilyen munkaközösség hasonló módon és főként hasonló, sőt a *Korunk*-nál még rosszabb összetételben indult. Ám ez nem menti fel a krónikást a korszak ilyen sajátosságainak számon tartása alól. Emlékeztetőül is, hogy ki ne hulljon a köztudatból, de a *Korunk* esetében azért is, mert az informátoroknak ez a közvetlen, a szomszéd asztal

mellett való testi jelenléte kényes helyzetet teremtett a szerkesztőség azon, jobbik fele számára, amelyik a szűk mozgástér tágításának eszközévé akarta tenni a lapot. Nem értem, hogy az indulás kádergondjairól szólva miért nem jut ez Gáll eszébe, ehelyett a Szovjetuniótól átvett, túlméretezett létszámú elbürokratizált lapcsinálási-szerkesztőségi modellről ír. Ami még igaz is, éppen csak harmadrendű fontosságú tény ahhoz képest, amiről megfeledkezett.

*

A *Korunk* első két (tulajdonképpen csak bő másfél) évfolyama a rossz csillagzat alatt induló jó szándék drámai bukásának a története volt. A szerkesztőség reformista kemény magja a szellemi mozgástér tágítása szolgálatába kívánta állítani a lapot. Tisztában volt a szerkesztőség összetételével, azzal tehát, hogy ott kitől mire számíthat. Azzal is, hogy szekta- és dogmaellenes törekvéseihez a romániai politikai-ideológiai széljárás nagyon kedvezőtlen. Másrészt akkor még joggal számíthatott arra, hogy a történelem meghatározó - akkor a XX. kongresszus desztalinizációs programjában konkretizálódó - mélyáramlata a demokratikus reformtörekvéseket fogja győzelemre segíteni. (Reformistának számított az induló *Korunk* főszerkesztője és helyettes főszerkesztője is, de őket, hivatalos kapcsolataikat megkönnyítendő, a többiek nem terhelték meg minden gyakorlati jellegű és egyéb gonddal. Általában is, akik e maghoz tartoztak, lehetőleg kerültek a szervezett formákat és a programnyilatkozatokat, bízván abban; hogy „fél szavakból is értik egymást”.)

Ezek a szerkesztők az első év nagyobbik felében munkájukkal számról számra próbára tették a sajtóhatóság tűrőképességét. Többágú tevékenységük legvisszhangosabb eredménye az volt, hogy az első évfolyam kilencedik számáig bezárólag minden egyes szám tartalmazott legalább egy-két olyan nagyobb lélegzetű, színvonalas tanulmányt (a szociológia, filozófia, gazdaságtan, etika, esztétika stb. köréből), amelyek mind igényességükkel, mind témaválasztásukkal, de főleg anyagkezelésükkel a bevett dogmákat döntögették. Ezen írások visszhangra leltek az olvasók körében, de ismert volt az is, hogy már kezdettől élénken foglalkoztatták a cenzúrahivatal és az ideológiai kabinetek munkatársait is. A levegőben lógó botrány, amely korábban, de később is bekövetkezhetett volna, végül is Tordai Zádor Madách-esszéje ürügyén robbant ki (Jegyzetek „Az ember tragédiájá”-ról. *Korunk* 1957/8. 1044-1060.). Következett a lap durva megleckéztetése, több fordulóban is, és ennek megfelelően a szerkesztőség többrendbeli, megalázó Canossa járása. Ezzel - illetve azzal, hogy a következő, szeptemberi számban még benne ragadt Tóth Imre szintén cenzorvadító írása - hosszú időre vége szakadt ereinek szövegek közzétételének a *Korunkban*.

Ezek után a *Korunk* frusztrált, kifárasztott, önmagával is meghasonlott gárdával fordult második évébe, az 1958-asba. Ennek az évnek a késő nyarán-őszén zajlott le Romániában az a monstruózus kampány, amelynek célja az egész ország tömegméretű megfenyítése volt 1956-ért. E kampány büntető dühe elől egyetlen kisipari vagy falusi szövetkezet sem menekülhetett meg. Előző évi rossz osztályzatának árnyékában hogyan is úszhatta volna meg a *Korunk* szerkesztősége? Kora ősszel rajtaütésszerűen három rebellisnek számító szerkesztőt (Benkő Samut, Kacsó Sándort és Tóth Sándort) ebrudaltak ki a *Korunktól*, hogy akit meghagytak, az tanuljon belőle. E művelethez hangulatkeltő muzsikát egy, az érintetteket megcélzó vitriolos pamflet szolgáltatott a párt elméleti szemléje, a *Lupta de Clasă* szeptemberi számában. Ezzel zárult a *Korunk* első, naiv-romantikus időszaka. (Vö. Tóth Sándor: A *Korunk* újraindulása 1957-ben. *Korunk* 1993/1. 37-44.)

A *Korunk* indulása - amiként későbbi, mindenkori tevékenysége is - összetett folyamat. Összetett, de semmiképp sem diszperz: tengelye; ami körül minden megfordul, a reform volt. Fennebb megpróbáltam három bekezdésbe sűrítve összefoglalni ennek az összetett folyamatnak az összefüggő, kauzális lényegét, mivelhogy Gáll Ernő vázlatából sok fontos

összetevője hiányzik, vagy elhomályosul a kevésbé fontosak árnyékában, s ezért nem áll össze az, aminek egészzé kéne szervesülnie:

A *Korunk* reformpárti szerkesztői egyetértettek abban, hogy a lapot a szellemi mozgástér tágítására kell felhasználni. Ez volt legtöbbet ismételt, szinte elkoptatott programadó szlogenjük. Erről a csapatot szervező; összetartó konszenzusról Gáll Ernő szövege nem tudósít, csak az eredményét regisztrálja hat súlytalan sorban. Eszerint a lap „bátrabb kritikai hangvétellű”, „régibb tabukat döntő”, „elhallgatott problémákat feszegető” írásai „élénk visszhangot keltettek” (42).

Ezután hosszú oldalakon át a szélesebb szellemi táj feltérképezése tereli másfelé az olvasó figyelmét, aki már rég megfedkezett ama szerény hat sorról, amikor váratlanul elébe tárul a Madách-tanulmány kiváltotta botrány. A szöveg ezt „Tordai-ügy” néven tartja számon, nem szerencsés módon, minthogy ez a formula, minden szándék nélkül is, az ügy egyediségének, sőt esetlegességének a képzetét sugallhatja az olvasónak. De eltéved Gáll Ernő az olvasó érdemibb igényű tájékoztatása során is. Már nem emlékszik arra; hogy a szerkesztők annak idején nem annyira irodalomtörténeti tárgya okán publikálták a Tordai-esszét, hanem főként és mindenekelőtt dogmaellenes, horizonttágító irányultságáért (pedig a pártideológusok is ezen háborodtak fel, nem az irodalomtörténeti témán). Ha Gáll ezt nem tévesztette volna szem elől, akkor Tordai írását az igazi helyére sorolta volna, a hasonló módon dogmaellenes funkciót betöltő korábbi publikációk csoportjába. És akkor talán a lapszerkesztés ebben megnyilvánuló tudatosság sem sikkadt volna el. Ehelyett a szerzőt egy felületibb szint, a témáé nyugtázza le (irodalom, irodalmi örökség). Ennek mentén Tordai írását előbb az *Utunk* akkor zajló ankétjával („Nézzünk hát szembe”) állítja erőltetett párhuzamba (mert annak meg a helikoni örökség volt a tárgya), azután pedig a *Tragédia* körüli magyarországi vitákkal való rokoníthatóságáról értekezik, amihez pedig végképp semmi köze sem volt Tordai írásának. Ilyenféleképpen betájolja tehát a botrányt kiváltó publikációt szélteben-hosszában, csak attól szigeteli el - éppen ezáltal -, aminek egy szerkesztői koncepció jegyében szerves része volt: az eretnek írások azon sorozatától, amelyekkel a szerkesztők a szellemi mozgástér remélték tágítani vagy legalább határait kitapogatni.

Továbbá. Aki megélte, tudhatná: Romániában az 1958-as év úgy tartozott össze 1957-tel, mint egy focimeccs második félideje az elsővel. A *Korunk*-beliek számára is evidencia volt, hogy a három szerkesztő kirúgása 1958 őszi az 1957. őszi botrány szerves folytatása volt. Nos a Gáll Ernő által előadott két év *Korunk*történet a témában kevésbé tájékozott olvasó számára két egymástól elszigetelt, egymástól távol eső világnak tűnik. E két évet többféle közömbös témából - Eduard Bernstein revizionizmusa, a szovjet hadsereg kivonása Romániából, példálózó anekdoták kolozsvári írókról stb. - egymásra rétegeződő, nyolc lapra terjedő szövegcezúra szakítja el egymástól (54-61.). Végre a 62. lapon két bekezdés már újra a *Korunkról* szól. Fegyelmi eljárások, Damoklész kardja-pszichózis, általános borús kép 1958 végéről. A valóságban az '57-es bonyodalmak folytatása volt ez, tehát itt is az előzménnyel összekapcsolva lenne egész, ám onnan a szövegünk oly rég és olyan messze kanyarodott már el, hogy a legtöbb olvasó innen oda gondolatban már nem kapcsol vissza. Az ő számára ez a szöveg a levegőben lóg. De nem csak ennyi a hiba. Önmagában is hiányos ez a szöveg, a maga idején belül is. Csupa panasz és csak panasz olvasható itt '58-ról. Meg zaklatottság. Kevés konkrétum is. De a legvérlázítóbb injúria, a szerkesztőség ama kasztrálása egyetlen szóval sincs itt megemlítve. Mintha a főszerkesztő számára közeli munkatársainak a kirúgatása nem is lett volna olyan fontos. Lehetséges volna?

Van viszont más e két bekezdésben, mi felett a kor tanúja nem térhet szó nélkül napirendre. A következő mondat: „Földest [...] kizárták, s ehhez döntően egy marosvásárhelyi írói körökből származó feljelentés járult hozzá”(62.). Nos, bizonyára senki sem vette volna észre, ha ezen a helyen nem történik említés az akkori évek legbotrányosabb kolozsvári pártfegyelmi ügyéről. Ám ha egy koronatanú szóvá teszi ezt, de csak semmitmondó

általánossági szinten, annak könnyen a fejére olvashatják, hogy szándékosan ködösít. Márpedig Gáll Ernő ebben az ügyben koronatanú. S nem csak azért, mert jelen volt azon az autodafés írószövetségi pártgyűlésen. A kulisszák mögötti előzményekről is sok mindent tud. És tudja a legfontosabbat: Hajdu Győzőnek az ügyben játszott, zsaroló, denunciáló, sátáni szerepét. Ha már szóba hozza az esetet, akkor erről miért hallgat?

Csillag után a fejezet új szakasza (62-64.) az első „huszonnégy szám” mérlegét kínálja. Szerzők imponáló névsora, változatos, érdekes témák, címek hivatottak igazolni a körülményekhez képest tisztos teljesítményt. A hiányosságok magyarázatául pedig szintén a körülmények, a mostoha körülmények szolgálnak. Egyik mentegetőző, objektív nehézségekre hivatkozó két sora így szól: „Kétségtelen, hogy a tűzkeresztségen átesett és a ránk kényszerített tisztogatás után meggyengült szerkesztőség elbizonytalanodott. Mozgástere beszűkült...” stb. Másodszori olvasásra válik világossá: itt a szerkesztők kirúgására történik célzás (ránk kényszerített tisztogatás): Csakhogy ez a szöveg nem a botrányról szól, hanem a lap teljesítményének a szerénységéről. A botrány maga csak ennek alárendelve, mellékesen, súlytalanul említődik meg.

Kérdés: miért nem a maga helyén és miért nem nevére nevezve szól Gáll Ernő a hatalom botrányáról? Miért dugja el egy alárendelt mellékmondatba, miért jelentékteleníti el? Ez a kérdés itt azért több önmagánál, mert könyve további fejezeteiben még számos hasonló eset fordul elő. Súlyos dolgoknak az elsúlytalanítása, konkrétumoknak általánosságokba való belemosása, diminuálása. Éspedig nem saját szerepének a megszüntetése céljából. Sőt, több esetben valóságos érdemei homályosulnak el emiatt. Nemcsak tanúskodásának a hitele csorbul ettől, vét ezzel a műfaj szabályai ellen is, hiszen a memoárnak a konkrétumok, dolgoknak és személyeknek a néven nevezése, a szókimondás képezik savát-borsát. Ezek elspórolásával az oly kívánatos pikantériától is megfosztja írását. Ezt pedig csak sajnálhatja a nyájas olvasó.

*

Gáll Ernő könyvének értéke, hogy sok fontos adatot; tényt, relációt rögzít az utókor számára. Hiányossága, hogy sok fontosat nem rögzít. Meg az is, hogy sok nem fontosat is rögzít (olyan súllyal, mintha fontos lenne). Olykor pedig nem szerencsésen ítél dolgokat fontosnak vagy kevésbé fontosnak. De ez lehet csupán annyi, hogy én más látószögből, mást és másként látok fontosnak. Hogy én mást írnék meg ebből a történetből, vagy másként írnám meg. Persze az már nem a főszerkesztő memoárja lenne, és semmiképp sem helyettesíthetné azt.

A fentiek tudatában mégis szóvá teszem: a könyv egyik (számomra fontos) deficitjének tartom, hogy a (mindenkori) szerkesztőségi munkaközösségről, a *Korunk*-csapatról, a szerkesztőségbeli csapatmunkáról alig van közölnivalója a csapatkapitánynak. Lehet, hogy ezt a témát az önreflexió kötelességének súlya vagy éppen a szubjektív beszámolási kényszer szorította a maga damaszkuszi útjáról látóhatárán túlra. Magam sem e beszámolók helyett, hanem mellette szerettem volna a másiról is olvasni.

Megvallom őszintén, annál, hogy a főszerkesztő hogyan készült fel lelkileg szellemileg az igénye szerinti lap szerkesztésére, engem sokkal jobban izgat az, hogy a rendelkezésére bocsátott nagyon heterogén - rendszert bíráló ellenzékit és beépített informátort egyaránt magában foglaló - szerkesztőségi állományból hogyan formálódott összjátékra képes együttes, egyáltalán, mennyire sikerült ez. Engem ugyanis innentől kezdve a teoretizálás ördöge űz, kerget egy kínálkozó hipotézis felállítására, s ehhez nagy szükségem volna Gáll Ernő hitelesítő tanúskodására.

Abból indulok ki, hogy a szerkesztőség felállása dolgában a *Korunk* esete nem számít kivételnek, Romániában minden hasonló szerkesztőség így verbuválódott, a megoszlás

tekintetében (a két pólus - hatalom szolgája és ellenzéke - között), megközelítőleg hasonló eredménnyel. A szerkesztőségek állománya mindenhol a főszerkesztő képére formálódott csapattá, úgy, hogy azok váltak hangadóvá a szerkesztőségben, akik a főnök hangját intonálták. Akik más nótát fújtak volna, azok nem jutottak szóhoz. Ez mindaddig nem okoz feltűnést, amíg az ilyen egységek élére olyan főnök kerül, akinek a mentalitása szinkronban van a rendszerrel. Amint azonban olyan személy ült a főnöki székbe, aki a rendszer mércéje szerint deviánsnak minősült (toleráns, liberális, hitvalló keresztény, reformkommunista stb.), akkor kiderült, hogy ezekben az egységekben mindenütt újfajta cuius regio-elv érvényesül. (A rendszertől divergáló törekvések természetesen rendszerhű frazeológiába csomagolva mimikriznek.)

Két műhely is működött akkor Kolozsváron - a könyvkiadó fiókszerkesztősége és a Korunk-kollektíva -, melyeket a céhbeli a szabadabb kritikusi szellem, a nyitottság és tolerancia fészkeiként tartottak számon, ahol ennek következtében a sajátosan kisebbségi érdeket és szempontokat is a hatalom korlátozó törekvéseivel szemben tudatosabban, következetesebben, bátrabban érvényesítették. És ez mindkét esetben a cuius regio-elv érvényesülésének a gyümölcse volt. [A könyvkiadó kolozsvári fiókszerkesztőségében az ötvenes években Földes László, a hatvanas évtizedben Kacsó Sándor volt a főnök, a Kriterion-korszakban pedig Mikó Imre és Dávid Gyula. *A Korunk* főszerkesztője (1984-ig) Gáll Ernő, főszerkesztő-helyettese (1971-ig) Balogh Edgár volt.]

Az elkövetkezők elé itt az a megjegyzés kívánkozik, hogy az utókor bizonyosan jelentős művelődéstörténeti fejezetként fogja számon tartani a *Korunk* 1957-tel induló új folyamát, és hogy e teljesítményt nem ok nélkül fogja a főszerkesztő, Gáll Ernő nevével összekötni, amikor is e szerkesztői teljesítmény összetevőit számba venni, titkát megfejteni igencsak ígéretes feladatnak tűnik. Gáll Ernő könyvéből erről a szerkesztőről reméltem valami fontosat megtudni. Sajnos e tekintetben inkább csak kéregismeretekkel gyarapodtam. Emberöltöt átfogó, sokrétű személyes kapcsolataink révén én ennél többet tudok róla, szakmait, emberit - rigolyáig menően. Engem az érdekelt volna, hogy hogyan, milyen motivációkkal él öbenne mindaz, amit én tapasztalat útján tudtam meg róla (meg persze más is). Vagyis amit csak ő mondhat el magáról, és oly fontos volna egy megírandó portréhoz. Befejezésül ehhez járulnék hozzá egy-két esetvonással.

Ha lenne statisztika, számszerű adat, bizonyára igazolná, hogy főszerkesztői munkájáért pályatársai közül akkor és ott a legtöbb bírálat (helytelenítés, figyelmeztetés, kifogás, szemrehányás, kérdőre vonás, beolvasás, szidás) az ő személyét érte. Felülről is (ami dicséretnek is tekinthető, ám az adott körülményállásban, enyhén szólva is, igencsak kellemetlen volt) meg a munkatársai és beosztottjai részétől is (ezek, ha indokoltak, a főnök elmarasztalását vonhatják maguk után, ám még ennek előtte dicséret is járt volna neki azért a jó légkörért, amely a beosztottat felbátorította a kritikára).

A felülről jövő bírálat idegesítette. Okkal. Fenyegetés volt az, nem meggyőzés, hanem megfélemlítés volt a célja. Ilyenkor az istenek haragját gyors és akár eltúlzott önkritikával próbálta enyhíteni. Aztán a vihar múltával szívesen feledkezett meg az egésztől. Ha lehetett, a vállalt penitenciáról is. A kibicek az ellenállás látványosabb gesztusait várták volna tőle. Ő viszont úgy vélhette, hogy Dugovics Titusz útján nem érne messzire, hogy svejki leleménnyel többre viheti. És ebben neki volt igaza. Nem lelkesedett Gáll Ernő munkatársai, pályatársai s barátai bírálatáért sem. De lényétől teljesen idegen volt az a tekintélytiszteletet követelő fellépés és hangnem, amellyel más főnökök beosztottjaik bíráló kedvét és készségét eleve elhervasztják.

Évtizedeken át álltam vitában Gáll Ernővel. Vitáink tárgya, tétje mindig az ügy, szűkebb értelemben a lap ügye volt. Vitáink stílusa nem volt mindig akadémiainak nevezhető, nemegyszer veszekedéssé, akár káromkodássá fajult. Tartós harag azonban nem lett belőle - talán nem is tud Gáll Ernő tartósan haragudni -, a vitázó felek aludtak rá egyet, utólag aztán

tisztázódott - az ilyen tisztázásokat gyakran ő kezdeményezte -, hogy az ügy fontosabb, mint a vitatkozóknak könnyen az elfogultság felé tolódó szempontjai.

Előfordult, hogy lappolitikai, szerkesztésstratégiai kérdésekben kitért a vita elől, érvelés helyett hatalmi szóval vetette el az ellenvéleményt. Esetleg kurtán közölte, hogy a javaslatról főnökeit nem tudná meggyőzni, ha kiáll mellette, azzal inkább a saját pozícióját gyengíti. Nem biztos, hogy ilyenkor mindig igaza volt. De ő vitte a bőrét a vásárra, nem a kibic, akinek közismerten semmi sem drága.

Ezek persze csak adalékok. A titok megfejtéséhez a kezdetekig kell visszatekinteni. Úgy kezdődött, hogy Gáll Ernőt sok más társával együtt egy nagy ígérettel keletkező, ám nemsokára már idegennek, ellenségnek bizonyuló hatalom korán magas funkcióba emelte, hatáskörrel ruházta fel, kiváltságokban részesítette. Az így kiemelték túlnyomó többségét hamar megszedítette a magasság, nem tudtak ellenállni a kínáló (erkölcsileg kifogásolható) lehetőségeknek, és mire felismerhették volna a hatalom romlottságát, már maguk is hozzá züllöttek. Még ha lett volna is érzékenységük a helyzet és a tennivaló megértéséhez, lázadásuknak nem volt többé erkölcsi alapja.

Gáll Ernőt jó természete megóvta a korai korrumpálódástól. Hiszékenysége ugyan hazugságokba keverte, de volt ereje kimászni abból a gödörből, ahová ezen az úton jutott. A továbbiakban pedig, a göröngyösebb utat választva, jól sáfarkodott az új helyzetben rejlő lehetőségekkel.

Tóth Sándor

Richard and Ben Crampton: Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century. London and New York, Routledge 1996. 297 p., 306 ábra, 128 térkép

Közhelyszerűen emlegetjük, hogy a nyugat-európai közvélemény - sőt a történetírás is - alig ismeri a volt szocialista országok történetét. Ez valóban így van, de a rendszerváltás óta eltelt időben pozitív változásokat is megfigyelhetünk. A *Border and Territorial Disputes* című kötet harmadik kiadása (London, Longman Current Affairs 1992.) például az első kiadáshoz képest igen részletesen foglalkozik Közép és Kelet-Európával; s teszi mindezt nagy alaposággal. De megemlíthetünk egy, az utóbbi időben megjelent atlaszt is: Paul Robert Magocsi *Historical Atlas of East Central Europe* című művét (Toronto, University of Toronto Press 1993.).

Ebbe a sorba illik Richard és Ben Crampton atlasza is, amely elsősorban a nagyközönség számára készült. Nem túlságosan részletező, korszakonként és országonként csoportosított, gyorsan áttekinthető, szemléletes adatokat tartalmaz. legnagyobb problémát talán a címválasztás okoz; az utóbbi években ugyanis Nyugaton is erősen terjed a Közép-Európa név használata térségünkre. Az, hogy a szerzők mégis a Kelet-Európa nevet választották, arra talán magyarázat, hogy a nagyközönség számára e terület (még) így ismert. (A továbbiakban Crampton nyomán én is a Kelet-Európa fogalmat használom, bár természetesen nem értek egyet vele.)

A „20. század” és a „Kelet-Európa” fogalmat egyaránt szubjektívnek és változóknak nevezik a szerzők. A 20. századot, amely valójában 1918-tól 1991-ig tartott, az egypártrendszerű, totalitárius jellegű állam és a tömegideológiák nagy szerepe jellemzi Kelet-Európában. Kelet-Európa térségi kiterjedése is változik e körülbelül 70 év során: 1945 után a balti államok nem tartoznak ide, mert a Szovjetunióhoz csatolták őket, viszont az NDK kétségtelenül Kelet-Európa részévé vált, miközben Finnország, Ausztria és Görögország kívül maradt a régióban.

Az időbeli lehatárolás ellenére az atlasz hét fejezete közül három, a kötet mintegy harmada foglalkozik 1918 előtti, illetve 1991 utáni eseményekkel. Valamennyi fejezet igyekszik egységes képet nyújtani a tárgyalt területről: etnikai, vallási, gazdasági, társadalmi és politikai jellegzetességek egyaránt szerepelnek bennük, természetesen korszakonként eltérő arányban. Igen összetett a kötet módszere, amellyel e jelenségeket tárgyalja. Mivel címében is jelzi, hogy atlaszról van szó, a térképek dominálnak. Sok esetben azonban hiányoznak a térképek, máshol viszont olyanok is szerepelnek, amelyeknek információtartalma nagyon csekély; helyettük más ábrázolásmódot kellett volna választani. Térképeken kívül oszlop- és kördiagramok, grafikonok, táblázatok találhatók az atlaszban, és természetesen a térképek ábrák melletti szövegek is sok információt tartalmaznak. Néha viszont csak a térképekről és grafikonokról egyébként is leolvasható adatokat ismétlik, feleslegesen.

Az első fejezet a háború előtti évekről szól, 1900-tól kezdődően. Ebben a természetföldrajzi, etnikai, vallási sajátosságokat taglaló bevezető térképek is helyet kaptak. Kár, hogy egyes földrajzi objektumokat rossz helyen tüntetnek fel. A kis méretarány itt nem teszi lehetővé a pontos ábrázolást, de az 1900-as etnikai térképen sok helyütt inkább a mai államhatárok jelennek meg az akkori nyelvi határok helyett (például Triesztnél vagy Görög-Macedóniában stb.). Helyesen állapítják meg, hogy Kelet-Európában döntően az anyanyelvi hovatartozás határozza meg az etnikait. A bevezető térképek után a Monarchia és a cári Oroszország ábrázolása, illetve a balkáni feszültség elemzése következik. Erdély és Krakkó külön közigazgatási egység, a Székelyföld román, míg Besszarábia egésze ukrán népességű terület (egyenként hibásan) e térképeken. (Kelet-Európa nagyon bonyolult etnikai viszonyait az egész kötet kissé leegyszerűsítve mutatja be.)

A második fejezet az első világháborúval és az azt követő békerendezéssel foglalkozik. A háborús célokat igen elnagyoltan említi a kötet, a legtöbb lényeges olasz, román, bolgár és szerb törekvés hiányzik. Erdemes lett volna talán az olasz-osztrák front eseményeit is feldolgozniuk a szerzőknek, annál is inkább, mivel a többi front eseményei igen részletesen szerepelnek.

A harmadik rész a két világháború közti korszakot öleli fel. Ez az atlasz leghosszabb, legkidolgozottabb fejezete: egymaga a kötet harmadát teszi ki. Betűrendben áttekintést nyújt Kelet-Európa államairól, és minden állam esetében megvizsgálja az etnikai, politikai (párt-), földtulajdon- és gazdasági viszonyokat. E fejezetnek is van néhány bevezető térképe, amely a szövetségi rendszereket, nemzetközi konfliktusait és a merényleteket foglalja össze. Az előbbi két témakörben jócskán vannak hiányosságok és tévedések is (például Magyarország és Jugoszlávia közt nem Horvátország, hanem a Vajdaság miatt volt feszültség); a merényletek kiemelése szenzációhajászásnak tűnik. Néhány esetben egy-egy térkép, illetve szöveg között belső ellentmondás van: az egyik helyen hibásan szereplő esemény máshol pontos. Ez csökkenti a mű színvonalát, hiszen alapos ellenőrzéssel e hibák kiküszöbölhetők lettek volna. Többnyire azonban világos, jól áttekinthető adatokat tárnak elénk a szerzők. A pártrendszerek elemzésénél nem törekedtek teljességre, hanem a jobb áttekinthetőség kedvéért blokkokba (jobb, közép, bal, szélsőséges; nemzetiségi, agrár- stb.) sorolták őket. A fő tendencia az autoriter szerkezet kiépülése, amit részletesen elemez a kötet. A szerzők következetesen felhívják a figyelmet a német dominancia növekedésére, elsősorban a külkereskedelmi forgalom megoszlásában. Ennek egyik oka az Anschluss volt: 1938 után a német és osztrák irányú külkereskedelem volumene összeadódik. Törekedtek az egyes államok közti különbségek kimutatására is, ennek sikeresebb módja egy összegző táblázat közlése lenne, de ezt elmulasztották.

A negyedik, igen rövid fejezet témája a második világháború. Elemzését 1941-ben kezdik, a korábbi eseményekről elsősorban a harmadik fejezetben olvashatunk. A hadi eseményekről és a holocaustról nem ártott volna több térképet közölni. Ellentmondás, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulását ábrázoló térképen már az 1945 utáni határok jelennek meg. Jó viszont, hogy helyet kapott a világháborús népmozgások témája, de itt is jobb lett volna a háború alatti, illetve utáni eseményeket külön térképre vinni.

A kötet közepén négy térkép mutatja Kelet-Európa államainak határait 1900-ban, 1923-ban, 1945-ben és 1994-ben.

Az ötödik fejezet a kommunista korszakot elemzi a 80-as évekig. A tárgyalt 35 évhez képest aránytalanul rövidre, mondhatni, formálisra sikerült ez a rész (mindössze 25 oldal terjedelmű). Gyakorlatilag csak néhány átfogó térkép és a négy legjelentősebb kommunizmusellenes felkelés tartozik ide (NDK 1953, Magyarország 1956, Csehszlovákia 1968 és Lengyelország 1981-82). A kommunista hatalomátvételt és a békeszerződéseket közös térképbe zsúfolták, míg az iparosítás, kollektivizálás és a négy felkelés esetében a térképek szinte feleslegesek; alig hordoznak információt.

Az ötödik fejezetből hiányzó országokéinti elemzést a hatodik rész pótolja, amely a kommunista periódus utolsó évtizedét tárgyalja. Véleményem szerint jobb lett volna, ha nem alkot külön egységet; semmi nem indokolja az 1980-as évek külön korszakba sorolását. A fejezet jellege annyiban is különleges, hogy alig tartalmaz szöveget: csak térképek, diagramok és grafikonok szerepelnek benne. Betűrendben tárgyalja a kelet-európai országok népességi, szociális, gazdasági viszonyait. Az egyes országok fejlettségi szintjét nehéz összevetni; a tematikus bontás ebből a szempontból előnyösebb lenne. Másrészt sok esetben hiányzik a viszonyítási alap (világátlag vagy egy-egy nyugati ország megfelelő adata). Több mutató időskálája eltérő ezért, így az összehasonlításokat nagyon körültekintően kell elvégezni. A fejezetnek két térképe van, amely egész Kelet-Európára vonatkozik: a környezetszennyezést és az atomerőműveket mutatják be. A szerzők szerint térségünkben

kiterjedésre és intenzitásra nézve is jóval nagyobb a környezetszennyezés mértéke, mint bárhol Nyugat-Európában.

Az utolsó rész a régió jelenlegi képét kísérel meg felrajzolni, szintén országonkénti bontásban. Részletesen elemzi az első szabad választásokat, a választójog törvényi szabályozását. A parlamentbe kerüléshez például a legtöbb országban a 4-5 százalékos küszöb elérése szükséges. Emellett a legjellemzőbb gazdasági adatok (infláció, a nemzeti jövedelem változása stb.) is szerepelnek, világosan érzékeltetve a piactudományra való áttérés nehézségeit.

Mellékletként földrajzinév-tár is szerepel a kötetben. Ez bevallottan nem is törekedik teljességre a névváltozatok terén. Sok esetben fontos névváltozatok hiányoznak, és azt sem jelölik, hogy a nevek településekre, folyókra vagy például közigazgatási egységekre vonatkoznak-e. Nem derül ki az sem, hogy melyik név ma a hivatalos (sőt, sokszor éppen ez hiányzik a felsorolásból) - a „könnyebb áttekinthetőség” kedvéért ugyanis valamennyi névváltozatnál felsorolják az összes névalakot.

A kötet belső aránytalanságai és önellentmondásai ellenére is nagy segítség lehet a szélesebb nyugat-európai közvélemény számára „kelet”-európai történeti ismereteik bővüléséhez, hiszen zömében jól áttekinthető, pontos ismeretekkel szolgál.

Bencsik Péter

Mirnics Károly: Kis Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány 1996. 175 p.

A szerzőt - akit munkásságáért Göncz Árpád köztársasági elnök a Magyar Köztársaság Érdemérem kiskeresztjével tüntetett ki - mindenekelőtt a vajdasági magyarok számának rendkívül erőteljes csökkenése foglalkoztatja. Mirnics e jelenséget a Jugoszlávián belüli társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokkal összefüggésben vizsgálja. Ily módon nemcsak a vajdasági magyarok helyzetéről nyerhetünk érzékletes képet, hanem a szerb politikai életben zajló folyamatokról is.

Az a tény ugyanis, hogy a vajdasági magyarok létszáma az 1941-ben regisztrált 456 770-ről 1991-re 339491-re csökkent (67. oldal), távolról sem csupán az úgynevezett „természetes asszimiláció” következménye. Mirnics tudomásul veszi, hogy a kisebbségek egy része a normálisan működő társadalmakban is asszimilálódik, bőven sorolja azonban azokat a példákat, amelyek arra utalnak, hogy a magyarok lélekszámának ilyen drasztikus csökkenéséhez a titói és milosevići hatalom egyes lépései vezettek. Különös figyelmet szentel annak a jelenségnek, amikor a hatalom által elvárt magatartás tanúsítása lehetővé tette a társadalmi felemelkedést, karriert, pénzt és hatalmat eredményezett, miközben e magatartás elutasítása, a saját értékrendhez, életformához való ragaszkodás megőrzéséhez vezetett, s a megőrzés előtt pedig bezárultak a társadalmi érvényesülés kapui.

Nem csupán arról van szó, hogy így büntették a nemzettudat fenntartásában lényeges szerepet játszó vallásos magatartást, hanem arról is, hogy a „szociális és társadalmi szerkezet forradalmi átalakítását a kisebbségek esetében (...) mindig összekapcsolták a beolvadás, az asszimiláció vállalásával”. Az iparfejlesztést tudatosan úgy hajtották végre, hogy a magyar kisebbséget szétszórják, s egyes társadalmi rétegeit (parasztokat, munkásokat, értelmiségieket) elszigeteljék egymástól.

A nagyrészt szórványokban élő vajdasági magyarok esetében demográfiai csökkenést okozott az is, hogy más kultúrájú, erőteljes „harcos” hagyományokkal rendelkező szerb lakosságot telepítettek közéjük, ezzel sokak elköltözését, kivándorlását idézve elő. Ezt a folyamatot erősítette a kisebbség számára kedvezőtlen iskola- és nemzetiségpolitika, majd 1987 után betetőzte a szerb nacionalizmus fékevesztett előretörése. Hogy Jugoszlávia

széthullását nagyrészt éppen ez okozza, azt a szerb nacionalisták is érzékelték, s számtalanszor kijelentették: nem engedik meg, hogy akár egyetlen szerb is nemzeti kisebbségi sorba kerüljön. Mirnics szerint ezzel azt bizonyították, hogy mennyire hazug volt az a propaganda, mely azt állította, hogy a nemzetiségi kérdést Jugoszláviában példászerűen oldották meg, hiszen a kisebbségi sorstól való félelmüket éppenséggel a saját maguk által követett gyakorlat táplálta.

A magyarok létszámának csökkenése azonban már a háború előtt is igen jelentős volt. Ennek okai között kell említeni, hogy a vegyes házasságban született gyerek rendszerint a többségi nemzet nyelvén tanul meg beszélni, nem magyar tannyelvű iskolába jár, s végül nem vallja magát magyar nemzetiségűnek. A folyamatot jól illusztrálja, hogy az 1981-es népszámláláskor 385 356-an vallották magukat magyarnak, közülük 33 625-en a szerbet jelölték meg anyanyelvükként, s 12 272 jugoszláv nemzetiségű vallotta anyanyelvének a magyart (146. oldal). A többségi nemzet minden eszközzel igyekezett megnehezíteni a magyar nyelvű oktatás gyakorlatát. Ennek következtében az 1988-90-es tanévben a magyar óvodások 30 százaléka nem járt vagy nem járhatott magyar tannyelvű óvodába, az általános iskolás magyar tanulók 20 százaléka nem tanult anyanyelvén, míg ez a szám a középiskolások esetében 34 százalékot tett ki. Az adott társadalmi viszonyoknak nyilván meghatározó szerepük van abban is, hogy az 1981-es népszámlálási adatok szerint a gyermektelen magyar házaspárok száma 39 107 volt (13. oldal).

A magyar népesség hosszabb idő óta jól nyomon követhető folyamatos csökkenését a háború rendkívül felgyorsította: 1991 és 1994 között mintegy 35-40 ezer magyar hagyta el az országot. Ez a hatalmas létszám még aggasztóbb, ha tudjuk, hogy természetesen mindenekelőtt a katonasággal fenyegetett fiatal férfiak, illetve a miloševići politikával és a háborúval egyet nem értő értelmiségiek vándoroltak ki.

Igen figyelemre méltó, hogy Mirnics Károly már 1991-ben - a szerb nacionalizmus és katonai hódítás látszólag legjelentősebb sikereinek idején - megjósolta, hogy a háborút Szerbia nem nyerheti meg. Az ugyancsak nagyszámú szerb nemzetiségű menekültről szóló híreken kívül ezt igazolta az a megfontolás is, hogy már akkor nyilvánvaló volt: a nemzetközi közösség nem hagyja jóvá Nagy-Szerbia létrehozását.

A szerző pontos képet fest a szerbiai politikai erők nemzetiségekkel kapcsolatos álláspontjáról. A Szerbiai Szocialista Párt és a nacionalista ellenzéki pártok azt állítják, hogy a magyarok számára biztosították a polgári jogokat, a törvény előtti egyenlőséget - ezzel mindent megtettek. A demokratikusnak tekinthető erők úgy vélik, hogy az emberi jogok biztosítása egy csapásra rendezi a kisebbségi jogokat is. Mirnics felhívja a figyelmet arra, hogy az alkotmányos jogok önmagukban még semmit sem jelentenek. Példaként felhossa, hogy Borisav Jović, aki 1990-ben az alkotmánytervezetből kidobatta azt a kifejezést, hogy Szerbia a szerb nép nemzetállama, és helyette azt a formulát tette bele, hogy Szerbia egyenjogú polgárok állama, 1992-ben már a szerb nemzetállam mindenek felett álló érdekeiről beszélt. De ami ennél is fontosabb: az alkotmányban foglalt jogokból a valóságban semmi sem valósult meg, sőt, a kisebbségi intézmények, létesítmények és jogrendszer leépülése éppenséggel felgyorsult.

A szerző éppen ezért úgy véli, hogy az általános emberi jogok biztosítása nem elegendő a magyarok sajátos problémáinak megoldásához, csupán azt jelentené, hogy a magyar közösség tagjai egyénileg azt csinálhatnának, amit akarnak, de a valódi cselekvéshez elengedhetetlen a kollektív kisebbségi jogok birtoklása. Mirnics ezzel összefüggésben kitér a VMDK-a belüli, valamint a VMDK és a VMSZ közötti vitákra, és amint az fent ismertetett álláspontjából kikövetkeztethető, Ágoston Andrásék pártján áll.

Szilágyi Imre

Az erdélyi települések népessége nemzetiség szerint (1931-1992). Budapest, KSH 1996. 421 p.; Recensământul din 1850. Cluj-Napoca, Editura Staff 1996. 414 p.

Két igen izgalmas kötet jelent meg a napokban a történeti statisztikával és nemzetiségstatisztikával foglalkozó kutatók számára - az egyik Budapesten, a másik Kolozsváron. Sajátságos, hogy a budapesti összeállítás Erdély községeinek román népszámlálási adatait tartalmazza, a kolozsvári pedig a történeti Erdély 1850. évi osztrák népszámlálási adatait adja közre. (További párhuzam, hogy sajnos mindkét kötet kis példányszámban jelent meg, s már most szinte beszerezhetetlen.)

A budapesti kötet a KSH jól ismert, *A történeti Magyarország népességi adatai. A népesség etnikai összetétele* című sorozatának negyedik köteteként jelent meg. Az eddigi három kötet Erdély, a Felvidék és Kárpátalja népszámlálási adatait tartalmazza 1941-gyel bezárólag, az akkori közigazgatásnak megfelelő csoportosításban és felsorolásban. A most megjelent összeállításban az 1930., 1956., 1996., 1977. és 1992. évi román népszámlálás nemzetiségi, valamint az 1992. évi népszámlálás anyanyelvi és felekezeti adatait publikálták - a statisztikai feldolgozást Katona Tamásnak, a KSH elnökének kérésére a Román Statisztikai Hivatal küldte meg, a magyar közreműködők csak a szerkesztést végezték el. Valószínűleg a kismérvű magyar közreműködésnek tulajdonítható, hogy - a levélváltás közlése mellett - a Módszertani megjegyzések című egyoldalas (!) fejezet nagyon felületesre és hiányosra sikeredett. Annál is feltűnőbb ez, mert az eddig megjelent kötetekben a szerkesztők szinte tanulmányyszerű mélységben elemezték és ismertették a módszertani problémákat. Csak arra gondolhatunk, hogy a KSH szándékosan fogta ennyire kurtára megjegyzéseit, mert nem tartotta etikusnak a szívességből kapott anyagokkal kapcsolatban bíráló, illetve annak is felfogható észrevételeit nyilvánosságra hozni. Ez a hozzáállás elfogadható, bár szerintem ezt az eljárást meg is lehetett volna magyarázni.

A kötet szakmai értékelése mellett az alábbiakban megpróbálom összefoglalni azokat a módszertani jellegzetességeket, amelyeknek ismerete, véleményem szerint, nélkülözhetetlen a kötet használatához:

A romániai község (*comună*) egészen más kategória, mint magyarországi megfelelője. Meglehetősen leegyszerűsítve: a jelenlegi településszerkezet alapjait 1950-ben rakták le, amikor a több mint 10 ezer romániai települést négyezer községgé (illetve várossá) vonták össze - ügyelve arra, hogy az így keletkezett községek lakossága és területe lehetőleg hasonló (néhány ezer fős) nagyságú legyen. Az erdélyi részen a gyakorlatban ez azt eredményezte, hogy néha ugyan az 1950 előtti községből új település lett (például Zetelaka/Zetea, Maroshévíz/Toplița [Hargita m.]), de gyakrabban előfordult, hogy több addigi önálló községet összevontak, számos esetben tíznél több helységből jött létre egy új (Nyárádszereda/Miercurea Nirajului [Maros m.], Homoródszentmárton/Mărtiniș [Hargita m.]). Hasonló bár kisebb mérvű - település-összevonások történtek a városok esetében - az ily módon létrejött város vagy község jogi személy lett. Hozzá kell tennünk, hogy a vegyes nemzetiségű területelven a „kívánatos” nemzetiségi arányok a település-összevonásoknál meghatározó tényezővé váltak. (Bonyolítja a dolgot, hogy falusát kategóriába kerültek az eredeti települések elkülöníthető részei [körülbelül a mi külterületi lakott helyünknek megfelelő településrészek] is, s ez néhol [leginkább a hegyvidékeken, például Fehér vagy Krassó-Szörény megyében] azt eredményezte, hogy egy község akár harmincnél több faluból összetevődhetett, még ha a részek lakossága 2-50 fő között mozgott is. A számok nyelvén: 1910-ben a mai Erdély területén mintegy 4100 község és város volt, ma 1100, de ezeket 5200 falu és város alkotja.)

Alapjában véve ma is ez a települési struktúra, lényeges közigazgatási átszervezések csak a magasabb szinteken történtek - a mai megyerendszert például 1968-ban alakították ki.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy a románok által átadott és a KSH által publikált adatsorok aggregált adatok, ezért a keresett települések adatai csak más települések adataival összevontan találhatóak meg, már amennyiben tudja valaki, hogy például Atyha/Atia ma Korond/Corund község (Hargita megye) része. A Wildner Dénes által készített - egyébként igen korrekt - névmutatóból ugyanis ez nem derül ki - nyilván nem ezt adták ki neki feladatul. Ily módon legalább a névmutatóba célszerű lett volna felvenni az összes egykori magyar település román nevét, s azt, hogy ma melyik község része.

Az ismertetőből kiderül, hogy öt román népszámlálás 18 nemzetiségre vonatkozó adatsorait küldték el a román statisztikusok. Érdekes megoldás, de teljes egészében el tudom fogadni, hogy a megyei összesítő táblázatokban mindegyikük adatai szerepelnek, míg a községi táblasorokban - terjedelmi okokból - csak a román, magyar, német és cigány nemzetiségé: Célszerű lett volna, ha a régi magyar népszámlálási gyakorlatot felelevenítve lábjegyzetként - a kiugróan jelentős egyéb nemzetiség értéknél feltüntették volna legalább a nemzetiség nevét. (Például Krassóvát/Caraşova [Krassó-Szörény megye] esetében 1992-ben a 3550 lakosból az egyéb rovatba került 3206 fő, szinte teljes egészében horvát és krassován nemzetiségű.)

A nemzetiségi táblázatok adatközlésénél azonban egy sokkal nagyobb probléma adódik: a bevezetőben a sajátos román nemzetiségi kategóriakezelést még csak meg sem említik.

A román népszámlálásoknál ugyanis 1977-ben és 1992-ben - csak a fő nemzetiségeknél maradván - nemcsak román; magyar és német nemzetiségre kérdeztek, de a románra, macedorománra, székelyre, szászra és svábra is - ráadásul jórészt e kategóriákra is publikálnak adatokat. Ugyanakkor maguk a román statisztikusok (csaknem) mindig feltüntetik, hogy a román kategória tartalmazza-e az arománt és a macedorománt, a magyar a székelyt s a német a szászt és svábot. Az eltérés általában nem jelentős (Erdélyben 1603221 magyar és 702 székely; 101232 német, 1498 szász és 6284 sváb), de egyes községeknél nem elhanyagolható, így például Fény/Foieni/Fienen község 2053 lakosából 322 német, 735 pedig sváb. Különböző adatforrásokból dolgozva fennáll az eltérő adatközlés veszélye.

A szerkesztők kedves és igen hasznos ajándéka, hogy az 1992. évi községenkénti anyanyelvi és felekezeti adatokat is publikálták, közreadva a jelentősebb kategóriák adatait. A felekezeti adatoknál a közölt felekezetek kiválasztása logikus és korrekt, talán csak a - jelentéktelen számúvá fogyott - zsidók hiánya feltűnő: Célszerű lett volna azonban a módszertani bevezetőben megemlíteni, hogy az evangélikusoknál az ágostai kategória a szász egyházhoz, a presbiteriánus pedig a magyar (és szlovák) egyházhoz tartozókat takarja.

Az anyanyelvi adatoknál is csak a fő nemzetiségek (román, magyar, német, cigány) községi adatait sorolták fel, s ez azért sajnálatos, mert egy, legalább a szlovákokat, szerbhorvátokat, ukránokat, bolgárokat és cseheket felsoroló táblázat sem lett volna sokkal terjedelmesebb, miközben forrásértéke páratlan lett volna, mert Magyarországon nincs senki, aki eddig akár csak egyetlen pillantást vethetett volna az 1966-osnál frissebb, megyeinéi részletesebb anyanyelvi adatsorokra!

Szokatlan az is - bár nem nagyon kifogásolható -, hogy a táblázatokban a községek adatait a magyar név szerint sorolták fel (nem az eredeti román sorrend szerint), mert ez más román adatközlésekkel való párhuzamos feldolgozásoknál nehézséget okozhat.

Az említett -hibák és csapdák alaposabb (három-négy oldalas) módszertani fejtegetéssel elkerülhetők lettek volna - a kötet forrásértéke azonban így is felbecsülhetetlen, s nagyon biztató lehet a jövőre nézve az adatokat küldő Román Statisztikai Hivatal nyíltsága.

*

A kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Szociológiai Tanszéke Traian Rotariu vezetésével már eddig is számos figyelemre méltó kutatást folytatott az erdélyi történelem

vonatkozásában. Az általuk kiadott kötet az 1850. évi osztrák népszámlálás történelmi Erdély községeire vonatkozó nemzetiségi, Felekezeti és egyéb adatait tartalmazza. Ehhez a kiadványhoz a KSH által 1983-ban 30 példányban megjelentetett kézirat anyagát dolgozták át a mai romániai közigazgatásnak megfelelően. A kötet jelentős értékét ez adja, ugyanis a történeti statisztikai publikációk egyik visszatérő problémája, hogy feldolgozás előtt az adatokat csaknem mindig át kell csoportosítani a mai közigazgatási állapotoknak megfelelően. A kötet végén természetesen közlik a korabeli közigazgatási beosztást, amelyet talán célszerű lett volna - legalább kódokkal - feltüntetni a táblázatoknál is. Nem túl szerencsés az sem, hogy a (korabeli) magyar névalakokat csak egy névmutatóban tüntetik fel, a táblázatokban nem.

Apró figyelmetlenség, hogy a belső borítón csak az 1983-as, számos elírást, hibát tartalmazó KSH-kézirat szerepel forrásként. A négy nyelvű (román, angol, francia, német) előszóban azonban már megemlítik, hogy az 1994-es, javított, második kiadást is felhasználták. Kissé hiányolom a magyar nyelvű előszót, annál is inkább, mivel a közreműködők között számos magyar munkatárs is található. A szándék azonban nagyon tiszteletreméltó - különösen, ha figyelembe vesszük: a szerkesztők már rögzítették a későbbi magyar népszámlálások Erdélyre vonatkozó adatait, s szeretnék azokat folyamatosan megjelentetni.

Sebők László

Pană, Virgil: Minoritățile etnice din Transilvania între anii 1918-1940. Drepturi și privilegii. Târgu Mureș, Tipomur 1995. 311 p.

Jogok és privilégiumok az alcíme Virgil Pană román történész 1995-ben megjelent könyvének, amely a romániai kisebbségek két világháború közötti helyzetét elemzi. Az alcím megadja az író szempontjait, aki csak a jogok és privilégiumok feltárását tartja szem előtt, és ha ezt figyelembe vesszük, akár megbízható munkának is tekinthetjük a román történészek középmezőnyébe tartozó szerző könyvét, aki annak ellenére, hogy a Regátban, Vâlcea megyében született, jól ismerheti az erdélyi helyzetet, hiszen egyetemi tanulmányait a szebeni történelem szakon végezte, később igazgatója volt a dicsőszentmártoni múzeumnak, majd 1992 óta a marosvásárhelyi múzeum tudományos kutatója.

Bevezetőjében Pană bevallja, hogy úgy tekint a kisebbségi kérdésre, mint a múlt örökségére, mikor az elnemzetlenítő és kolonizációs tevékenység nyomán a mai helyzet kialakult, és a román nép életterén létrejöttek a más nyelvet beszélő közösségek szigetei. Célja feltárni azt a veszélyt, amit ez a tény az egységes nemzetállam számára jelent egy olyan országban, amely az egyik legliberálisabb nemzetiségi politikát folytatta a kor Európájában. Tanulmánya hasznát abban látja, hogy tanulságul szolgálhat a jelenlegi magyar revizionizmus veszélyességének felméréséhez és leküzdéséhez. Tehát motivációja elsősorban politikai jellegű, és ezt nem is tagadja. Nézetei a jelenlegi hivatalos vagy félhivatalos, sokszor újságízü román politikát tükrözik, esetleg a múltba visszavetítve, különösen mikor azt érzékelteti, hogy alapjában véve semmi sem változott, amelynek bizonyítására Eminescut idézi: „Toate-s vechi și nouă toate” (minden régi, és minden új).

A szerző sajátos megvilágításba helyezi a román történetírás vitatható kérdéseit. Véleménye szerint még akkor is, ha elfogadjuk a bevándorlási elméletet, a román népet megilleti a „magyarok előtti első foglaló joga”(?) és a román kontinuitással a magyar imperializmus csak Szent István koronájának tanát tudta szembeállítani, ott, ahol a magyar királyok fennhatósága csak „formális” volt. Erdély fejedelmei nem ismerhették el egy olyan állam fennhatóságát, amely 1541 után nem is létezett. Virgil Pană nem tud arról, hogy

mindegyik erdélyi fejedelem célja a magyar állam integritásának visszaállítása volt, már csak azért is, mert így remélték lerázni a török igát. Abban is, hogy Erdély osztrák fennhatóság alatti (amelynek kezdetét tévesen 1711-re teszi) fejedelemség volt, a tartomány különállását látja, és nem a Habsburg birodalmi politika céljait szolgáló eszközt.

A kisebbségi kérdés nemzetközi jogi szabályozását, illetve az erre tett kísérleteket az 1878-as berlini kongresszustól követi nyomon, majd az 1919. évi kisebbségi szerződéssel és a trianoni békeszerződéssel folytatja, amelyekről megállapítja, hogy kizárólagos forrásai a kisebbségi jogoknak; s Románia maradéktalanul eleget is tett a bennük foglaltaknak. Sajátos módon értelmezi a gyulafehérvári határozatot, amelynek véleménye szerint csak az első pontja tekinthető érvényesnek, míg a kisebbségekre vonatkozó pontjai nem. Ezeket csak a kisebbségek - magyarok és németek - idézték oly sokszor, mint a kisebbségi jogok forrását, állandó zsarolásra használva fel. A román jogtudomány még nem elemezte kellőképpen a gyulafehérvári határozat pontjait, de nyilvánvaló, hogy nem jelentenek kötelezettséget a nagyromán állam számára, legfeljebb az erdélyi román berendezkedés rövid idejére, s arra is csak az egyesülést kinyilvánító királyi rendelet aláírásáig. Gyulafehérváron a népgyűlés csak az egyesülést és a nemzeti szabadságot hagyta jóvá közfelkiáltással. „Miután elhangzott ott a történelmi határozat, a kiáltások és könnyek mindent elfeledtettek. A később elhangzottakat nem hallgatta már senki.” A szöveg hibás megfogalmazásai tették lehetővé a későbbi belemagyarázásokat, amelyeknek elfogadása „új jobbágyságot” jelentett volna a román nép számára, a régi urakkal. Végleg el akarván oszlatni az esetleges illúziókat, megállapítja: „A kiegészített román állam számára semmiesek voltak a Gyulafehérváron kinyilvánított elvek, nem volt erejük, mint legfőbb valamilyen óhajoknak, esetleges javaslatoknak. Csak a kisebbségek tulajdonítottak neki más erényeket” (65. oldal). Ez lett a sorsa annak a népgyűlési határozatnak, amely alapja lehetett volna egy valóban demokratikus román államnak, de amely semmivé lett a bukaresti politikusok kezén, mert szinte bizonyos, hogy a határozat megszövegezői akkor és ott mindent őszintén gondoltak, ezt tanúsítja a Kormányzótanács tevékenysége is. Igaz, megvolt az azonnali politikai hozadékuk is: a németiség ezért egyezett bele az egyesülésbe; Románia demokratikus képének felmutatása pedig jól jött a békeszerződés tárgyalásakor.

Erdély nemzetiségi összetételének elemzésekor az 1930-as népszámlálás adatait veszi figyelembe a szerző. Összesítve Belső-Erdély lakosságának 59,9, Körös-Máramaros tartományának 59,9, a Bánátának 54,4 százaléka volt román nemzetiségű. A magyarok 24,4, a németek 9,8, a zsidók 3,2 százalékát tették ki a tágabb értelemben vett Erdély népességének. A román népszámlálás adatait összehasonlítva a mai számokkal döbbenhetünk csak rá az elmúlt 60 év változásaira, az úgynevezett „homogenizálási” politika „eredményeire”. A szerző tarthatatlannak véli a városok helyzetét a magyarság túlsúlya miatt; ez vonatkozik a nagyvállalatokra, a vasútra, a közszolgáltatási ágazatokra, a tisztviselőkre, ahol ugyancsak „tarthatatlan állapotokat” idézett elő a magyarság magas aránya. Ez magyarázza a kötelező nyelvvizsgákat és azt, hogy miért alkalmaztak regáti tisztviselőket az államigazgatásban.

A magyar politikai küzdelmeket az autonómiáért folytatott harc jellemezte, amelynek célja állam létrehozása az államban. Pană szerint a nyelvhasználat megoldása a lehető legdemokratikusabb: a román állam megengedte a kisebbségi nyelvek használatát a közigazgatásban, a bíróságokon, a cégtáblákon stb. Egyetlen szó sem esik korlátozó intézkedésekről. Ugyanez vonatkozik az iskolaügyek tárgyalására is.

A földreformmal kapcsolatban Pană azt a régi tételt igyekszik bizonyítani, hogy létszámuk arányában jutottak földhöz a román és a kisebbségi parasztok. Állításának bizonyítására Udvarhely vármegyét hozza fel példának, ahol az 1228 földhöz jutott közül 1076 magyar volt, annak jelzése nélkül, hogy a megyében, falusi környezetben csak 4,54 volt a románok aránya, és hogy bőven részesedtek a volt közbirtokossági és községi Földekből az

ortodox egyház és az állami iskolák. Külön fejezet foglalkozik a kisebbségi egyházak helyzetével, költségvetésével, azt bizonygatva, hogy jobb helyzetben voltak úgy anyagilag, mint a szolgáltatók szempontjából a román egyházaknál. A szerző megállapítása szerint nem sok jelentősége volt az ortodox egyház államvallás jellegének.

A kisebbségi sajtót a számszerű növekedés és a cenzúra teljes hiánya jellemzi - Pană szerint.

Ennyi elfogultság láttán felmerülhet a kérdés: miért kell erre a könyvre egyáltalán odafigyelni? Mert egy olyan '89 után jelentkező új irányzata a román történetírásnak, amely komoly apparátussal, látszatobjektivitással igyekszik bizonyítani régi elméleteket.

Zepeczaner Jenő

Kuszálík Péter: Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940-1989. Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. 261 p.

Kuszálík Péter közelmúltban megjelent könyve a romániai magyar sajtó ötven évének címjegyzékét tartalmazza. Amint azt a szerző is megjegyzi: ez a munka a Monoki István által összeállított bibliográfia (Monoki István: *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt 1919-1940*. II. kötet. Hírlapok és folyóiratok. Budapest 1941. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadása.) folytatása, mind időben, mind tartalmát tekintve. Nem tartalmazza ugyan a Monoki által közölt táblázatokat, ezzel szemben közli az időszak sajtótörténeti kronológiáját, amely nagymértékben segít eligazodni a sajtót is vagy csak a sajtót érintő eseményekben. Monoki 5627 kiadvány adatait tette közzé, mely húsz év (1920-1940) anyagát tartalmazza, s ez mennyiségét tekintve messze felülmúlja Kuszálíkéét. Az alatt az ötven év alatt ugyanis, melyet az utóbbi munka felölel, összesen 690 sajtóterméknek számító kiadvány jelent meg. A sajtótörténetből tudjuk, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi státusának első két évtizedében számtalan tiszavirág-életű kiadvány is napvilágot látott. Ám ha mindezeket nem számítjuk, ennek az időszaknak a mennyiségi fölénye akkor is sokatmondó a Kuszálík által kutatott ötven (1940-1989) évhez viszonyítva. Ebben az időszakban volt öt olyan év, mely legalábbis Észak-Erdélyben az ottani inagyar sajtó kevésbé cenzúrázott időszakának számít. Észak-Erdélyben 202, míg Dél-Erdélyben 55 kiadványt regisztrál a könyv 1940-1945 között. A többi 433 kiadvány 1945-1989 között jelent meg, s világosan mutatja, hogy a diktatúra milyen keményen „rátenyerelt” a sajtóra, főként a kisebbségi sajtóra.

Bár látszólag egyszerűnek tűnik az utóbbi ötven év sajtójának felleltározása, Kuszálík hatalmas munkára vállalkozott, és ezt alaposan el is végezte.

A szerző tizenöt könyvtár és levéltár anyagát nézte át, és még így is maradt hatvan olyan kiadvány, melyre a könyvben csak utalás történik, „nem láttam” megjegyzéssel, mivel a közgyűjteményekből hiányzik. A könyvtárak újságkollekciói ugyanis hiányosak. A könyvben 129 esetben található a „hiányos” megjegyzés, s ez nagyon nagy szűn. E ténnyel kapcsolatban újra fel kell vetni a kötelező példányok kérdését, melyet annyiszor emlegetünk, s főleg az utóbbi időben nagyon elhanyagoltak. Ugyanakkor a könyv javára vált volna, ha a szerző kissé több időt szán a kutatómunkára, és átnézi az 1879-ben alapított Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy) könyvtárát is. Még ha a látszat azt sugallja is, hogy Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában „minden megtalálható”, ennek ellentmond az a tény, hogy Sepsiszentgyörgyön sok olyan sajtóterméket is őriznek, mely a könyvben „hiányos” jelzővel szerepel. Az adatok kiegészítése céljából talán jó lett volna ebből a forrásból is meríteni, hiszen itt megvan a *Székely Újság* (Kézdivásárhely 1904-1944), a *Székelység* (Székelyudvarhely 1931-1944), a *Buletinul Oficial al Jud. Treiscaune*, Háromszék vármegye hivatalos lapja (Sepsiszentgyörgy 1946-1949), az *Új sepsiszentgyörgyi református*

egyházközség tagjainak szóló kiadvány (Sepsiszentgyörgy 1933-1948), az *Új Székely Nép* (indult 1946-ban), a *Szabadság* (Székelyudvarhely 1944-1951), a *Székely Szó* (Marosvásárhely 1941-1944), a *Hétfői Székely Nép* (Sepsiszentgyörgy 1942-1944), a *Hargita* (Székelyudvarhely 1941-1944), a *Csiki Néplap* (Csíkszereda 1931-1944), a *Csiki Lapok* (Csíkszereda 22-56. évfolyam, 1910-1944), a *Dolgozók Szava* (Sepsiszentgyörgy 1944), amely 1945. február 19-től *Szabadságra* változtatja a nevét, a *Parókia* (Szentgerlice 1941-1942), a *Népi Egység* (Brassó, Sepsiszentgyörgy 1944-1948). A sepsiszentgyörgyi múzeum könyvtárában található a Kuszálik címjegyzékéből teljes egészében kimaradt *Sepsiszentgyörgyi Egyházi Tudósító*. Felelős szerkesztő és kiadó: Szilveszter Sándor plébános. Nyomtatta: Jókai Könyvnyomda Részvénytársaság, Sepsiszentgyörgy, Lenin utca 4. A múzeum tulajdonában van: 1. sz. 1945. karácsony; 3. sz. 1946. húsvét; 4. sz. 1946. pünkösdi; négy-, nyolc-, illetve hatoldalú számok. Úgy látszik, annak idején a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárát Monoki is elkerülte, hiszen munkájában nem említi a *Kiállítási Híradó* című alkalmi kiadványt, amely 1933-ban jelent meg Sepsiszentgyörgyön, és három száma (1., 2., 3.) megtalálható a könyvtár gyűjteményében. (A sepsiszentgyörgyi múzeum könyvtárából származó információk Zágonyi Jenő gyűjtéséből származnak.)

Sajtótörténeti érdekességnek számít az a lap, amelyről a *Jelen* 1990. május 5-i száma tesz említést. A *Jövő* című lap (Arad 1945-1950) megjelenésének harmincadik évfordulóján tartott ünnepségre satirikus emléklapot jelentettek meg, mindössze húsz példányban. A cikk szerint az ötletet a főszerkesztő (valószínűleg Péterfi Rozália) is „lelkesen támogatta”. Az ünnepség után - az akkori idők jó szokása szerint - ebből nagy botrány lett. A hivatalos ukáz szerint a lap példányait el kellett volna égetni, azonban úgy látszik, a szerkesztők számítottak az utókor érdeklődésére, és néhány példányt megmentettek. Zavaró, hogy a fotókópián *Firkás-lap*, míg a cikk szövegében *Firkász-lap* szerepel. (Lásd Kilin Sándor: *Egy különös paradoxon: Jelen múltja a Jövő*. Alcím: *Utólagos morfondírozás egy elkobzott „újság” kapcsán*.)

Ugyancsak a *Jelen* egyik írása tudósít arról, hogy a *Vörös Lobogó* (Arad 1950-1989) egyik főszerkesztőjét, Kolozsvári Tibort az 1956-os események kapcsán meghurcolták. (Lásd Balaj Anna: *Keltett egy bűnbak*. *Jelen* 1990. május 3-i szám.) Kuszálik könyvéből Kolozsvári Tibor neve hiányzik. Szintén kiegészítésképpen megemlítjük, hogy a *Magyar Újság* (379. tétel) (Kolozsvár 1933-1944) 1942-ben (lehet, hogy más évben is) *Naptárt* jelentetett meg. (Kiadta a Lapkiadó Részvénytársaság, Kolozsvár; F(elelős) K(iadó): Jeney László igazgató.)

Tisztázásra szorulnak a *Kiáltó Szó* című erdélyi szamizdatra vonatkozó adatok is. Míg Balázs Sándor két megjelent példányát említi, addig Molnár János egyetlen megjelent példányról tud. Valójában két számát adták ki Budapesten. Az első: *Kiáltó Szó* 88/1. Alcíme: *Erdélyi Magyar Szemle*. (A borítóra még ráírták, hogy „belső használatra”.) A második szám: *Kiáltó Szó* 89/1. Alcíme: *Erdélyi Magyar Kisebbségi Szemle*. (A borítóra rá van írva, hogy „Erdélyben készült szamizdat”.) A kiadvány más adatot nem tartalmaz. (Lásd még *Hitel* 1989/1.)

Sok esetben - a szerző is utal rá - nagyon nehéz eldönteni, hogy sajtókiadvánnyal vagy könyvvel van-e dolgunk. Ilyen határeset szerintünk a *Kriterion* által minden évben megjelentetett könyvjegyzék *Catalog* (Editura Kriterion) címmel 1970 és 1989 között. Ebben a magyar nyelvű kiadványok adatait magyarul írták. Csak egy példa az 1983-as *Catalog*ból: „Beke György: *Boltívek teherbírása* (Însemnări din Maramureș și Satu Mare). *Barangolások Máramaros és Szatmár megyében*. Kiadói ívek száma 20, 48; példányszám 25000; 408 oldal; ára füzve 17, kötve 21,50 lej.”

A könyv gazdag bibliográfiát tartalmaz *Forrásmunkák* (Fölhasznált és ajánlott szakirodalom) címmel. E felsorolást szeretnénk kiegészíteni olyan anyagokkal, melyek nélkülözhetetlenek a kutatók számára. Nem maradhat említetlenül az elmúlt ötven év élő tanújának, Beke Györgynek a neve, aki nemcsak jelenlétével hanem írásaival is

nagymértékben gazdagította a romániai magyar sajtót. Itt csak néhány adattal szeretném pótolni a hiányt. A *Jel-Kép* című lap 1990/4. számában (83-95. oldal) jelent meg *A nemzet hűségén* című tanulmánya, a *Magyar újságírás Brassóban 1945-ben* alcímmel. Beke György elkészítette a *Népi Egység* (1944-1948) teljes annotált bibliográfiáját. Sajnos ez a közel ezeroldalas mű még nem talált kiadóra. (Lásd Varga Imre: *Kisebbségből kisebbségbe*. Életünk Könyvek 1995. 64. oldal.) Beke György másik, sajtótörténeti szempontból figyelemre méltó esszéje, a *Kisebbségi magyarsajtó a Kárpát-medencében* című, szintén a *Jel-Képben* (1991/1-2 sz.) jelent meg.

Sajtótörténeti vonatkozásokat tartalmaz Bodor Pál *A hisztéria szükségállapota*, (Szabad-Tér Kiadó, Budapest 1990.) című könyve. A *Magyar Kisebbség* (1922-1942) monográfiáját adta közre Balázs Sándor *Lugosi Üzenet* című könyvében. (A Szatmárnémeti Kölcsey Kör kiadása, 1995.) Az Echinox keletkezéséről vall Ágoston Vilmos Martos Gábor *Marsallbot a hátizsákban* című interjúkötetében (Erdélyi Híradó Könyv és Lapkiadó, Kolozsvár 1994). Még számos munkát lehetne említeni, mely a romániai magyar sajtó elmúlt ötven évéről szól.

Végezetül úgy gondolom, Kuszálík Péterrel lehet vitatkozni (például amikor az Agitátor Zsebkönyveit sajtókiadványként kezeli; ugyanakkor kimarad a címjegyzékből a sepsiszentgyörgyi múzeum évkönyve, az *Aluta* [1969-1987], amelynek tizennyolc kötete számtalan régészeti, művelődéstörténeti, néprajzi és nem utolsósorban sajtótörténeti stb. tanulmányt tartalmaz), lehet vele egyet nem érteni, lehet kiegészíteni, de el kell ismerni, hogy sajtótörténeti bibliográfiája alapos kutatómunka eredménye, hiánypótló és nélkülözhetetlen dokumentuma a romániai magyar sajtótörténetnek.

Spaller Árpád